

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

Pintér Borbála

Levél a regényben

A levél mint szövegszervező elem Kemény Zsigmond négy regényében

Irodalomtudományi Doktori Iskola

Doktori Iskola vezetője: Kállay Géza egyetemi tanár

Magyar Romantika Program

Program vezetője: Szegedy–Maszák Mihály MTA rendes tagja, egyetemi tanár

A bizottság elnöke: Bíró Ferenc egyetemi tanár, MTA doktora, professzor emeritus

Belső bíráló: Eisemann György DSc, egyetemi tanár

Külső bíráló: Hites Sándor PhD

A bizottság titkára: Józán Ildikó PhD

A bizottság további tagjai: Török Lajos PhD,

Bengi László PhD, Devescovi Balázs PhD (póttagok)

Témavezető: Szegedy–Maszák Mihály MTA rendes tagja, egyetemi tanár

Budapest, 2012

Tartalomjegyzék

Bevezetés	3
1. A levélregény és a levélbetét műfaji narratológiai kérdései	11
1.1. <i>Műfajok a kánon peremén: Napló és levél különbsége.....</i>	<i>11</i>
1.2. <i>A fiktív levél, illetve a levélregény fiktív jellege .....</i>	<i>14</i>
1.2.1. <i>A levélregény pretextusa.....</i>	<i>18</i>
1.2.2. <i>A megszólítás, aláírás és keltezés paratextusai .....</i>	<i>23</i>
1.3. <i>A levélregény történetisége és narratívája.....</i>	<i>25</i>
1.4. <i>A levélbetét .....</i>	<i>30</i>
2. A levélregény küldő és címzett relációjában.....	35
2.1. <i>A levélregények tipológiája .....</i>	<i>35</i>
2.2. <i>A levélíró mint szereplő és (én)elbeszélő .....</i>	<i>41</i>
2.3. <i>A levélregény másik főszereplője a befogadó.....</i>	<i>48</i>
2.3.1. <i>Az (ön)értelmezői olvasói szerep és a megértés alakzatának színrevitele.....</i>	<i>48</i>
3. A levél(regény) medialitása és időisége	53
3.1. <i>A levél írásbeliség és szóbeliség kettősében.....</i>	<i>53</i>
3.1.1. <i>A levelek beszéd és írás viszonyában .....</i>	<i>54</i>
3.2. <i>A levél mint (rögzített) írás, rögzített jelentéshordozó.....</i>	<i>58</i>
3.3. <i>A kézírás versus a nyomdagép nyomtatott betűje.....</i>	<i>59</i>
3.4. <i>A(levél) olvasás mint mediális tevékenység: a hangos és a néma olvasás .....</i>	<i>61</i>
3.5. <i>A hordozó levélpapír mediális jellege.....</i>	<i>62</i>
3.6. <i>A levélregény időisége .....</i>	<i>64</i>
4. Bevezetés Kemény Zsigmond regényeihez.....	71
5. A levél mint a teremtettség felhívó struktúrája a <i>Gyulai Pál</i>ban.....	74
6. A levélírói én önelbeszélése a <i>Férj és nő</i>ben.....	107
7. A levélolvasás aktusa <i>A rajongók</i>ban	122
8. A <i>Zord</i> időben megsemmisülő üzenet	140
Összegzés.....	162
Bibliográfia	164

Bevezetés

Az irodalomtörténeti hagyomány a Kemény-életművet sokáig a romantika és a realizmus dialektikájában értelmezte, majd erősödni kezdett e viszony diszjunktív jellege. Az elmúlt években Szegedy-Maszák Mihály¹ monográfiája megnyitotta a lehetőséget a modern tendenciákat kereső Kemény-recepció előtt, mely törekvés mára meghatározó befogadástörténeti hagyománnyá vált. Kemény regényeit a jelenkori értelmezés² szerencsésen kiemelte az említett oppozicionális szemléletből, az életmű újraolvasásának következtében az értelmezések horizontján nem a tematikus-fabuláris módosulások, jellemfejlődések állnak, a szövegek immáron helyet kaptak a modern paradigma rendjében, mint ahogy általában is a 19. századi regények modern horizontú olvasata egyre gyakoribb témája napjaink interpretációinak, melyek nyomán sok e századbéli alkotás kezd új helyi értéket nyerni a prózatörténeti kánonban.³

E tradíció nyomdokain haladva írásunkban Kemény regényeiből, az azok szövetét alakító leveleket emeljük ki. Olvasási módunk így miközben nem vonja törlésjel alá a szövegek romantikus értelmezését, hanem egyszerre figyeli a cselekmény romantikus széttartását és várokozik a szálak összetalálkozására, érzékeli a fordulatokban gazdag cselekményszervezés, és az objektív-szubjektív nézőpontot váltogató történetmondás eljárásait, egyúttal a formanyelv ettől való elkülönböződését is konstatálja, és az integratív történetmondás dekonstruálására, a

---

¹ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kemény Zsigmond*, Pozsony, Kalligram, 2007. (Első megjelenés: Bp., Szépirodalmi, 1998.)

² Kemény regényeihez hasonló olvasási móddal közelít több tanulmány is, melyek közül a teljesség igénye nélkül említünk néhányat: BENKŐ Krisztián, *Szinekdoché és önkívület: Apokalipszis-értelmezések Kemény Zsigmond A rajongók című regényében* In. B.K., *Önkívület: Olvasónapló a magyar romantikáról*, Pozsony, Kalligram, 2010, 192–239; BÉNYEI Péter, *A történelem és a tragikum vonzásában: a történelmi regény műfaji változatai és a tragikum kérdései Kemény Zsigmond írásművészetében*, Debrecen, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007.; EISEMANN György, *Elhallgatás, beszéd, szubjektum Kemény Zsigmond regényeiben*, Iskolakultúra, 2007/1, 41–47; GÖNCZY Monika, *Az Özvegy és leánya szövegvilágai*, Studia Litteraria, Tomus XXXVIII, 2000, 84–113; HITES Sándor, *Prognózis és anakronizmus: A Zord idő mint politikai példázat* In. H.S., *A múltnak kútja: Tanulmányok a történelmi elbeszélések köréből*, Bp., József Attila Kör – Ulpius-ház, 2004, 25–101; KUNKLI Enikő, *A közösségi narratívák és egyéni önnarratívák összehangolásának esélyei Kemény Zsigmond Férj és nő című regényében*, Studia Litteraria, Tomus XLIII, 2005, 115–143; SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az újraolvasás kényszere*, Pozsony, Kalligram, 2011.; SZILÁGYI Márton, VADERNA Gábor, *Az ész csele: a történelmi regény ismeretelméleti perspektívája, (Kemény Zsigmond: Rajongók)* In. *Magyar irodalom*, Főszerk. GINTLI Tibor, Bp., Akadémiai Kiadó, 2010. 568–572., Z. KOVÁCS Zoltán, *Példázatosság és (romantikus) irónia Kemény Zsigmond három regényében: A szív örvényei, Férj és nő, A ködképek a kedély láthatárán* In. Z.K.Z., „*Vanitatum Vanitas*» *Maga is a humor*”: *Az irónia (korlátozásának) változatai a magyar romantika irodalmában*, Bp., Osiris, 2002, 139–186.

³ Gondolunk itt például: EISEMANN György, *Mikszáth Kálmán*, Bp., Korona, 1998; NYILASY Balázs, *A román és Jókai Mór*, Bp., Eötvös, 2005; Mester Jókai – *A Jókai-olvasás esélyei az ezredfordulón*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, Bp., Ráció, 2005; DEVESCOVI Balázs, *Eötvös József 1813–1871*, Pozsony, Kalligram, 2007; HITES Sándor, „*még dadogtak, mikor ő megszólalt*”: *Jósika Miklós és a történelmi regény*, Bp., Universitas, 2007; T. SZABÓ Levente, *Mikszáth, a kételkedő modern: Történelmi és társadalmi reprezentációk Mikszáth Kálmán prózai poétikájában*, Bp., L’Harmattan, 2007; SZAJBÉLY Mihály, *Jókai Mór*, Pozsony, Kalligram, 2010.

megszakítottságának és a folytonosság megszűnésének formaelvére is figyel, valamint észrevesz és kapcsolatot teremt korábban össze nem tartozónak tűnő elemek között, aközben felértékeli, és kitüntetett helyen kezeli a metaforikus elbeszélést jellemző szöveg(közt)iség, megalkotottság, nyelviség és önreflexió alakzatait, vizsgálatának homlokterébe emeli a befogadás aktusát, az értelemtulajdonítás műveletét.

A levelekre koncentráló eljárás nyilván felerősít bizonyos értelmező tendenciákat már azzal is, hogy egyes szöveghelyeknek kitüntetett szerepet tulajdonít, más szempontokat viszont háttérbe szorít. De hogy ez utóbbiakkal – szándékosan – nem lép párbeszédbe, azért még korántsem felejtkezik meg róluk, csak ezúttal nem az általuk kialakított recepciótörténeti hagyományok alapján olvas. A regények számos korábbi – akár a pozitivista, de inkább a hermeneutikai vagy posztmodern olvasatát – egyaránt örvendetesnek és hatékonyak tartja, hiszen mindezek a Kemény-regények sokféle olvashatóságát bizonyítják. Kétségtelen viszont, hogy némelyekből több, másokból kevesebb indíttatást és ötletet merített saját nézőpontjának kifejtéséhez.

***

Vizsgálódásunk tárgya és módja

Három fejezetet szentelünk az elméleti alapvetéseknek, majd ezt követően, a kialakított szempontok alapján Kemény négy regényét négy újabb fejezetben vizsgáljuk. Kiindulópontként az első fejezetben a levélregény műfajiságát, történetiségét tanulmányozzuk, a szövegreferenciát valódi (misszilis) és fiktív horizont mozgásában, e poétika különböző eljárásokban való artikulálódását, valamint ez elbeszélő műfaj diegézisében, narratív struktúrájában rejlő lehetőségeket tárjuk fel. Figyelemmel kísérjük továbbá a diszkurzív és narratív szintek egymásba épülő dinamikáját megszakító, a (fő)szövegbe beékelődő levélbetéteket, a beágyazó és beágyazott narratíva konstrukcióját és viszonyrendszerét.

A 2. fejezetben a levélregények tipológiájával foglalkozunk, elsősorban a levélírók száma alapján. Továbbá ugyanitt vizsgáljuk a levélírói szerepkör lehetőségeit, a narratív kijelentésnek tárgyához való viszonyát, annak lehetséges beszédmódjait, és az elbeszélő/szereplő/levélíró hangját, mindezt főként azért, hogy figyelmünket azon kérdéseknek szentelhessek, hogy az elbeszélő diskurzusokban a narratív kijelentések miként jelenítődnek meg, beszélődnek el, milyen nézőpontból, milyen összefüggésben tesznek olvashatóvá egy történetet. Majd a levélregény önreflexív jellegét vizsgáljuk, írás és olvasás viszonyában való alakulását, eredetét és attól való távolodását, alkotás és újraalkotás gesztusát. Elidőzünk a levél dia-

logikussága mellett, hogy noha az episztoláris alany a másiknak címzettségében ragadja meg, beszél el, jeleníti meg önmagát, mégis hogyan válik a szubjektivitás önreprezentációs műfajává.

A 3. fejezetben a levélre, mint az írásmű materiális-mediális jellegére koncentrálnak. A leveleket szóbeliség és írásbeliség kettősségében vizsgáljuk, azt tartva szem előtt, hogyan szegül szembe és mégis kerül összjátékba az írás anyagisága, rögzítettsége, állandósága, térben időtlenül, tárgyilagos formában, vizuális módon való létezése a beszéd képlékeny, változó, jelen időben létező auditivitásával. Miként jelenik meg a levelekben a beszédszerűség, és hogyan árnyalja az írás effajta kitüntetett jellegét, miként is érvényesül az írás, avagy a (történet)mondás logikája a levélbetétekben, hogyan feszül egymásnak írás és beszéd. Derrida írásfogalma felől vizsgálódva tovább bolygatjuk kommunikáció és megértés lehetőségeit, ugyanis ha a jelölők egymásra hatása, új és új rendszerbe szerveződése megállíthatatlan folyamat, akkor az írás jelentése nemcsak szerzőjétől függetleníthető, hanem a nyelvet használó szubjektum szándékaitól is, azaz olvasójából állandóan új jelenségek felfedezését kényszeríti ki. Ugyanitt felvázoljuk még az írás történetiségét, a kézírás és a nyomdai karakter materiális különbségeit és ennek következményeit, kiterjesztve érdeklődésünket a hordozó levélpapír írást befolyásoló mediális jellegére is. Végül pedig a levél(regények) időiségének egynémely aspektusával foglalkozunk, a megírás és az olvasás valamint a történet és az elbeszélés idejére összpontosítva.

Mindhárom megalapozó, elméleti fejezetben módszertani sokoldalúságra törekszünk, ezért mindhárom rész tartalmaz olyan alegységeket, amelyek diakrón módon, több példán keresztül, történeti kontextusba ágyazva mutatják be az aktuális problémát (1.2., 2.1., 3.6.), de nem volt célunk ez enumeráció következetes végigvitele, ugyanis e dolgozatban nem elsősorban történeti megállapításokra törekszünk, a példákat csupán viszonyítási pontként alkalmazzuk. Egyúttal igyekszünk a vizsgált kérdéseket szinkrón módon, többféle elméleti megközelítés metszéspontjába állítani. Mindeközben nem ragaszkodunk egyetlen irodalomtudományi iskola, modell vagy elgondolás érvényesítéséhez, applikálásához, hanem törekszünk a módszert a tárgyhoz igazítani. Így például dolgozatunkban egyszerre támaszkodunk Gérard Genette strukturalista narratológiai rendszerére, valamint hívjuk segítségül a hermeneutikai iskola megértésmódozatait, valamint tágitjuk a szövegértelmezés lehetőségeit dekonstrukciós olvasási módokkal, illetve vizsgálódunk a mediális kultúra tudománya felől.

A regényeket részleteiben tárgyaló fejezetek megírása előtt szükségesnek véltük a szövegtudomány szűkítését a dolgozat terjedelmi hatáira és az olvasói figyelem esetleges el-

lankadására való tekintettel. Kemény elbeszéléseivel⁴ és regénytörödékeivel⁵ illetve a bennük fellelhető levelekkel nem foglalkozunk⁶. Ez utóbbi esetében ugyanis az egyes levélszövegek alapos, részletekbe menő vizsgálata nem kerülheti meg, hogy a regénnyel mint szövegegésszel számoljunk. Egyfelől az egyes részletek megértése, kontextusba történő elhelyezése igényli a teljes korpusz ismeretét, másrészt a beékelte levélszövegeket szándékunkban áll a regények egészéhez is viszonyítani, észrevételeinket célunk a műalkotás egészére vonatkoztatni.

Szintúgy a terjedelmi határookra való tekintettel további válogatást láttunk célszerűnek, és ezért dolgozatunkban Kemény regényei közül mindössze négygel – jelesül a *Gyulai Pállal*, a *Férj és nővel*, a *rajongókkal* és a *Zord idővel* – foglalkozunk mélyrehatóan. Döntésünk mögött nem elsősorban kvantitatív szempontok állnak, bár a *Ködképek* valóban csekély számú levelet tartalmaz, lényegileg csupán Villemont Randon Florestánhoz küldött írásába nyerünk betekintést, ám *A szív örvényeiben* Szeredy Anselm öt levelet ír Velencéből 1847. október 10 és 19 között Castelfrancoba utazott barátjának, Pongrácnak, és az *Özvegy és leányában* Rákóczi Mikes Jánosnak írott levelét illetve a kézbesítő Kapronczaival folytatott levelezésének részleteit is ismerjük. S bár e három regényben fellelhető leveleket is részletes vizsgálatnak vetettük alá, azokból, a másik négy regényben elő nem forduló, azaz újszerű ámde releváns, a regények egészére vonatkoztatható szempontot kevesebbet találtunk, a szóban forgó négy regény kapcsán tett megállapításainktól lényegileg eltérő következtéseket nem tudunk levonni.

---

⁴ Habár mind a *Két boldog*, mind az *Alkhimet, a vén törpe* valamint a *Szerelem és hiúság* egyaránt tartalmaz leveleket, teljes szövegükben hozzáférhető levélbetéteket is, ezekkel azonban a szükségszerű – jelen esetben műfaji szempontú – korpuszszűkítés miatt nem foglalkozunk. A műfaji besorolás ez utóbbi esetben problematikus, ugyanis a *Szerelem és hiúság* a novella terjedelmét meghaladja, de a regényét még nem éri el, azonban úgy látjuk, hogy a recepció általában az elbeszélés műfajába sorolja. A Tóth Gyula-féle kiadás igaz terjedelmi okok miatt a *Férj és nővel* egy kötetben, de „hosszabb elbeszélés” műfaji megjelöléssel hozza. Vö: KEMÉNY Zsigmond, *Férj és nő, Ködképek a kedély láthatárán, Szerelem és hiúság*. Szépirodalmi, Bp., 1968. 605–606. Papp Ferenc a nagyobb elbeszélések között tárgyalja. Lásd: PAPP Ferenc, *Kemény Zsigmond*, [k.n.] Bp. 1923. II. 167. Szegedy–Maszák monográfiájában novellának tekinti. SZEGEDY–MASZÁK, 2007. 168–169. A Bényei Péter által sajtó alá rendezett Kemény Zsigmond: *Kisregények és elbeszélések* c. kötet jegyzeteiben mint kisregény hivatkozza a művet, a munka többes számú címe is feltehetőleg e szövegre és *A szív örvényeire* vonatkozik. Azonban a záró tanulmányban elbeszélés és kisregény egymás szinonimájaként szerepel: „Az *elbeszélés* alaposabb vagy többszöri olvasása azonban elbizonytalanítja az olvasót. Több olyan konkrét utalást találhat ugyanis a műben, mely lehetlenné teszi, hogy egy egységes, átlátható világba élje bele magát, és egyértelműsíthető példázatként olvassa a *kisregényt*.” [kiemelés P.B.] BÉNYEI Péter, *A Kemény-elbeszélések világmérete és poétikája*. In: KEMÉNY Zsigmond, *Kisregények és elbeszélések*. Kossuth, Debrecen, 1997. 257–280. 274.

⁵ *Izabella királyné és a remete*. 1839., *Élet és ábránd*. 1842–1844., *A hírlapszerkesztő naplója*. 1843–1845.

⁶ Gondolunk itt elsősorban az első befejezett, de csak töredékesen fennmaradt *Élet és ábrándra*, amely több levelet is tartalmaz. Az idegen kézírású kéziratot és a folyóirat-megjelenéseket is felhasználó legteljesebb szövegközlés is jöcskán hiányos: például több oldal hiányzik Fernando Catharinához szóló leveléből a Második könyv IV. fejezetében vagy ugyanezen könyv VII. fejezetében szintén csak szerkesztői jegyzetekkel kiegészítve ismerjük meg a jelenetet, amikor Catharina végigtekint asszonyi hódításain, és az azokról tanúskodó vallomásokon, szerelmes leveleken, majd azokat egy híján – Camoes levelén kívül – megsemmisíti. *Báró Kemény Zsigmond hátrahagyott munkái*. S.a.r.: PAPP Ferenc, Franklin, Bp. 1914. 247., 261., 265.

E szövegválogatással ugyanakkor semmiféle esztétikai állásfoglalásra nem törekszünk illetve a regények között semmiféle rangsort felállítani nem célunk.

A regények műfaji besorolásától eltekintünk, bár Robert Adam Day megengedő definíciója szerint levélregény minden olyan hosszabb-rövidebb, részben vagy teljesen kitalált, prózában írt közlés, amelyben a részben vagy teljesen fiktív levelek a narráció közvetítő eszközeként szolgálnak, s a cselekmény alakulásában jelentős szerepet játszanak.⁷ A prózairodalom köztudomásúan gazdag olyan művekben, amelyek nem tisztán levelekből és/vagy napló-részletekből állnak, hanem levelekkel szakítják meg a prózai szövegfolyamot. Dolgozatunkban ahhoz az elgondoláshoz csatlakozunk, amely a (fő)szövegbe beépülő beékelődéseket – strukturálisan – betétként értelmezi⁸, így a regényekben fellelhető leveleket mi is betétként olvassuk. Kemény regényeiben a levélbetéteknek többféle interpretációja ismeretes.⁹ Szegedy–Maszák Mihály 1989-es tanulmányában e szerkezeti megoldás előnyei, a Kemény-regények narratív struktúrájában játszott meghatározó szerepe mellett érvel, ahogy mi is ennek az architektúrának a kitüntetettsége mellett tesszük le voksunkat.

A levélbetétek – az első kiadásokban is – jól láthatóan megtörik a prózafolyamot, így már vizuálisan is figyelemfelhívóak. A levél mint szubtextus azonban kétélű forma, hiszen egyrészt a beágyazó narratíva folyamatossága ellen dolgozik, másrészt viszont architextuális kötelmeiből adódóan unalmassá válhat a kötelező levélsémák (megszólítás, dátum, helyszín és zárlat) mindenkori használatával, azok folytonos ismétlésével. Keménynél – mint azt majd alaposabban vizsgálni is fogjuk – e klisék többnyire, még több levél esetében sem válnak zavaróvá, mert vagy mint szükségtelen elem elmaradnak (megszólítás, zárlat), vagy ha egy kötelező formula mégis megjelenik – leggyakrabban a dátum, helyszín – annak a szövegszervezésben jelentősége lesz. A *Férj és nő*ben például a „kedves” megszólító nyitány ritkán jelenik meg, akkor is többnyire nem a szokványos helyén, a felütésben, hanem a szövegtestben, dorgáló szövegkörnyezetbe ágyazottan, ironikusan visszavonva e levélkezdő formula stilisztikai értékét. Valamint gyakorta találkozunk a (levél)olvasás temporalitását kihasználó időzítés dramaturgiájával, amikor a cselekményalakulására nézvést lényegi információk az utóirattra maradnak. A *Gyulai Pál*ban például Cariglia Alfonsó második levelének postscriptuma a re-

---

⁷ Robert Adams DAY, *Told in letters. Epistolary fiction before Richardson*. Ann Arbor, The University of Michigan Press, 1960. 5.

⁸ „...mindig kikapcsolja a főszöveg terét és idejét [...] ott kezdődik, ahol az értelmező az addigi szinekdochikus vagy metonimikus előrehaladás megszakadását állapítja meg, és ott végződik, ahol ennek folytatását érzékeli.” SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az irodalmi mű alaktani hatáselméletéről*. In: SZ.M.M., *Minta a szépirodalomban*. Bálványos, Bp., 1995. 24–66.; 39.

⁹ BARTA János, *A pálya ívei. Kemény Zsigmond két regényéről*. Akadémiai, Bp. 1985. 65. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kemény Zsigmond*. Kalligram, Pozsony, 2007. 124–126. (Első megjelenés: Szépirodalmi, 1989.)

gény későbbi eseményeire nézvést meghatározó, az epikus folyamat narratív prolepsziseként is olvasható. A *Férj és nő*ben Kolostory Tamás egy érdektelen, hazai eseményekről beszámoló fogalmazványának utóiratában, igen suta párhuzamot választva közli öccsével, hogy feleségül szándékozik venni Adélt, aki iránt Albert éppen bátyja levelei kapcsán kezd érdeklődni.

Kemény regényeiben – mint majd részletesebben is látni fogjuk – a monologikus levélbetétek dominánsak, a levelekre kapott válaszokat ritkán ismeri meg az olvasó, amely reakciók hiányának többnyire dramaturgiai szerepük van. A *Férj és nő* című alkotásban viszont, ahol a szövegtest harmadát levelek alkotják, ezek jó része egymásra felelő levelezés. Ugyanakkor az extradiegetikus elbeszélő, míg céljául szereplőinek saját hangjukon való megszólalását jelöli meg, a történetmondás stafétabotját mégsem adja át teljesen, hiszen a testvérek levelezését megelőző felvezetőben hangsúlyozza a levelek válogatott jellegét. Saját elbeszélői szempontja alá rendeli a beékelte szövegeket, amikor az olvasó elé tárja, hogy a levelezés szándékoltan csonkolt, de biztosítja arról, hogy a történetmondói célnak, vagyis a Kolostory-testvérek jellemének és a közöttük fennálló viszonynak a megjelenítésére, valamint a cselekmény előmozdítására e metonimikus eljárással megalkotott szövegtest elegendő.

A Kemény-regényekbe ágyazott levelek feltérképezését nem rekesztjük be az egyes levélbetétek narratológiai, textológiai, tipológiai vizsgálatával, hanem a levélre mint cselekményszervező elemre, dinamikus motívumra¹⁰ is figyelmet fordítunk. E műfaj magában hordozza azt a lehetőséget, hogy a levél anyagszerűsége, kézzelfoghatósága a figyelem középpontjába kerüljön, így egy levél nemcsak egy intradiegetikus narratív struktúra lehet, hanem elvesztése, elrejtése, megsemmisítése, megkésettése, hamisítása, idegen kézbe kerülése stb. a cselekményszerveződés eszközévé válhat.¹¹ Gondoljunk csak a *Gyulai Pál* cselekményét hosszasan szervező, eleinte Pierro kabátjának belső zsebében lapuló, majd onnan Gergely diákon át Báthory Zsigmondhoz vándorló *billet doux*-ra, amit aztán a fejedelem egy három osztatú ládikában, útilapuval együtt juttat vissza feladójához, a fejedelemtől annak unokafivéréhez átpártolni kész Sofroniához.

---

¹⁰ Borisz TOMASEVSZKIJ, *Irodalomelmélet*. In *A modern irodalomtudomány kialakulása*. Szerk.: BÓKAY Antal – VILCSEK Béla, Osiris, Bp. 2001. 268–286.; 273.

¹¹ A levelek idegen kézbe kerülése gyakori cselekményalakító motívum, például Fontane *Effi Briest* című regényében a család életében a tragikus fordulat azzal áll be, amikor lelakatolt asztalfiókból Innstetten kezébe kerül Effi és Crampas hat évvel korábbi levelezése. Vö: Theodore FONTANE, *Effi Briest*. (Ford. VAS István) Európa, Bp., 1981. 217–224. A levelek megkésettése gyakori dramaturgiai elem, amire nemcsak az elbeszélő prózából, hanem a drámairodalomból is több példa ismertes. Például a *Romeo és Júliában* az ifjú Montague-hoz nem jut el időben Júlia levele, amiben szerelmesét tettett haláláról értesíti, ezért Romeo azt valódinak vélvén véget vet életének. „Lőrinc: Ki vitte hát írásomat Romeóhoz? /János: El sem küldtem – itt van a levél – / Futár se volt, hogy visszahozza néked. A fertőzettől itt mindenki retteg. Lőrinc: Mily balszerencse! Szerzetünkre mondom / Nem semmiség volt benne, ámde fontos / Komoly követség és végzetes lehet / Hogy el se ment.” Kosztolányi Dezső fordítása.

A levél mediális hordozójának megsemmisülésére különös hangsúly kerül a *Zord idő*-ben. Werbőczy levélének széttépése Barnabás metamorfoziásának indukálója lesz, ugyanis Elemér a levélíró utasításának megfelelően darabokra szakítja a levelet, ám a bizalmatlan és rémképektől szenvedő Barnabás diák e szétforgácsolódott fecniket kitepi az ifjú Komjáthi kezéből, és paranoid tudata e töredékeket úgy egészíti ki, hogy belőle elárultatásának történetét olvassa ki, s csalódottsága miatt az ellenséghez pártol, ahol alkalmat szerez arra, hogy Eleméren véres bosszút álljon.

A *Zord idő* zárlatának dramaturgiáját meghatározó jelenet is levelek köré szerveződik. Mint ahogy a regény meghatározó kompozíciós elve az idő,¹² az elő- és utóidejűség viszonya,¹³ az időzítés problematikussága, a megkésetttség, úgy Dorának nagybátyjához intézett levele is a megírás és a befogadás között eltelt idő alatt bekövetkező változásokra irányítja a figyelmet. Dora Elemérral tervezett házasságáról számol be, ám a frigy a levél célbaérkezésének idejére, Elemér halála miatt meghiúsul. Deák István azonban a levelet annak eredeti célja szerint olvassa, hiszen az azóta bekövetkező eseményekről mit sem tud – ezekről szintén egy levélből kap értesítést, amit azonban sejtven, de elfogadni nem akarván a fordulatot, felbontatlanul hagy, és az árnyékvilágba távozik. Az olvasó tanúja a levélírás szituációjának, de a teljes szöveggel csak a Deák Istvánnal való közös olvasás során jön tisztába. Dora, bár a szeretett rokon számára lefest egy reménybeli jövőképet, azonban – mint ahogy erről a narrátortól értesülünk – rossz előérzetének ellenállni nem tudván, levélének záró soraira egy könnycseppet hullajt. A levelet olvasó nagybácsi azonban ezt éppen azért nem veszi észre, mert ennek híján olvassa a levélben foglalt örömhírt, amely elhomályosítja látását és a papírt minden jelölőjével együtt örömkönnyeivel áztatja szét, alakítja immáron (ki)olvashatatlanná. Az olvasó kitüntetett helyzetéből adódóan a jelentés cirkulációjának lesz tanúja, miközben Deák Istvánnal (együtt)olvassa Dora sorait, egyszerre idéződik meg benne a megalkotás helyzetéből ismert kettős kód, amely a vázolt reménybeli frigyét elmondja, de egyúttal el is homályosítja, valamint kíséri végig a befogadás szituációját is, amely a jelek dekódolásának úgy áll ellent, hogy magát a hordozóanyagot is lebontja.

E dolgozat tehát Kemény Zsigmond regényeinek leveleit kitüntetett helyen kezeli, azal a céllal, hogy rávilágítson: Kemény epikai művei szándékoltnak és jellemzően olyan formaelv mentén szerveződnek, amelyek az elbeszélés folyamatossága ellenébe hatnak, fellazítják a történet ok-okozati összefüggésrendjét, és másfajta – alakzatokon vagy allúziókon ala-

¹² Lásd MARTINKÓ, 343–344. és SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *Megfordított időrend*. In: *A magyar irodalom története II.* Szerk.: SZEGEDY–MASZÁK Mihály, VERES András, Gondolat, Bp. 2007. 482–490

¹³ Vö: HITES Sándor, *Prognózis és anakronizmus: A Zord idő mint politikai példázat*. In: H.S., *A múltnak kútja*. Ulpius-ház, Bp. 2004. 25–102; 39–69.

puló – szövegszervező eljárásokat helyeznek előtérbe. A történet visszaszorulásával szöveg-szerűbb prózavilág teremődik, ahol a történetmondás mikéntjére helyeződik a hangsúly. A szöveg textuális működésének hangsúlyozódása pedig az olvasóval szembeni elvárásokat is megváltoztatja.

1. A levélregény és a levélbetét műfaji narratológiai kérdései

1.1. Műfajok a kánon peremén¹⁴: Napló és levél különbsége

Az önéletírás, a napló és a levél hosszú ideig az irodalmi kánon peremére szorult. Az önéletrajzi műfajoknak XVII. és XVIII. század fordulójára tehető népszerűsödése elsősorban az irodalom és a közönség viszonyának,¹⁵ a nyilvánosság határainak átalakulásával¹⁶ függ össze, valamint azzal, hogy, a szépirodalom reprezentatív funkciója háttérbe szorult az irodalmi művek kommunikatív, főként dialogikus jellegéhez következtésképpen beszédmódjaihoz képest előnyére;¹⁷ másrészt pedig magának az individuum fogalmának mint történeti képződménynek az előretörésével, továbbá az ént reprezentálni tudó nyelv (diszkurzíva) alakulásával.¹⁸ Hosszú lenne felvázolni az utat, ahogy e műfajok egyre inkább közeledtek az irodalom centrumához, de mindenképpen ösztönzőleg hatott a történettudomány, a kulturális antropológia és a pszichológiai kutatások megújulása valamint az újabb korok irodalomszemléletének megváltozása, amely a cultural studies vagy az újhistorizmus keretében egy irodalmi életmű vizsgálódásának tárgyait ezekre a dokumentumokra is kiterjesztette.¹⁹ Másrészt kétségessé vált az önéletíró műfajok őszintesége, az általuk nyújtott (ön)ismeret igazságtartalma, a bennük feltáruló múlt objektivitása, vagyis e formák valóságra vonatkoztathatósága,²⁰ mert meginogni látszott az a feltételezés, hogy egy élettörténet alanya, illetve egy levél fogalmazója lenne a legmegbízhatóbb elbeszélője saját történetének.²¹ E nézőpontváltás következtében felfüggesztődött az addig hagyományosan feltételezett egység a szerző életrajzi alakja és az általa önkezűleg rajzolt nyelvi konstrukciós én-alak(zat) között.²² A recepcióbeli váltás akkor következett be, amikor a szerzői arc mögötti figura firtatása helyett a tekintet az éntre mint textuális fenoménra, mint szövegkonstrukcióra fókuszált. Az említett változások a befogadó szerepét is új megvilágításba helyezték. És mivel az önéletrajzi szövegekben a szer-

¹⁴A címet SZEGEDY–MASZÁK Mihály azonos című tanulmányából vettem: SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *Műfajok a kánon peremén: napló és levél*. In: Sz.M.M., *A megértés módozatai*. Akadémiai, Bp., 2003. 45–51.

¹⁵Reinhard WITTMANN, *Az olvasás forradalma* (Ford. SAJÓ Tamás) In: *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Szerk. Guglielmo CAVALLLO, Roger CHARTIER, Balassi Kiadó, Bp. 2000. 321–347; 331–334.

¹⁶A napló és levél mint félig nyilvános műfaj, amelyet sokan olvasnak, de mégsem jelenik meg. Lásd erről bővebben: MEZEI Mária, *Nyilvánosság és műfaj Kazinczy-levelezésében*. Argumentum, Bp. 1994. 5–13.

¹⁷BORBÉLY Szilárd, *Műfaji minták a Fanni hagyományaiban* In: *Studia Litteraria XXXVI.*, 171–185; 172.

¹⁸BENKŐ Krisztián, *A "napló" mint alakzat. Változatok a prozopopeiára XVIII–XIX. századi irodalmunkban, Irodalomtörténet*, 2002/2. 206–218.; 206.

¹⁹SZEGEDY–MASZÁK, 2003., 46–47.

²⁰Z. VARGA Zoltán, *Előszó a válogatás elé. Az önéletírás*. In: Philippe LEJEUNE, *Az Önéletírás, élettörténet, napló*. L'Harmattan, Bp. 2003. 7.

²¹Levél és naplóregény hasonló narratív szituációjából adódóan rokon műfajnak tekinthető. Vö: Bertil ROMBERG, *Studies in the narrative technique of the first person novel*, Almquist and Wiksell, Stockholm, 1962. 11.

²²KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Arc és kánon. Az önértelmezés (nyelvi) eseményei az Ember és szerepben*. In: *Az elbeszélés módozatai*. Szerk. JÓZAN Ildikó, KULCSÁR SZABÓ Ernő, SZEGEDY–MASZÁK Mihály, Osiris, 2003., 348–366; 349–350.

ző/beszélő/író önmagát teszi a megértés tárgyává, ezért az olvasás közben létrejövő két pólusú diszkurzíva viszonyrendszerében – már nem mint valamiféle műfaj vagy dikció jelenik meg, hanem – mint a megértés (olvasás) alakzata.²³

Az önéletrajzokat tárgyaló szakmunkák,²⁴ alig foglalkoznak a levelekkel, a levél ugyanis, habár kanonikusan szintén a peremvidéken mozog, mégis lényeges elemeiben különbözik az ént elbeszélő vagy azt önmaga számára tematizáló műfajoktól.

Míg a napló az önmegértés új alakzatát kínálja fel, önmagának kíván jelen lenni,²⁵ hiszen a napló címzettje és majdani olvasója, elbeszélője valamint tárgya is az én, a napló tehát önmagunk számára önmagunkkal folytatott monológ, célja az önkifejezés, önmeghatározás, az énnel történt események rögzítése egy későbbi időpillanat számára.²⁶ Addig a levél célzottan és jelölten is számol a másikkal, a levélírói én az ő számára reprezentálja önmagát. A napló ritkábban tematizálja a befogadás helyzetét,²⁷ a levél ellenben nemcsak színre viszi, analeptikusan jelöli, de megfogalmazása közben ezzel a recepciós szituációval számol. E másik a priori távol esik a levélíró éntől,²⁸ így e másik épp jelenlétének hiányával konstruál meg egy olyan helyzetet, amelyben őt mint a szöveg megszólítottját az elbeszélői énnel kell megalkotnia. Így a levél mindig ennek a másiknak a vonatkozásában, őt feltételezve fogalmazódik, és szerkezetében, legyen bármennyire is egyszólamú egy levélszöveg, mégis a feltételezett másik számára, a vele folytatott, neki adresszált párbeszéd elgondolásában születik.²⁹

---

²³ Paul de MAN, *Az önéletrajz, mint arcrongálás*. (Ford. FOGARASI György) *Pompeji*, 1997/2–3. 93–107.; 95.

²⁴ Önéletrajzi műfajok definícióját lásd: „Visszatekintő prózai elbeszélés, melyet valódi személy ad saját életéről, a hangsúlyt pedig a magánéletére, különösképp személyiségének történetére helyezi.” Philippe LEJEUNE, *Az önéletrajzi paktum*. (Ford. VARGA Róbert) In: P.L., *Az Önéletrajz, élettörténet, napló*. L'Harmattan, Bp. 2003. 17–46. ;18.

²⁵ BENKŐ, *i. m.*, 212.

²⁶ HORVÁTH Andor, *A naplóíró én. Műfajelméleti vázlat*. *Korunk*, 2008/3. 49–59.; 58.

²⁷ Bár Kemény naplója a naplóíró helyzetét többször is tematizálja, több esetben is említi saját illetve Széchenyi naplóírói tevékenységét, ez utóbbiakat épp Kossuthal kapcsolatban. „A gyűlés tárgyai és szelleme nem e naplóba valók.”; „A gróf, naplójába, melyet rendesen visz, tüstént beírta, hogy a fiatal ügyész egyedül azért nem engedte szobájába lépni, mert helyesen vagy helytelenül rossz hírből áll, – ő pedig azon ügyért, melynek szolgálatjára szánta el életét, szilárdul elhatározta magában, senkivel, ki rossz szagban van, érintkezésbe nem jönni. [...] Negyedszer találkozik Széchenyi Kossuthal a fiumei ügyben tett útkor. Ekkor a gróf így gondolkodik: most az én befolyásom megállapítva van, s kevésbé kell félnem attól, hogy az igazgatás utamban áll csak azért, mert oly emberekkel, kik általa rossz szemmel nézetnek, hozom magam összeköttetésbe, nem árt tehát megpróbálni, hogy a Kossuth segítségével is mit lehetne lendíteni a fiumei differenciák kiegyenlítésében. Ezért találkozik Kossuthal, s megmutatja neki naplóiban azon helyeket, melyek róla szólnak s motiválja eddigi eljárását.” *Kemény Zsigmond naplója*, Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közlése BENKŐ Samu, Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1960. 150.; 153–154.

²⁸ Bár olykor találkozhatunk olyan megoldásokkal, hogy a feladó és a címzett lokális tere és ideje között nincs különbség, ilyenkor a levél egy olyan későbbi időpillanat számára fogalmazódik, amikor e két alak mégis távol kerül egymástól.

²⁹ Bahtyin Dosztojevszkij *Szegény emberek* című levélregényét tanulmányozva állapítja meg: „A hős önmagához való viszonya elválaszthatatlan a másikkal, és a másikkal öhözöz viszonyától. Saját öntudata mindig a másik róla alkotott tudati képnek a fényében, az »önmagáért való én« a »másokért való énhez« viszonyítva konstituálódik. [...] Önigazolás [t.i. Makar Gjevuskiné] úgy hangzik, mint egy önmagáról szóló, egy másik,

A naplót önmagunk számára őrizzük, és bármikor visszaolvashatjuk egykori önmagunkat, míg a levelek címzettjükhöz kerülnek, és többnyire ott is maradnak, így ritkábban nyílik mód a szöveggel való szembesülésre, hacsak a levélíró a levélről készített pizkozatot vagy másolatot meg nem őrzi. A naplóolvasó önmaga korábbi naplóírói állapotáról olvas, így az lesz a feladata, hogy saját idegenségével szembesülve értse meg önmagát, míg a levél olvasójának a dolga a számára alakított másik – illetve az általa hagyott nyomok mentén alakuló levélírói szubjektum – megértése.

Ugyanakkor a naplót író temporálisan már elkülönülő én és a levél definitive különböző címzettje is alapvetően távol van. Tehát amennyire eltávolítjuk a másikat, annyiban meg is képezzük, közel hozzuk önmagunk számára, így a másiktól való megfosztottságunk olyan defigurációs alaphelyzetet teremt, amelyben a bennünk élő másik alaköltését kényszeríti ki.³⁰ A levél is olvasható az arcadás, a prosopopeia trópusaként,³¹ mivel a megszólítás a megszólított másiknak hangot ad, a beszéd képességével ruházza fel, s megteremti számára a válaszadás lehetőségét. Az arcadás figurája persze számol az arc alakvesztésével is, vagyis ezek az alakzatok alaköltésükben és lerongálódásukban ragadhatók meg. A másik – és ezáltal önmagunk is – a megfosztás útján történő megértés révén válik hozzáférhetővé.³²

A levél, mivel egy kommunikatív szándékot, a valakivel való beszélés alakzatát helyettesíti, valamelyest imitálja a beszélgetés közvetlen szituációját, ezért formáját tekintve meghatározóak benne a kommunikáció kapcsolatteremtő és fenntartó funkciói, amelyek a naplóban fölslegessé válnak. A levélben a másik képzelt jelenléte, a vele folytatott elképzelt párbeszéd több olyan retorikai stratégiát hoz játékba, ami a napló közegében értelmetlenné válik. Ugyanúgy, ahogy a napló esetében irrelevánssá lesz az őszinteség és a hazugság kérdése, vagyis valamely narratívához való hűség, illetve attól való szándékolts eltérés, a levélben éppen a másik számára való megfogalmazás teszi lehetővé az igaz vagy hamis diszkurzíva megjelenítését.³³

---

idegen emberrel folytatott szakadatlan, rejtett polémia vagy látens dialógus. BAHTYIN, Mihali, *A szó Dosztojevszkijnél*, (Ford. HETESI István és HORVÁTH Géza) *Helikon*, 1999/1–2., 61–89.; 67.

³⁰ „Naplóm, melyet egy idő óta elhanyagoltam, ma megint a kezembe került, és csodálkozom, lépésről lépésre mily tudatosan kerültem mindebbe! Milyen tisztán láttam mindig az állapotomat, és mégis mennyire gyerekként cselekedtem; ma is milyen világosan látok, és még sincs semmi reménye a javulásnak.” GOETHE, *Werther szerelme és halála*. (Ford. SZABÓ Lőrinc). In: *Goethe válogatott művei*, Európa, Bp. 1983. 5–131.; 48. Egy különösen összetett helyzet mutatkozik Goethe regényében, amikor a levelében a naplóolvasását elbeszélő Werther a másik számára újramondja egy korábbi önmagáról szóló tapasztalatát, így identitása három egymástól elkülönülő – a naplót író, azt olvasó és végül erről beszámoló – énben szóródik.

³¹ DE MAN, *i. m.* 101.

³² Cynthia CHASE, *Arcot adni a névnek. De Man figurái*. (Ford. VASTYÁN, Z. KOVÁCS Zoltán) *Pompeij*, 1997/2–3. 108–147; 108.

³³ Habár egyetlen levél – vagy a monologikus levélregények – esetében problematikus e kérdés megítélése, hiszen nem látható, olvasható az a vonatkoztatási rendszer, amelyhez képest fennállhat az afirmatív vagy tagadó-

A napló és a levél között tehát sok a különbség, de az mindenképpen megállapítható, hogy az irodalmi kontextusba helyezett én-konstrukció vagy igazság-/valóságreferencia csak mint nyelvi, textuális konstrukció ragadható meg, még az olyan peremműfajoknak tűnő képződmények esetében is, mint a napló vagy a levél.

1.2. A fiktív levél, illetve a levélregény fiktív jellege

Dolgozatunkban a prózai levélirodalom fiktív műfajával, a levélregényekkel illetve a regényekbe foglalt fiktív levelekkel foglalkozunk. Jelen munka célja azonban nem a levélregények vagy levélbetéteket alkalmazó elbeszélő szövegek elősorolása – ezekről tájékoztatást adnak az összefoglaló munkák bibliográfiái³⁴ –, mindössze néhány reprezentatívnak ítélt művet vonultat fel mintaként a XVI. századtól napjainkig, a műfaj virágkorából nyilván nagyobb merítéssel. Az európai és a magyar irodalomból vett alkotásokat példaként sorakoztatja fel annak érdekében, hogy a műfaj egyes poétikai, tipológiai, narratológiai és textológiai sajátosságait megmutassa azért, hogy később a választott korpuszon belül a levélbetétek e szempontok alapján vizsgálhatók lehessenek.

A jelölten fiktív levélszövegek referenciális olvashatósága kevésbé bizonyult problematikusnak, hiszen a bennük kitárulkozó szubjektum maga is szándékoltnak megalkotott, így a recepció többnyire egyértelműen textuális kódként, nem pedig szerzői megnyilatkozásként olvasta. Igaz, a levélregények gyakorta élnek azzal a poétikai fogással, hogy a valóságos forrást, eredetet tételeznek – például: talált kézirat –, s ezzel az eljárással saját vonatkozhatóságukat a valóság és (így) az igaz(ság) mezejében jelölik ki. A levélregények tehát – mint azt látni fogjuk kitüntetett módon, azok paratextusaiban – nyomban színre viszik azt a konstrukciós ellentmondást, amely szerint egy irodalmi elbeszélés technikájával megjelenített diskurzus tárgya épp a fikcionalitás tagadása. E szerkezetbeli dichotómia minden alkalommal visszaköszön, amikor az írásmű – valóságos és fiktív retorikai felcserélhetőségét játékba hozva – önnön valóságossága mellett érvel.

A levélregény egyik jellegzetessége a metadiszkurzívítás, s e különösség abból a formai sajátosságból adódik, hogy folyamatosan a saját anyagszerűségükre figyelmeztető levelek

---

lagos viszony. A többféle diszkurzívát felvonultató művek alkalmával – jelen helyzetben a több episztoláris alanyt felvonultató levélregények, illetve az epikai folyamba ékelt levélbetéteket tartalmazó szövegek esetében – lehetőség van ilyen tekintetű referenciális olvasásra. Összevethetővé válik, hogy egy levél textuális eseményei mennyiben képezik le a regényvilág – másik levélvilágának – „valós” történéseit.

³⁴ 520 levélregényt sorol fel: Francois JOST, *Essais de littérature comparée II. »Europaeana«*. Première série, Éditions Universitaires, Fribourg; University of Illinois, Urbana, 1968. 380–402., Vö még: Frank Gees BLACK, *The epistolary novel in the late eighteenth century: a descriptive and bibliographical study*. University of Oregon, Eugene, 1940., 112–173., Thomas O. BEEBEE, *Epistolary fiction in Europe, 1500–1850*, University Press, Cambridge, 1999. 231–258.

egymásutánjából épül fel. Vagyis a levélregény önmagát dokumentumnak álcázva, egyszerre kelti a valóság látszatát³⁵ úgy, hogy azt az olvasói tapasztalatot involválja és hívja elő, amely a levélben ábrázolt világot, annak megszövegezőjével együtt valóságosnak tételezi – egyúttal azonban ezekkel az eljárásokkal éppen a levélregény architextuális megalkotottságára hívja fel a figyelmet.³⁶

A fikciós közegen belül a valóság szimulálása néha olyan sikeres, hogy határátlépés történik, vagyis az imaginárius eseményei kiterjesztik hatókörüket a valóságra, nyomot hagyva rajta. A valóság történethez való igazításának érdekes láttelepe az első francia levélregényként számon tartott *Portugál levelek*, melynek szerzősége hosszú ideig vitatott volt. A szöveg magyar kiadása³⁷ is Mariana Alcoforadót tünteti fel szerzőként, és a levelekre mint valóságokra tekint. A fordító, Szabó Magda előszava pedig a szerelmes apáca sorsát érzelmes példaként kezeli. A második magyar kiadás³⁸ is őrzi a korábbi szerző-megjelölést és változatlanul közli a fordító előszavát, de az utószóban helyet kap a filológiai kutatások újabb eredménye, amelyek Guilleragues auktorságát bizonyítják.³⁹ A levelek életből merítettségének tételezése azonban nemcsak a kiadásokon hagyott nyomot, hanem a bejai kolostor falán is, amelyen ugyanis utólagosan egy ablakot vágtak, amelyen keresztül a szöveg tanúsága szerint Mariana Alcoforado megpillantotta a szerelemesét. Ehhez hasonlóan, a több mint 100 évvel későbbi Werther hatástörténetének részévé vált a sárga nadrág és a kék mellény viselésének divatja ugyanúgy, ahogy a regény félreértett recepcióját követő öngyilkossági hullám⁴⁰ is. A „minta-követésen” alapuló tömeges öngyilkosságokat, amikor az áldozatok az eseményekben önmagukra ismernek, a modern pszichológia Goethe ifjúkori regényének főhőse nyomán Werther-effektusnak⁴¹ nevezi. A valóság és a fikció egymásra hatása figyelhető meg a „magyar wertheriáda”⁴² körül is. A *Fanni hagyományaiban* a szerkesztői előszó leválasztja magát a közrebocsátott levél és naplórészletekről, ezzel bizonytalanná (olvashatatlaná) teszi a szöveg

---

³⁵ Wilhelm VOSSKAMP, *Dialogische Vergegenwärtigung beim Schreiben und Lesen. Zur Poetik des Briefromans im 18. Jahrhundert. Deutsche Vierteljahrsschrift*, 45. 1971. 80–116.; 90–91.

³⁶ Vö: Frederic JAMESON, *The Prison-House of Language*. Princeton University Press, Princeton, 1972. 56. Idézi még: POZSVAI Györgyi, *Visszanéző tükörben. Az Álmodó álmodója ezredvégi olvasata*. Argumentum, Bp. 1998. 19.

³⁷ ALCOFORADO, *Portugál levelek*. (Ford. Szabó Magda) Móra, Bp. 1959.

³⁸ ALCOFORADO, *Portugál levelek*. (Ford. Szabó Magda) Helikon, Bp. 2002.

³⁹ A magyar kiadások továbbá nem közlik a regény elébe készült előszót sem, amelynek magyar fordítása és *Portugál levelek* szerzőségének további részletezése megtalálható Bódi Katalin doktori disszertációjában: BÓDI Katalin, *Egy műfaj apológiája. A XVIII. századi magyar levélregény és kontextusai*. Debrecen, 2005. 48–50.

⁴⁰ Klaus SCHERPE, *Werther und Wertherwirkung. Zum Syndrom bürgerlicher Gesellschaftsordnung im 18. Jahrhundert*. Verlag Dr. Max Gehlen, Bad Homburg, 1970. Vö: WITTMANN, *i. m.*, 333.

⁴¹ Karl JONAS, *Modelling and suicide: a test of the Werther effect. British Journal of Social Psychology*. 1992/31. 295–306.

⁴² A kifejezés Fried Istvántól származik. FRIED István, *Élet és Irodalom a „Fanni hagyományai”-ban*. In *Hagyomány és ismeretközlés*. Szerk. KOVÁCS Anna, Salgótarján, 1988. 71–79., 73.

határait, továbbá tételezi Fanni szerzőségét, aki ily módon mint írói irodalomtörténet-írásunk részévé vált, Kármán pedig – egy ideig – álnév mögött rejtező szerkesztővé és előszó-íróvá.⁴³ Sőt: a kitalált és valódi figura mellérendelő viszonyban jelenítődik meg Toldy Kármán-kiadásának belső előzéklapján, ahol Gabriel Decker és Gedr,b.J. Rauch egy-egy rajza található, két egymás felé forduló – feltételezhetően szerelmes – alakról Fanni és Kármán aláírással, a neveket körülölelő indával.

Bár Kazinczy *Bácsmegyeynek öszve-szedett levelei* c. regényének⁴⁴ alcíme – *Költött történet* – mutatja a fikciós szándékot, az előszóban megfogalmazott intenció szerint⁴⁵ azonban a narráció nélkül megszólaló levelek oly sikerültek lettek, hogy a Mossóti Institioris Gábor 1792-ben⁴⁶ alapított olvasókabinetjének egy évvel későbbi, több mint 300 kötetet tartalmazó, műfaji besorolást is tartalmazó könyvkatalógusa Kazinczy szövegét az állomány tíz levele sorába, tehát nem a regények közé sorolta be.⁴⁷

A fiktív levél tehát ambiguitást idéz elő, mivel önmagát misszilisnek álcázza és valószínűséget szimulál. Érdekes megvizsgálni tehát a levelek transztextuális allúzióiban⁴⁸ – főként a szöveg paratextuális, architextuális, pretextuális rétegeiben – tetten érhető imitációs kísérletet, különös tekintettel a misszilis kötelező formai elvárásaira⁴⁹, elsősorban a címzésre, keltezésre, megszólításra és az aláírásra szorítkozva.

---

⁴³ „Az éles szemű vizsgáló minden lapon reá fog ismerni Kármán átdolgozó kezére, az összeállítás, a hézagok pótlása, az átmenetek, az előadás tisztázása az övéi, de a lélek, mely melegítő, megindító erővel kap meg, s fájdalmas kéjjel tapad lelkükbe, azé, kit imádója Fanninak nevez.”... „mely név nélkül jelent meg [ti: a regény] az Uránia I. kötete 150-154. lapjain az »Uránia szerzőjéhez« intézve, világosan hogy Kármán összeköttetése a történettel, mely azon időben nem lehetett többek előtt nem tudva, némileg elrejtessék; ez oka annak is, hogy K. neve „T-aira” van változtatva.” *Kármán József írásai és Fanni hagyományai*, újra kiadja és bevezette D. SCHEDEL Ferenc Hartleben, Pest, 1843. XVI., ZILAHY Károly, *Hölgyek lantja. Magyar költők műveiből*. Heckenast, Pest, 1865. KOZOCSA Sándor, *A Kármán József kiadások története. (Az író születésének 200. évfordulójára)*. Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1968–1969. 331–336. Lásd erről részletesen még: SZILÁGYI Márton, *A Fanni’ hagyományai szerzőségének kérdése*. In: Sz.M., *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1998. 57–79. és BORBÉLY Szilárd, *Műfaji minták a Fanni hagyományaiban*. *Studia Litteraria*, XXXVI., 171–185; 178–179.

⁴⁴ A korábbi feltételezésekkel szemben Kazinczy e regényének első kiadása a névtelenül megjelent *Adolf gesammelte Briefe* c. német szöveg szoros fordítása, a nevek és helyszínek megnevezésének megváltoztatásával és némi hozzátoldással. Vö: NÉMEDI Lajosné, *Kazinczy és Bácsmegyeyje. Fordítás vagy "teremtés"?* In: Kossuth Lajos Tudomány Egyetem Könyvtári Évkönyv, Debrecen, 1967. 171–196; 173. SZAUDER József, *A kassai „Érzelmek iskolája”*. In: Sz.J., *A romantika útján: tanulmányok*. Szépirodalmi, Bp., 1961. 90–114. és *Bácsmegyeynek öszve-szedett Levelei*. In: KAZINCZY Ferenc, *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig. Önállóan megjelent fordításkötetek*. Sar. BODROGI Ferenc Máté, BORBÉLY Szilárd, Debrecen Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2009. 779–780.

⁴⁵ „Ebben nem a Történetet-költő, hanem maga Bácsmegyey szól, mégpedig *levelekben* és barátjaihoz...” KAZINCZY, 2009. 117.

⁴⁶ LÉCES Károly, *A pesti magyar olvasó kabinet megalapítása és könyvállománya*. *Magyar Könyvszemle*, 1959. 345–356. Idézi még SZILÁGYI, *i. m.*, 397.

⁴⁷ SZILÁGYI, *i. m.*, 397.

⁴⁸ Gérard GENETTE, *Transztextualitás* (Ford. BURJÁN Mónika), *Helikon*, 42, 1996. 82–90.

⁴⁹ HOPP Lajos, *A magyar levélműfaj történetéből*. In: *Irodalom és felvilágosodás*. Szerk. SZAUDER József, TARNAI Andor, Akadémiai, Bp., 1974. 501–566; 502.

Genette a paratextus⁵⁰ fogalmát a könyv textológiai határainak felvázolásához vezette be. E fogalom alkalmasnak mutatkozik arra, hogy elhatárolható legyen a „boríték” és a benne foglalt írásos és egyéb tartalmak. Genette a paratextus két fajtáját különbözteti meg, peritextus alatt tárgyalva: azt, ami a könyvön belül található, vagyis a szerző nevét, a műfaji megjelölést, az előszót és utószót, az illusztrációkat, fülszöveget, ajánlást, az esetleges dedikációt stb. valamint epitextusként⁵¹ megnevezve azokat az elemeket, amelyek pillanatnyilag a könyvön kívül található (folyóiratokban, újságokban, esetleg rádióban vagy egy könyvbemutató során hangzanak el), de egy későbbi kiadás alkalmával akár be is kerülhetnek a könyvbe. Ilyenek például a kiadói előszavak, megjegyzések, a szerzővel – a könyv megjelenése kapcsán – készült interjúk, illetve napló- vagy levélrészletek. Ezek alapján a levél peritextusának nevezhetjük mindazt, ami a borítékon belül van (illetve fiktív levél esetén ott feltételeződik), valamint epitextusként kezelve azokat a szövegeket, megjegyzéseket, jeleket, amelyek a borítékon kívül található, például a címezést⁵², bélyeget, a pecsété(ke)t, amelyek a levél célba juttatásának eszközei és révbe érésének nyomát hordozzák. Ezek az elemek abban az értelemben paratextuálisak, hogy a főszöveg alárendeltjei, járulékos részei. Egyúttal megjelenítik, befogadók számára keretezik, továbbá közvetítik a textust, valamint pragmatikai sajátosságaikból adódóan megidézik a levél itt és mostját, azaz a jelen részévé teszik a szöveget.

Genette a paratextust a szerző, befogadó és kiadó kommunikációja közötti közvetítő-eszközként látta. E meghatározás részben – a kiadó funkciójának törlésével – a misszilisekre is kiterjeszhető, hiszen e tényezők pontos megadásának célja, hogy a tér és idő egy-egy jelölt pontja közötti kommunikáció végbemehessen. Míg az irodalmi szöveg (abban az értelemben, hogy fikciós) nem „igazságköteles”⁵³, addig az azt keretező egyes paratextusok

---

⁵⁰ Genette paratextusfogalma a regény főszövegének alárendelt, járulékos elemeire vonatkozik, amely nem maga az elbeszélés szövege, ilyen például a cím, alcím, előszó, utószó, lapszéli vagy lapalji jegyzetek, illusztrációk, műfaji megjelölés, fülszöveg, ajánlás stb. Továbbá a paratextus kategóriába sorolható még a – többnyire kézzel írt – dedikáció, az aláhúzás, de a sajtóhibák és a tárgyi tévedések utólagos korrekciója is. Gérard GENETTE, *Paratexts. Thresholds of Interpretation*. (Transl. Jane E. LEWIN), Cambridge University Press, Cambridge, 1997. 1–15. Erről lásd még: ONDER Csaba, *A klasszika virágai*, Kossuth, Debrecen, 2003. 50–51.

⁵¹ GENETTE, *i. m.* 5. peritextusról bővebben lásd: 2–12. fejezet, epitextusról bővebben lásd 13–24. fejezet.

⁵² A borítékon lévő feladó és címezett megnevezése, a titulushasználat gyakorta eltér a levél megszólításától, illetve aláírásától. Vö: LABÁDI Gergely, *A magyar episztola a felvilágosodás korában. Műfaj és médiatörténeti elemzés*. L'Harmattan, Bp., 2008. 175.

⁵³ „Szánkon tarka hazugság, mind a valóra hasonlít, / tudjuk zengeni mégis a színigazat, ha akarjuk.” HÉSZIODOSZ, *Istenek születése. Munkák és napok*. (Ford. TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre), Helikon, 1974. 26–27. Lásd még: Arisztotelész: „...a költő dolga nem az, hogy a megtörtént dolgokat mondja, hanem, hogy olyan dolgokat, amilyenek megtörténhetnek, vagyis amelyek a valószínűség vagy a szükségszerűség szerint lehetségesek.” 51a36 ARISZTOTELÉSZ, *Poétika és más költészettani írások*. (Ford. RITÓK Zsigmond a kötetet szerk. és a jegyzeteket összeáll. BOLONYAI Gábor) Pannon Klett, h.n., 1997. 45. Sir Philip Sidney *The Defence of Poesy* c. poétikájában Arisztotelészt követően úgy oldja fel a költő által hazugság képeiben bújtatott általános igazság kérdését, hogy mivel a költő nem állít, ezáltal nem is hazudhat. Vö: KATONA Gábor, *Sidney poétikájának művészetfilozófiai előzményei*. *Studia Litteraria*, 1992 (30.) 47–61; 57. Vö még: Ingarden szerint az irodalom fikcionalitása felfüggeszti igaz és hamis oppozícióját, az irodalmi műalkotás egyetlen mondata sem va-

azok, hiszen a szerzői, kiadói szerepek és jogok valótlan megfogalmazása akár jogi proceszszust is vonhat maga után, ugyanúgy, ahogy egy misszilis főszövege szintén merítheti anyagát az imagináriusból, ám ha a címzetthez való eljuttatása valódi cél, akkor e tekintetben a küldőnek pontosságra kell törekednie. Ha tehát a paratextus fogalmát a misszilisek közvetítettségének tényezőire érvényesnek fogadjuk el, akkor felmerül a kérdés, hogy az azokat imitáló, mimetikusan fiktív levelek esetén elemeivel mi a helyzet, amikor valamilyen fiktív irodalmi kontextusba ültették át őket. (E kontextus még abban az esetben is felmerül, amikor egy regényszöveg kizárólag levelekből áll.)

Véleményünk szerint a paratextus fogalma egy fikciós mezőn belül is értelmezhető, azzal a megkötéssel, hogy referenciális mezeje nem a valóság, hanem a diegézisen belül megképződő világ. Mindemellett közvetítő és a jelent megjelenítő szerepkörük nemhogy veszítene érvényességéből, hanem ellenkezőleg, éppen a levélműfaj egyediségét biztosítja.

A továbbiakban néhány jellegzetes példa felvillantásának segítségével arra teszünk kísérletet, hogy textusok rétegeiben ragadjuk meg a fiktív levél(regény) ambiguitását, vagyis megmutassuk, hogy maguk a leveleket keretező paratextusok miként alkotják meg és rombolják le egyszerre mind a valóságosság illúzióját.

1.2.1. A levélregény pretextusa

A levél- és/vagy naplóregények jellegzetes felépítéséből adódóan először egy külsőleges elem tűnik a szemünkbe, a levélregények eszköztárának gyakori kelléke a szerkesztői vagy szerzőinek titulált, máskor pedig a kiadói előszó, amelyben legtöbbször a beszélő csak közreadóként jegyzi önmagát, mint egy hallott vagy hozzá kéziratban eljuttatott történet – különleges esetben élő személyek ellopott levelezésének – hű közlője és egyben továbbhagyományozója.⁵⁴ Az ilyen típusú előszövegeket a főszöveggel való viszonyában pretextusként olvashatjuk.⁵⁵

Rousseau *Új Héloïse* c. regényének mindkét – a hagyományos első, és azt követő párbeszéd második – előszava színre viszi a szerzőség és a fikcionalitás kérdését oly módon, hogy a szövegteremtés többféle diskurzusát állítja, s ez a sokféleség elbizonytalanít a szöveg referenciális státuszát illetően.⁵⁶

---

lődi ítélet, a bennük előforduló kijelentéseket „kvázi-ítéleteknek” tekinti, melyeket célszerűtlen a valóságra vonatkoztatni és értelmetlen az igazság kérdése felől faggatni. Roman INGARDEN, *Az irodalmi műalkotás*. (Ford. BONYHAI Gábor), Gondolat. Bp., 1977. 166–188.; 308–312.

⁵⁴ Vö: FRIED *i. m.*, 74.

⁵⁵ A nem jegyzett pretextusok módot adnak arra, hogy a fikció részeként olvassuk őket, például Werther barátjának, Wilhelmnek vagy Fanni szerelmének, Tainak a szövegeként, akkor nem szövegkísérő, hanem fikcióalakító szerepük kerül előtérbe, amelyre azonban e dolgozat adta keretek között nem térünk ki.

⁵⁶ „amennyiben a mű képzeletbeli, akkor bizonyosan Rousseau a szerző; ha viszont tényleges levelek gyűjteménye, egy írott szöveg portréja vagy másolata, akkor Rousseau csak szerkesztőként működött közre”. Paul DE

Az első prológban a szövegek létrejötte erkölcsi – akár nevelő szándékú – indoklást kap. A prológ szerzője önmagáról mint a levelek kiadójáról nyilatkozik,⁵⁷ és a közreadást mint morális döntést jeleníti meg. Ha tehát a közrebocsátás morális aktus, és célja valamilyen nevelőszándék, akkor csakis mint a szöveg kiadója jelölheti magát, nem pedig mint szerzője,⁵⁸ hiszen auktorként a szöveg felelősségének súlya nem az ő vállán nyugszik.⁵⁹ Ám nem marad meg a pusztán közlő szerepében, hanem mint a szöveg alakítója is fellép – beavatkozásai a szövegtestben ugyan jelöletlenek maradnak – s e beavatkozási gesztus következtében a regény vonatkoztatási rendszere a fikciós mezőbe kerül át. Ugyanez a szituáció fokozódik, amikor magyarázatot ad a szerzői név szöveg előtti megjelenítésére,⁶⁰ így a név mint az olvashatóság metaforája jelenik meg, és a név jelölője mögött egy olyan szubjektumot tétélezhetünk, aki a szöveg retorikai működésének irányítója.

A második előszó N-je olvasóként dramatizálódik, és mint ilyen az olvasói paktumnak egy – és csakis egyetlen egy – olyan referenciális pontját keresi, ahonnan a szöveg számára olvasható. Ezért mintha az első prológ útmutatásait ismerve faggatná R-t a szerzőség kérdéséről, R azonban folyamatosan kitér a megnyugtató válasz elől.⁶¹ Ugyanakkor ahogy az első felvezető szövegezőjének, úgy R-nek is tudnia kellene, hogy a talált kézirat hipotézise alapján kapta és másolta-e a szöveget vagy önmaga alkotta meg, ám az auktorság problémája nyitva marad, és a különböző szövegteremtő diskurzusok át- meg átértelmezik egymást. Így egy mindenkori N-hez képest olvasva a regényt fel kell ismernünk, hogy a szöveg olvashatósága – és szerzősége – nem köthető egyetlen rögzített ponthoz, szemantikai jelenséghez sem, hanem szóródásában ragadható meg.

Az első előszó megjelenít bizonyos olvasói közösségeket – tagadó és állító módon is behatárolja saját olvasói táborát – és olvasási módokat, amelyek felől olvashatónak tétélezi önmagát.⁶² Így azáltal, hogy színre viszi a befogadását és annak következményeit, aközben

---

MAN, *Allegória (Julie)* (Ford. FOGARASI György) In: P.D.M., *Az olvasás allegóriái*, Magvető, Bp. 2006. 220–256; 233.

⁵⁷ A címlap is erről tanúskodik: „Recueillies et Publiées Par Jean-Jacques Rousseau”

⁵⁸ Szerző alatt egy olyan nyelvi konstrukciót, figurát értek, aki megelőzi és kívül áll a szövegen, pozíciója a társadalmon belül cirkuláló diskurzus része, valamint mind a hús-vér alkotó polgári, fizikai mivoltától, mind pedig a műbeli fikciótól független. Vö: Michel FOUCAULT, *Mi a szerző?* (Ford. ERŐS Ferenc és KICSÁK Lóránt) In: M.F., *Nyelv a végtelenhez*. Latin Betűk, Debrecen, 1999. 119–145; 119–122

⁵⁹ Ez egy sokkal később realizálódó jogügyi esemény felől is tekinthető, ami a szerzők jogokkal a kiadót pedig felelősséggel ruházta fel.

⁶⁰ „Ezért hát én e gyűjtemény élére nevetem adom. Nem azért, hogy kisajátítsam, hanem hogy felelősséget vállaljak érte.” BÓDI Katalin fordítása, 2003.

⁶¹ Szegedy–Maszák Mihály R és N beszélgetését nem szerző és olvasó, inkább két szerzői én párbeszédeként olvassa. Vö: SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *Kosztolányi Dezső*. Kalligram, Pozsony, 2010. 325–327.

⁶² „Ez a könyv nem arra van szánva, hogy a társaságban közkezen forogjon, egyébként is nagyon kevés olvasónak felel meg. A stílus elkedvetleníti a jó ízlésűeket; a tartalom elriasztja a szigorúakat; minden érzélem természetellenes lesz azoknak, akik nem hisznek az erényben. Szükségszerűen bosszantani fogja az ájtatosokat, a sza-

önmagát egyszerre mint olvasásra szántat állítja, továbbá a befogadáshoz nyújtott – implicit – útmutató itt óhatatlanul játékba hozza a vele való azonosulás és elkülönöződés lehetőségét az immáron tényleges recepció folyamatában.

A *Veszedelmes viszonyok* két előszót tartalmaz, *A kiadó nyilatkozatát* és *A szerkesztő bevezetőjét*, mindezek előtt két mottó áll. A második az *Új Héloïse* előszavának két sora, amelyet egy szerzői monogrammal ellátott megjegyzés előz meg a regény morális intencionalizáltságáról.⁶³ Így e Rousseau-idézet egyrészt olvasható *A szerkesztő bevezetőjének* alátámasztásául, abban az értelemben, hogy mindkét regény célja – illetve az előszövegek tanúsága szerint a közrebocsátás ösztönzője – az erkölcsi nevelés szándéka. Másrészt értelmezhető annak travesztiájaként is, mivel Laclos regényében kifordítja a *Julie* etikai diszkurzív intencióit, morális értékrendszerét épp tagadólag intertextualizálja, például abban a levélben, amikor Merteuil márkiné épp szerelmi légyottjához merít ösztönzést a *Julie* olvasása során.⁶⁴

Nem kerülheti el figyelmünket a kiadói prolog ironikus mivolta, ugyanis a levelek valódiságát állító szerkesztői előszó leleplezését azáltal láttatja, hogy szerzői lapszusnak tünteti fel a regényidő jelenhez kötését, ellenérveit egy (pszeudo)moralizáló diskurzusból eredeztetvén: „Hősei között olyan rossz erkölcsű személyek is szerepelnek, akikben képtelenség volna kortársainkra ismerni”.⁶⁵

A szerkesztői bevezető csak közvetve utal a levelek valódi mivoltára, a prolog inkább a gyűjtemény megalkotottságát hangsúlyozza, indokokat vonultat fel a különböző a szerkesztői beavatkozások illetve azok elmaradásának magyarázatára, mint például – tervezett, de a levélírók által nem engedélyezett – stilisztikai hibák jelenlétére.⁶⁶ A redakteur mint a levelek közreadója és válogatója tünteti fel magát.⁶⁷ Szelekciós eljárására a szöveg egy másik paratextuális eleme, a lábjegyzet folyamatosan figyelmeztet, ahol is a szerkesztő megmagya-

---

bados viselkedésűeket, a bölcselőket, biztosan megbotránkoztatja a büszke hölgyeket, és felháborítja a becsületeseket.” BÓDI Katalin fordítása, 2003.

⁶³ E LEVELEKET BARÁTI KÖRÉBEN ÖSSZEGYŰJTÖTTE ÉS MÁSOK OKULÁSÁRA KÖZZÉADTA C...DE...L... »Láttam korom erkölceit, és nyilvánosságra hozom e leveleket« J. J. ROUSSEAU (Előszó az »Új Héloïse«-hoz) Choderlos De LACLOS, *Veszedelmes viszonyok*. (Ford. ÖRKÉNY István). Magvető, Bp., 2007. 5.

⁶⁴ „én pedig átfutok egy fejezetet a Szófaból, a *Héloïse*-nak egy levelét, La Fontaine két meséjét, és belélegzem a hangokat, melyeken majd szólni akarok... Eközben udvarlóm megszokott sietséggel kapumhoz érkezik.” LACLOS, *i. m.*, 38.

⁶⁵ LACLOS, *i. m.*, 7.

⁶⁶ E pretextus felhívja a figyelmet a több levelező – korrektúrázatlan – szövegéből következő stílusbeli sokszínűsége, s ez a poétikai sajátosság a több levélíró által alkalmazó levélregény attribútuma. „E hibákért némi kárpótlást nyújt a műnek természetéből fakadó érdeme, nevezetesen stílári változatossága. Egy író csak ritkán érheti ezt el, itt azonban az ölünkbe hull...” LACLOS, *i. m.*, 11.

⁶⁷ „Az olvasóközönség szemében talán még így is túlságosan terjedelmesnek tűnik fel művem, jobban mondván gyűjteményem, pedig annak a levelezésnek, melyből válogatást végeztem, csak töredékét tartalmazza.” LACLOS, *i. m.*, 9.

ráz egyes kifejezéseket, vendégszövegeket,⁶⁸ megindokolja a válogatás, az elhagyások szempontjait,⁶⁹ összefoglalja az elhallgatott szövegek lényegét, illetve feltárja az egymásra utaló levelek allúzióhálóját.⁷⁰ E sok helyütt jelölt, a felvezetésben és a zárlatban is megjelenő aktív szerkesztői jelenlét, valamint a diskurzus recepcióját, a szereplők megítélését befolyásolni célzó kommentárok⁷¹ mind az olvasóval folytatott metanarratív játék részei, ami nem hagyja feledni e szöveg konstruált jellegét.

A *Humphry Clinker kalandzásainak* előszava⁷² részlete egy levelezésnek, mely a levélsomó felkínálója, Jonathan Dustwich és a könyvárus, Henry Davis között zajlik, s ez abban a tekintetben érdekes, hogy ez az egyetlen szöveghely, ahol válaszlevéllel találkozhatunk. Ugyanakkor, mivel e levelezést sem ismerjük meg teljes terjedelmében, mindkét féltől csak egy-egy írásmű áll rendelkezésünkre, így az előzményeket a visszaütő jelekből következtethetjük, s ezt az olvasási technikát kell majd alkalmaznunk a levélregény folyamán végig, válaszlevelek híján. Dustwich a kiadói pertextus idejében még élő magánszemélyek valóságosnak feltüntetett levelezését ajánlja fel, amely véleménye szerint semmilyen becsmérést vagy titkot nem tartalmaz – bár ez utóbbi magának a levélműfaj intim jellegének mond ellent. Vagyis e felvezetés önmaga paródiája, hiszen a levelek valóságosságának bizonyításával éppen önmaga hiteltelenségét sugallja, s ez a gyanú, minden meggyőzésre szánt sorral – amikor Dustwich a megjelenés várható következményeit, a pert, börtönbüntetést, megkorbácsolást helyezi kilátásba – továbberosodik, majd a záró fordulatban szavahihetőségének travesztíáját adja.

A *Fanni hagyományai* három bevezetéssel kezdődik,⁷³ ebből az első egy szerkesztői előszó, amely a folyóiratközlést magyarázza, valamint, hogy az a körülmény, hogy a szöveget egy ismeretlen küldte, eredetének ismeretlenségét hangsúlyozza. Toldy – jól ráérezvén, hogy e textus mediális helyzetre utalt – a második kiadáskor e felvezetőt elhagyja a közlésből.

---

⁶⁸ „Valószínűleg Rousseau *Émile*-jéből való idézet, mely azonban egyrészt nem pontos, másrészt Valmont helytelenül alkalmazza. És kérdés, hogy Tourvalné olvasta-e az *Émile*-t.” LACLOS, 144. „Célzás Voltaire egyik verssorára.” *Uo.*, 162.

⁶⁹ „E mindennapos levélváltásból csak szemelvényeket közlünk, hogy próbára ne tegyük az olvasó türelmét.” LACLOS, *i. m.*, 30. illetve „Ennek az estélynek részletes beszámolója elveszett.” *Uo.*, 47. „Amint a későbbi levelekből kiderül, Volanges kisasszony a közeljövőben már nem Sophie Carnay-nak önti ki szívét. Levelei, melyeket ezentúl a kolostorba ír, teljesen érdektelenek, és ezért kimaradtak a gyűjteményből.” *Uo.*, 183.

⁷⁰ „Ő az, akiről Merteuil-né levelében már szó volt.” LACLOS, *i. m.*, 43. „Lásd a XXXV. levelet” *Uo.*, 102.

⁷¹ „Tourvalné letagadja, hogy ő küldte oda az inasát? Úgy látszik!” LACLOS, *i. m.*, 60. „Az olvasó alighanem már régen tisztában van Merteuil-né erkölcsével, és tudja, milyen kevésbé tiszteli a vallást.” *Uo.*, 130.

⁷² Tobias SMOLLETT, *Humphry Clinker kalandzásai*. (Ford. SZOBOTKA Tibor), Európa, Bp. 1967. 7–9.

⁷³ A regény paratextusainak elemzéséről lásd még BENKŐ Krisztián, *A „napló” mint alakzat, Irodalomtörténet*, 2002/2. 206–218; 213–215 valamint: KOVÁCS Sándor s.k., „*Alamuszi macska nagyot ugrik...*” In: *FANNI hagyományai DEKONFERENCIA II.* Szerk. ODORICS Ferenc, SZILASI László. Ictus és JATE, Szeged, 1995. 5–15.

Ugyanakkor a kiadása elé szánt felvezetőben Kármánt a szöveg kézbesítőjének állítja,⁷⁴ valamint a küldöncöt a fikció szerinti szerelmes, T-aival azonosítja,⁷⁵ ezzel többszörös metalepsziszt okozva fikció és valóság határán. A második előszó Fannit életből vett alaknak tünteti fel.⁷⁶ A szerkesztő önmagát egyrészt – Fanni relációjában – mint e hölgy ismerősét, titkának tudóját, halálának tanúját ábrázolja.⁷⁷ E beavatkozó gesztusra azért is szükség van tehát, hogy olyasmik is megfogalmazódhassanak, amik a levelekből, a narratív szituációból adódóan nem derülhetnek ki. Másrészt hangsúlyozza érintettségét, azt, hogy személyes meghatódottság motiválja az *Urániában*⁷⁸ való közreadásra, mellyel – Fanni történetén keresztül – az a célja, hogy mások okulását szolgálja. E prolog tehát Fannit és a levelek közreadóját is valóságosnak állítja, aminek irodalomtörténetünkben való továbbélése a *Fanni* újrakiadásából eredeztethető. Továbbá utal Fanni életének példázatoságára, és leszámol az időzítés dramaturgiájával, hiszen az események végső kimeneteléről már a bevezetőben képet kap az olvasó.⁷⁹ A harmadik bevezetés itt is színre viszi a befogadást, kijelöli az olvasás útját, a fragmentumok⁸⁰ erdejében való eligazodást, azok helyenkénti kiegészítését kívánva olvasójától.⁸¹

A pretextusok a levélregények irodalmi jellegének affirmációi. Lándzsát törnek a levelek valódisága mellett, hiszen a vizsgált előszövegek mindegyike a „levélcsokrok” megalkotottságára tereli a figyelmet azáltal, hogy jelenlegi formájuk hangsúlyozottan valamilyen be-

---

⁷⁴ „Ennyiből áll, mit Kármán emlékezetének megújítására röviden mondani akartam. De mielőtt tőle bucsút vennék, hagyj szóljak, ki nélkül őt neveznem nem lehet, Fanniról, kinek Hagyományait *szinte [’n] az ő kezeiből vet-tük.*” [Kiemelés P.B.]

⁷⁵ „K. neve »T-aira« van változtatva” TOLDY, *i. m.* XVI.

⁷⁶ Fannit később M-grófnéval azonosították, és kettejük levelezése meg is jelent. „azóta úgy sejtem, hogy a titokzatos alak, a kit irodalmunk Fanninak nevez, tán költőített alakja M-grófnének,” *Kármán és M..... grófné levelei.* Kiadja: SZÉKELY József, Hartleben, Pest, 1860. IV.

⁷⁷ Szilágyi Márton szerint e szöveg tulajdonítható T-ainak, de mindenképpen szükséges egy külső narrátori helyzet megalkotása, ugyanis az egyes szám első személyű levél és napló műfaja nem lenne alkalmas Fanni halálának elbeszélésére. SZILÁGYI, *i. m.*, 374.

⁷⁸ Az *Urániában* való olvasásakor a fenti megjegyzés architextusként olvasható, utalásként, ami magára a megismerés helyére mutat. Viszont más kiadásban utaló és utaltjának viszonya a tapasztalhatóból a következtethetőbe, az anyagiból az elvontba helyeződik át. Továbbá Szilágyi Márton meglátása szerint a folyóiratban való megjelenés „Elrejti a szöveg megalkotójának személyét, illetve eljátszik a szerzőfunkcióval és a mű státusával: mint-ha már csupán a létező műfaji hagyományba kívánna becsatlakozni, nem helyezi előtérbe saját kezdeményező jellegét.” SZILÁGYI, *i. m.*, 396.

⁷⁹ „Néha énreám nézett nedves szemekkel, és – csak énértem kívánt volna még élni. Így égett teste, és tekintete vígságot mutatott. Mosolygott, mikor a halál közelgetett, mosolygott, mikor megholt az én karjaim között!” KÁRMÁN, *i. m.* 112.

⁸⁰ Szilágyi Márton szerint épp e hangsúlyos töredékességgel megy szembe a Toldy-féle kiadás, amely a fejezeteket római számmal látta el, ami szigorú struktúrát és szoros egymásra következést sugall. SZILÁGYI, *i. m.*, 375.

⁸¹ Gyulai Pál 1851-es *Fanni* című, átírásnak tekinthető novellájában – T-ai nevét ugyan Tolnai Kálmánra egészítette ki, de – megtartotta a neveket, és a történet alapsémáit, viszont elvetette a szentimentális műfajokat és az ezzel járó narrációs technikát. Azaz novellájában – melynek hatástörténete jóval kevésbé jelentős – éppen az eredetiben az olvasó fantáziájára bízott, elhallgatott jeleneteket kénytelen kipótolni és kauzális sorba rendezni.

avatkozás, szerkesztői munka, (el)rendezés eredménye.⁸² E bevezetők továbbá jelölten – külön oldalon jelennek meg, többször címmel ellátottak, és egy szerkesztői, kiadói hang nyilatkozik bennük – elhatárolódnak a később következőktől, önmagukat mintegy azt felvezető és így egyben valamiféleképpen interpretáló metadiszkurzusként állítva be, ami egy nagyobb halmaz bizonyos részletét teszi megismerhetővé. Ezek alapján a pretextuális tényezők következtében a – még a narrátor nélküli – levélregényben is létrejön egy olyan szerkesztői metapozíció, amely a nullfokalizációs elbeszélői funkcióra emlékeztet.

1.2.2. A megszólítás, aláírás és keltezés paratextusai

A misszilisben, mivel a levél valamely őt elrejtő borítékban, azon az epitextusként értelmezhető címzéssel és a feladó megjelölésével érkezik, vagyis a feladó neve megelőzi a szöveget, így az olvasó számára feltárul valamely olvasási horizont. A levél – a körülölelő borítástól függetlenül – egy olyan szövegtest, amely a végén, aláírásként jelöli meg szövegezőjét.⁸³ A levélregényekben gyakori megoldás, hogy – mint az imént láthattuk – a szerkesztői beavatkozás rendezzi, némelykor sorszámozza is a leveleket, küldőjét és címzettjét egyaránt feltüntetvén, avagy főleg monologikus művek esetében – az állandó repetíció végett nyilvánvalóan hamar – fölöslegessé váló elemet elhagyja.⁸⁴ Ritkább megoldással találkozhatunk Smollett *Humphry Clinker kalandzásai* című regényében, amelynek levelei mellőzik a feladó külön megjelölését, ennek következtében írójának kilétéről – amennyiben lineárisan olvasunk – eleinte csak a levelet berekesztő aláírásból értesülünk. A levélírói név effajta késleltetése nyilvánvalóan írói fogás, a levelek szövegezői azonban könnyen azonosíthatóvá válnak, egyrészt amint felismerjük a szereplők különböző stílusát, másrészt amint a regény szerkezetében jártasságot szerevve, ráébredünk, hogy az öt levelező mindig ugyanazon ismerősének ír, vagyis a feladó a címzett felől kikövetkeztethető.

Dosztojevszkij *Szegény emberek* című 1845-ös regényének levelei minden esetben írójuk aláírásával vagy szignójával zárulnak. A megszólítás és a dátum mindig hiánytalan, és ki-

---

⁸² Szerkesztői beavatkozásról lásd még: NEUHAUS, *i. m.*, 50–54.

⁸³ „A levélíró aláírja a levelet: a levélben az »arc« előzi meg a nevet, az olvasó az előbb megismert »arc« alapján ítéli meg a megnyilatkozót.” BENKŐ, *i. m.*, 209 Benkő állítása a tekintetben vitatható, hogy a megírás sorrendje szerint az arc valóban megelőzi a nevet, de ugyanakkor feltételezhető, hogy az olvasói kíváncsiság ellenáll az ilyen olvasási módnak, és nem ezt a sorrendet követi, akár misszilis, akár fiktív levélről legyen szó.

⁸⁴ Goethe regényében sem a címzett barát kilétéről, sem tartózkodási helyéről nem kapunk képet, eleinte a küldés helyszíne sem ismert, később ez a levélszövegek ismertetésében, Werther költözésével válik világossá. A regényben vonatkozási pontként megadott helyszínek Goethe jegyzetével jelölten fiktívek: „Körülbelül egyóránnyira a városból van egy helység, Wahlheim* a neve” „*Az olvasó ne fáradjon az itt megnevezett helységek keresgélésével; a kéziratban szereplő igazi neveket ugyanis meg kellett változtatni. – Goethe jegyzete.” GOETHE, *i. m.*, 16. „Ismered Wahlheimomat; ott már teljesen berendezkedtem, onnan csak félóránnyira vagyok Lottétól, ott igazán érzem valómat és mindazt a boldogságot, ami embernek juthat.” GOETHE, *i. m.*, 31.

tüntetett, szövegkezdő helyen áll, a keletkezés jelölésével így különösen hangsúlyossá válik, hogy a regény első három levele mind egy napra, április 8-ra datálódik. A pontos, azaz a helyszínt is magában foglaló keltezésre azért nincs szükség, mert a levelezők egymáshoz közel élnek, és mikor térben eltávolodnak egymástól, a köztük lévő kommunikáció megszakad, és ezzel a levélregény berekesztődik. Ugyanis egymás közvetlen szomszédságában élő férfi és nő folytat levelezést, írásaiknak csak a szemben lévő házig kell eljutniuk, és bár könnyedén találkozhatnának – ebben való akadályoztatásuk gyakori témája szövegeiknek –, ám saját közvetlen terükből (szobájukból) majdhogynem képtelenek kilépni, ugyanúgy, ahogy az utolsó pillanatig személyiségüket sem tudják feltárni a másik előtt. A szereplők saját személyiségükbe zártságát szobájukba rekedtségük példázza.

A leveleket jellemző formai kritériumok egyre sűrűbb elmaradása a levélregény műfaji kategóriájának folyamatos elmosódásához vezet. Nem ritka a megszólítás elhagyása sem, Richardson *Pamela* c. regényének első egységében például helyszín és dátum nélkül követik egymást a számozott levelek, a megszólítás pedig csak esetlegesen fordul elő. A regény második egységében, továbbá a második részben teljesen elmaradoznak a beszélői helyzetből nyilvánvalóan fölöslegessé váló megszólítások, hiszen a regény egyre inkább Pamela naplójává alakul át, ezzel párhuzamosan azonban megsokasodnak és napra, sőt napszakra pontosan kelteződnek a bejegyzések, melyek az ily módon jelölt felgyorsult eseményekről vallanak.

Forgách András *Zehuze*⁸⁵ című regénye a kötelező formulákból majd semmit nem őriz meg, az alkotás egyetlen szövegfolyam, amit a tipográfiai is hangsúlyosan kiemelt évszámok – többnyire egy hosszadalmas felsorolás két vesszővel elkülönített mellérendelő tagmondata közé ékelve – választanak el egymástól, miközben az időpont az egyéb utalásokból egyértelműen kikövetkeztethető. A szakirodalom éppen e formai redukció miatt és az erőteljes egy hangra írtág következtében érvel a regény műfaji besorolásának nehézsége mellett.⁸⁶

Mivel a levélregény esetében is feltételeződik egy olyan szerzői-olvasói paktum, amelyben szerződve az olvasó elfogadja, hogy a nyomtatott szöveg a fikció szerint – általában kéziratos – levelek másolata. A szerkesztő, kiadó, közrebocsátó önnön hitelességét gyakorta épp azzal támasztja alá, hogy a levelet eredetijéről most másolja elénk, avagy olykor a levél kézírásos jellegét hangsúlyozza. Mindeközben a levelek eredeti kézírásos mivolta nem fejthető vissza, hiszen ahelyett minden alkalommal a nyomdagép uniformizált karakterei állnak. A megszólítás, keltezés, aláírás mint formai jegy, csak a levélszöveg keretét adja, önmaga

---

⁸⁵ FORGÁCH András, *Zehuze*. Magvető, Bp. 2007.

⁸⁶ „mindez együtt a szöveg megképzését a családregegytől, a levélregénytől (még posztmodern átírásaiktól is) erőteljesen elcsúsztatja a monologikus forma felé, a tudatregény irányába.” DÉRCZY Péter, *C' est la vie*, Jelenkor, 2007/10. 1078–1084.; 1081.

architextuális jellegére utal, de épp a leveleknek az írásról leválasztott valóságát ruházza vissza rá, ugyan nem az empirikus, hanem az imaginárius térben – azonban, mint láttuk az hogy a levélregények mi módon jelenítik meg a levél illuzórikus helyzetét, vagyis milyen paratextuális arzenált vonultatnak fel igen különböző lehet. Ha tehát a fiktív levél olvasásakor megteremtődik a misszilis műfaji adottságainak valószerűsége, azaz elgondolkodunk a levél anyaga, közvetítettsége, rögzítettségének múltja és olvasásának jelene között meghúzódó időről, akkor e formai állandók a szövegben olyan nyomként vannak jelen, amelyek arra szolgálnak, hogy elfogadtassák olvasójával, hogy az itt következők a levél retorikai alakzataként olvashatók. A levelet keretező formai attribútumok megjelenítése egyúttal megfeleltethető a fikció tér-idő, beszélő stb. megjelölésének, vagyis mint nyom az olvasási szabály szerepét töltik be, és irányítják az üzenet irodalmi szöveggé váló megfejtését.⁸⁷

1.3. A levélregény történetisége és narratívája

Az irodalmi levélforma retorikai ismérvei, kultúrtörténeti jelentősége, műfajainak adottságai régi hagyományokra tekintenek vissza. Műfajai a vallásos vitairadalomban, a politikai publicisztikában egyaránt megtalálhatók. A levélforma prózai és lírai irányba is tovább ágazik, az emlékirodalom, illetve a költői verses levél műfajában, az episztola és a heroidan megjelenésében.

A levélregények szakirodalma – minthogy maga a műfaj is antik hagyományokra tekint vissza⁸⁸ – igen sokrétű; poétikai,⁸⁹ műfajelméleti,⁹⁰ történeti rendszerező,⁹¹ formalista,

⁸⁷ Michael RIFFATERRE, *Az intertextus nyoma.* (Ford. SEPSI Enikő) *Helikon* 1996/2. 67–81.; 72.

⁸⁸ Markus MOTSCH, *Die poetische Epistel.* Herbert Lang, Bern, Frankfurt/M, 1974., H Niklas HOLZBERG, *Der griechische Briefroman: Versuch einer Gattungstypologie.* Gunter Narr Verlag, Tübingen, 1994., MARÓTH Miklós, *Egy görög levél-regény és az arab prózairodalom kezdete.* In: *Levél, író, irodalom.* Szerk. KICZENKÓ Judit, THIMÁR Attila, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba, 2000. 12–21. BURAI Erzsébet, *Motívumok és témák a császárkori görög erotikus és mimetikus fiktív levélgyűjteményekben.* PhD-dolgozat, Debrecen, 2008.

⁸⁹ Karl Robert MANDELKOW, *Der deutsche Briefroman. Zum Problem der Polyperspektive im Epischen.* *Neophilologus*, 1960. 200-208., Bernard A. BRAY, *L'Art de la lettre amoureuse des manuels aux romans (1550-1700).* The Hague and Paris, 1967., Volker NEUHAUS, *Typen multiperspektivischen Erzählens.* Böhlau, Köln/Wien, 1971., Hans Rudolf PICARD, *Die Illusion der Wirklichkeit im Briefroman des 18. Jahrhunderts.* Winter Verlag, Heidelberg, 1971., Wilhelm VOSSKAMP, *Dialogische Vergegenwärtigung beim Schreiben und Lesen. Zur Poetik des Briefromans im 18. Jahrhundert.* In: *Deutsche Vierteljahrsschrift*, 45. 1971. 80–116.

⁹⁰ Robert Adams DAY, *Told in letters. Epistolary fiction before Richardson.* Ann Arbor, The University of Michigan Press, 1960., Niklas HOLZBERG, *Der griechische Briefroman: Versuch einer Gattungstypologie.* Gunter Narr Verlag, Tübingen, 1994.

⁹¹ Frank Gees BLACK, *The epistolary novel in the late eighteenth century: a descriptive and bibliographical study* University of Oregon, Eugene, 1940., A. ELISTRATOVA, *Epistolary Prose in the Romantic Period* In: Ed., SÖTÉR István and I. NEUPOKOYEVA, *European Romanticism*, Akadémiai, Bp., 1977. 347–387. Jürgen STACKELBERG, *Der Briefroman und seine Epoche. Briefroman und Empfindsamkeit. Romantische Zeitschrift für Literaturgeschichte*, 1977. 293–309.

strukturálisa,⁹² narratológiai⁹³ és az utóbbi időkben kultúratudományi,⁹⁴ mediológiai⁹⁵ szempontokkal közelít a levélregények egyes darabjához avagy sokaságához, ez is magyarázza, hogy a levélregények egységes poétikai megközelítése aligha lehetséges. A tanulmányok többsége amellet teszi le a voksát, hogy a levélregény virágkorát a XVIII. században élte⁹⁶, s ez az időszak egybeesik a misszilis levélírás szigorú, kötött retorikai szabályainak lazulásával⁹⁷. A műfaj népszerűségében meghatározó szerepe volt Richardson elsöprő sikert arató levélregényeinek⁹⁸, az 1740-ben napvilágot látott *Pamelának*⁹⁹ és a későbbi, nagy port felvert, *Clarissának*. A *Pamelát* Diderot méltatja¹⁰⁰, Rousseau pedig a szintén nagyon népszerű és rengeteg kiadásban megjelent *Új Héloïse-ához*¹⁰¹ tekinti mintául. Prévost mindkét regényt lefordítja,¹⁰² majd sorra születnek a richardsoni érzelmes regényt parodizáló művek.¹⁰³ A levél-

---

⁹² Tzvetan TODOROV, *Die Kategorien der literarischen Erzählung*. In: *Strukturalismus in der Literaturwissenschaft*. Hrsg: Heinz Blumensath, Kiepenheuer & Witsch, Köln 1972., Frédéric CALAS, *Le roman épistolaire*. Paris, Nathan, 1996

⁹³ Franz K. STANZEL, *Theory of Narrative*, (Transl. Charlotte GOEDSCHE) Cambridge University Press, Cambridge, New York, 1984., Janet Gurkin ALTMAN, *Epistolarity. Approaches to a Form*. Ohio University Press, Columbus, 1982., Ernest Theodor VOSS, *Erzählprobleme des Briefromans, dargestellt an vier Beispielen des 18. Jahrhunderts* Diss, Bonn, 1960., Bertil ROMBERG, *Studies in the narrative technique of the first person novel*. Almqvist and Wiksell, Stockholm, 1962.

⁹⁴ Thomas O. BEEBEE, *Epistolary fiction in Europe, 1500-1850*. University Press, Cambridge, 1999. Linda S. KAUFMANN, *Discourses of Desire: Gender, Genre and Epistolary Fiction*. Cornell University Press, Ithaca 1986.

⁹⁵ 2008-ban Grazi Egyetemen *Gattungspoetik des Briefromans. Medien- und wissenschaftliche Perspektiven* címmel rendeztek konferenciát, Giedon STIENING és Robert VELLUSIG hasonló című előadása itt érhető el: http://www.uni-graz.at/germwww_expose_poetik_briefromans.pdf (2010. március)

⁹⁶ BLACK, 1940., GANGLHOFER, 1968, PICARD, 1971., VOSSKAMP, 1971., STIENING –VELLUSIG, 2008. Vö még: Tinyanov is ez időre teszi, amikor a levél dokumentumból irodalmi tényé válik. Jurij TINYANOV, *Az irodalmi tény*. (Ford. KÖNCZÖL Csaba), Gondolat, Bp. 1981. 17–19. Valamint a magyar kutatások is más-más kritériumok alapján, de a XVIII. századra teszik az episztola, a lettre familière illetve a levélregény hazai felvirágzását: HOPP, *i. m.*, 501–566., MEZEI, *i. m.*, BÓDI, *i. m.*, LABÁDI, *i. m.*

⁹⁷ VOSSKAMP, *i. m.*, 85. A misszilis levélszöveg rendezettségének, konvencióinak, karakterológiájának, közlésformájának átalakulásáról lásd bővebben: MEZEI *i. m.*, 113–120.

⁹⁸ *Pamela: Or, Virtue Rewarded* (1740), *Clarissa: Or the History of a Young Lady* (1748) és *The History of Sir Charles Grandison* (1753).

⁹⁹ A regény lelkes fogadtatása egyrészt az olvasóközönség körében történt átalakulással magyarázható, ugyanis a szerelmi kalandok iránt érdeklődő, a főhősnő sorsával azonosulni tudó, szabadidővel rendelkező szobalányok mint női olvasók megsokasodtak, másrészt a szubjektív önkifejezés médiuma, maga a levél is segítette az olvasmányélménnyel való azonosulás folyamatát. Ugyanakkor Pamela erkölcsi helytállása vallási szempontból nemhogy kifogásolható nem volt, de inkább követendő. Vö: Ian WATT, *The Rise of the Novel: Studies in Defoe, Richardson and Fielding*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1957. 135–207.

Az 1740-ben megjelent *Pamela or a Virtue Rewarded* c. regényt követő 100 évben 80 levélregény jelent meg, Vö: Frank Gees BLACK, *The epistolary novel in the late eighteenth century: a descriptive and bibliographical study* University of Oregon, Eugene, 1940. 112–173.

¹⁰⁰ Diderot Prévost abbé megrövidített francia fordításában olvasta a regényeket, és ünneplő szövegét a *Grandison* sikere után írta, Denis DIDEROT, *Éloge de Richardson*, 1761.

¹⁰¹ A francia forradalmat megelőző időszak legnagyobb bestsellerre Rousseau levélregénye volt, az 1761-es megjelenése után 1800-ig 70 kiadásban jelent meg. Vö: WITTMANN, *i. m.*, 332.

¹⁰² *Pamela*, 1742., *Clarissa Harlowe* 1751.

¹⁰³ Már a rákövetkező évben több paródia is született: James Parry, *The True Anti-Pamela*, és Fielding Mr. Conny Keyber néven publikált *An Apology for the Life of Mrs. Shamela Andrews*. Néhány évvel később sorra jelennek meg az anti-Grandisonok: 1746-ben, a *Pamela* és *Grandison* német fordítója, Gellert *Das Leben der schwedischen Gräfin von G.* címmel, Musäus pedig 1751-ben jelenteti meg maró paródiáját *Der deutsche*

regényt narratív technikája tette alkalmassá arra, hogy az érzékenység korszakának meghatározó kifejezési formája legyen.¹⁰⁴ Ámde virágkorának idején sem feltétlenül csak az érzékenység diskurzusa uralta e műfajt.¹⁰⁵ A romantika korára a szentimentális regény a személyes regényben (roman personnel) él tovább.¹⁰⁶ A levélregény veszít ugyan népszerűségéből, helyére az ént személyesebb formában elbeszélni tudó, önmagát az énnel folytatott dialógusban reprezentáló és önmegértésre törő napló lép,¹⁰⁷ illetve majd a századfordulóra e két műfaj újra és újra felbukkan: van, hogy keveredve, valamely történetbe ágyazottan,¹⁰⁸ s jelenkori prózánk is él a műfajban rejlő lehetőségekkel.¹⁰⁹

A levélregények keletkezéséről több elmélet ismeretes. Az egyik szerint közvetlen előfutárának azok a történeti vagy fiktív elbeszélések tekinthetők, amelyekbe leveleket fűztek, majd e leveleket tartalmazó regényekben a történetmondás egyre inkább a háttérbe szorult, fokozatosan átadta helyét a leveleknek.¹¹⁰ Ennek az elgondolásnak az alapján tehát a levélbetét korábbi képződmény, mint a levélregény. Egy másik teória szerint¹¹¹ levelek és lírai művek vegyülékéből származik az epikolirikus jellegű levélregény, ahol is főképp a levelekben foglaltak adták a cselekményt, amely többnyire szerelmi tematikát jelentett.¹¹² A levélregény sokféle megközelítései közül vizsgálódásaimban Robert Adam Day meghatározását tekintem

---

Grandison, illetve az átdolgozva *Grandison der Zweite* címmel, valamint az angol változat Francis Plumer nevéhez fűződik 1755-ből *A Candid Examination of the History of Sir Charles Grandison*. Bővebben lásd még: KOCZTUR, *i. m.*, 204., 207., Bernard KREISSMANN, *Pamela–Shamela*, University of Nebraska Press, Lincoln, 1960., HERMANN Zoltán, „*mint Völegénynek, úgy mégyek a 'Halál' Angyalának elejébe*” (*Hamupipőke és Fanni*), Palimpszeszt, 24.

¹⁰⁴ „eine gesamteuropäischen Empfandsamkeit” VOSSKAMP, *i. m.*, 110–113. Jürgen STACKELBERG, *Der Briefroman und seine Epoche. Briefroman und Empfandsamkeit. Romantische Zeitschrift für Literaturgeschichte*, 1977. 293–309., Sőt Goethe regényének romantika felőli olvasására is akad példa, Vö: Bernard DIETERLE, *Wertherism and the Romantic Weltanschauung*, In: *Romantic prose fiction*. Ed.: Gerald ERNEST, Manfred ENGEL, Bernard DIETERLE, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 2008. 22–41.

¹⁰⁵ Montesquieu, *Lettres persanes (Perzsa levelek)*. 1721., Mikes, *Törökországi levelek*. 1717–1758., Philip Yorke Hardwicke, Charles Yorke, *Athenian letters: or The epistolary correspondence of an agent of the king of Persia, residing at Athens during the Peloponnesian War*. 1741. Boyer d'Argens, *Lettres chinoises*. 1751.

¹⁰⁶ HORVÁTH Károly, *A romantika értékrendszere*. Balassi, Bp., 1997. 22.

¹⁰⁷ Jane Austennál a levélregényt belső monológ váltja fel. Vö: Jack IAN, *The Epistolary Element in Jane Austen*. *English Studies Today*, Second Series 1961. 173–186.

¹⁰⁸ Gérard GENETTE, *Diaries* In: GENETTE, 1997. *i. m.*, 384–397., SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *Kemény Zsigmond*. Kalligram, Pozsony, 2007. 124–125., Philippe LEJEUNE, *Önéletírás, élettörténet, napló, Válogatás Philippe Lejeune írásából*. (Ford. VARGA Róbert et al) L'Harmattan, Bp., 2003., BENKŐ, 2002. *i. m.* 206–218.

¹⁰⁹ BÄCHER Iván, *Levélregény*. Kosmosz Könyvek, Bp. 1990., ORAVECZ Imre, *Kedves John. [Levelek Kaliforniába]*. Helikon, 1995., NÉMETH Gábor és SZILASI László *Kész regény. Gabriely György és Poletti Lénárd levelezése*. Filum, 2000., FORGÁCH András, *Zehuze*. Magvető, Bp. 2007.

¹¹⁰ VOSS, *i. m.*, 60., ELISTRATOVA A misszilis és fiktív levél alakulásának folyamatát borderline jelenségnek nevezi. *i. m.*, 358–360.

¹¹¹ BRAY, *i. m.*, 23.

¹¹² Paul de Man részletesebben foglalkozik a szerelemmel mint defiguráló figura, amely az érzelmekről való beszéd állandó ismétlésével egy nyitott szemantikai struktúrát egyértelműsít, a jelentés illúziójával ruházza fel, azáltal, hogy a szerelem univerzumában jelöli ki azt a referenciális síkot, amelyen belül /keresztül az érzéseket kifejező képek értelmezhetők. DE MAN, 2006., 231–232.

kiindulópontnak. Day levélregénynek tekint minden olyan hosszabb-rövidebb, részben vagy teljesen kitalált, prózában írt közlést, amelyben a részben vagy teljesen fiktív levelek a narráció közvetítő eszközeként szolgálnak, s a cselekmény alakulásában jelentős szerepet játszanak.¹¹³

E meghatározás alapján a levélregénynek mint elbeszélő szövegnek a különössége a diegézis narratív struktúrájának összetett lehetőségében áll, amelynek feltáráshoz szükséges a narratológia sajátos nyelvtanának leírása. A narratív szöveg alapstruktúrájával már Plátón is foglalkozik, *Az államban* különválasztja a művek tartalmát, formáját és ábrázolásmódját.¹¹⁴ Todorov¹¹⁵ bolgár származású francia irodalmár az orosz formalizmusra támaszkodva Laclos *Veszedelemes viszonyok* című regényét vizsgálva az elbeszélő művek általános leírását adja, úgy, hogy megkülönbözteti az események sorát, kronologikus rendjét, a „histoire”-t, vagyis történetet az eseményeket elmondó elbeszélői instanciától a „discours”-tól, vagyis diskurzustól.¹¹⁶ A történet vizsgálatakor két szint tételeződik a cselekvések logikája és a szereplők viszonyai. A történetmondás szintjén pedig háromféle eljárást különböztet meg: az elbeszélés idejét (és helyzetét), amely kimetszi a történet és történetmondás ideje közötti különbséget, továbbá az elbeszélés aspektusait, ami az elbeszélő és a történet, illetve annak szereplői közötti viszonyt jelenti, végül pedig az elbeszélés módjait, ami a történet közléséhez az elbeszélő által választott diskurzus fajtáját határozza meg.

---

¹¹³ “any prose narrative, long or short, largely or wholly imaginative, in which letters, partly or entirely fictitious, serve as the narrative medium or figure significantly in the conduct of the story.” DAY, *i. m.*, 5.

¹¹⁴ Az esemény ábrázolásának módja szerinti osztályozáskor körüljárja a szövegben beszélő szerepkörét, így megkülönböztet elbeszélést, amikor a költő és dialógust, amikor az elbeszélő történet szereplői beszélnek egymással „Az az elbeszélés, ha a költő elmondja a beszédeket és a beszédek közti eseményeket.” „De ha a költő másvalaki nevében beszél, akkor szerintünk a lehető leghasonlóbban annak a szavait adja vissza, akit mint beszélőt megjelöl.” PLATÓN, *Az Állam*. (Ford. JÁNOSY István), Gondolat, Bp. 1970. 65.

¹¹⁵ Ugyanebben a műben a szereplők egymáshoz való viszonyát generatív logikával tárja fel. A kapcsolatok bonyolult rendszerét háromféle típusba sorolja, az elsőbe azokat, amelyeket a szerelem határoz meg, a másodikba, amelyekben a kommunikáció, a közlésvágy, -kényszer dominál, valamint a harmadikba azokat a viszonyokat, amelyeket a részvét illetve az együttérzés alakít. Tzvetan TODOROV, *Die Kategorien der literarischen Erzählung*. (Übersetzung von *Les catégories du récit littéraire*. In: *Communications* 8 1966. 125–151, übersetzt von Irmela REHBEIN). In: *Strukturalismus in der Literaturwissenschaft*. Hrsg: Heinz BLUMENSATH, Kiepenheuer & Witsch, Köln 1972. 263–294. 272.

¹¹⁶ Todorov szerint a discoursban megjelenik a beszélő és a hallgató viszonya, ami a histoire-ban hiányzik, viszont a discours elbeszélője kiiktatott módon, ám mégis jelen van, vagyis e narrációs megoldásokat ugyanazon jelenség különböző aspektusaiként értelmezi. Ellentétben Benveniste elméletével, mely szerint e két elbeszélő tevékenység kizárja egymást. Ugyanis akkor beszélhetünk discours-ról, amikor a narráció magára az elbeszélő alaktusra figyelmeztet, vagyis jelöli hallgató és beszélő különbségét, és ez utóbbi befogadást befolyásoló szándékát. (Ezt láthatjuk például a *Ködképek*ben, amikor Várhelyi Cecilt szórakoztatandó adja elő a Randon család történetét.) A histoire esetében azonban a befogadó számára úgy tűnik, hogy a történet bármiféle elbeszélői alakítottaságtól, beavatkozástól mentes. Émile BENVENISTE, *Problems in general linguistics*. Transl. by Mary Elizabeth MEEK University of Miami, Florida, 1971. 195–204.

Genette *Az elbeszélő diskurzusa* című tanulmányában¹¹⁷ az elbeszélés három különböző jelentésrétegét választja szét. A „récit”¹¹⁸ az „elbeszélés” egyedi értelmet nyer, a szövegalkotási folyamat eredményeként értelmezhető, narratív kijelentésként, azaz valamely eseménysor szóbeli vagy írott közléseként. Történetnek vagy históriának¹¹⁹ nevezi a diskurzus tárgyát képező valós vagy fiktív események egymásutánját, míg narrációnak a szövegalkotás folyamatát, a történet elbeszélésének aktusát. Genette az elbeszélői kategóriák felállításakor továbbá szempontként veszi fel, hogy a narrátor a történetben cselekvőként, résztvevőként vagyis homodiegetikus módon lép fel vagy azon kívül marad, heterodiegetikus pozícióban jelenik meg. Valamint azt vizsgálva, hogy az elbeszélő és maga a történetmondói aktus része-e az elbeszélésnek magának, megkülönböztet extradiegetikus és intradiegetikus narrátori helyzetet.¹²⁰ Az előbbi alatt az elsőfokú narrációt, a keretelbeszélést érti, amikor a heterodiegetikus elbeszélő bemutatja egy szereplő történetét. Az ebbe beiktatott – ehhez képest másodfokú – narratíva az intradiegetikus helyzet, amikor maga az elbeszélői tevékenység az elbeszélés részét alkotja, a történeten belüli szereplő általában narrátorra lép elő, és elmesél egy történetet.¹²¹ Az intradiegetikus narráció tehát narráción belüli narráció. Ám maga az intradiegetikus történetmondás is szolgálhat narratív keretként, ez az immáron harmadik narratív keret, a meta- vagy hüpodiegetikus narráció esete.¹²² E két kategóriát keresztezve négy alaptípus alkotható meg.¹²³ Mivel a levelekben a történetmondás aktusa mindig hangsúlyos – és többnyire jelölt is –, hiszen létrejöttének oka maga a másikkal való kommunikációs igény, ezért a

---

¹¹⁷ Gérard GENETTE, *Az elbeszélő diskurzusa*. (Ford. LOVAS Edit és SEPEGHY Boldizsár) In: *Az irodalom elméletei I.* Szerk. THOMKA Beáta, Jelenkor–JATE, Pécs, 1996. 61–98.; 61. Gérard GENETTE, *Narrative Discourse. An Essay in Method*. (Transl. Jane E. LEWIN) Ithaca: Cornell University Press, 1980. 19. Genette *Discours du récit* című szakkönyvének egyes részeit angolul olvastam Gérard GENETTE, *Narrative Discourse. An Essay in Method*. (Transl. Jane E. LEWIN) Ithaca: Cornell University Press, 1980. kiadásból, más részeit németül Gérard GENETTE, *Die Erzählung*. Hrsg. von Jochen VOGT (aus dem Französisch von Andreas KNOP), Wilhelm Fink Verlag, München, 1998., ami az első kiadást (*Diskurs der Erzählung. Ein methodologischer Versuch (Discours du récit*, ami a *Figures I-III* egyik tanulmánya, 1972) és a kritikusoknak az első változatra adott reakcióira adott válaszokat is tartalmazó második változatot *Neuer Diskurs der Erzählung (Nouveau discours du récit*. Paris 1983.) együtt jelentette meg. A vonatkozó kiadást jegyzetben mindig fel is tüntettem. Amennyiben léteznek a kifejezéseknek magyar megfelelői azokat Szegedy–Maszák Mihály és Kálmán C. György tanulmányaiból vettem: SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *Figures, I–III*. In: *Helikon*, 1973/2–3. 393–396., KÁLMÁN C. György, *Gérard Genette, Narrative Discourse. An Essay in Method* In: *Helikon*, 1983/3–4. 469–473.

¹¹⁸ A francia nyelvben a „récit” többértelmű, jelentheti az elbeszélés folyamatát és annak eredményét, sőt akár magát a történetet egyaránt.

¹¹⁹ Historie [story] Vö: GENETTE, 1980. i. m., 27. Lásd még erről: Seymour CHATMAN, *Story and Discourse. Narrative Structure in Fiction and Film*. Ithaca, London, 1978. 19.

¹²⁰ GENETTE, 1998. i. m., 33–41. valamint 48–53.

¹²¹ Kemény ezzel a fogással gyakorta él, mind a *Ködképek a kedély láthatárán*, mind *A szív örvényeinek* szereplői gyakorta veszik át a történetmondás stafétáját.

¹²² FÜZI Izabella - TÖRÖK Ervin, *Bevezetés az epikai szövegek és a narratív film elemzésébe*. <https://crystal.elte.hu/curriculu2/> (2009. december)

¹²³ Extradiegetikus – heterodiegetikus, extradiegetikus – homodiegetikus, intradiegetikus –heterodiegetikus, intradiegetikus – homodiegetikus, GENETTE, 1998. i. m., 178.

narrációja intradiegetikus, és attól függően, hogy a levélíró önmagának vagy másnak a történetét mondja-e el, lehet hetero- vagy homodiegetikus. E nézőpontok természetesen változtatják egymást a prózai műveken belül, a levélregény-irodalomban hol az egyik, hol a másik elbeszélés mód dominál, de ez nem jelenti a másik narrációs lehetőség teljes hiányát. Az érzékenység korában a levél intim, énközlő sajátosságai miatt az intradiegetikus, homodiegetikus elbeszéltség a gyakoribb, például Richardsonnak, Goethének vagy Laclos-nak az ént színre vivő levélregényeiben. De ez idő tájt sem feltétlenül minden leveleket felvonultató szöveg születik az érzékenység diskurzusának jegyében, homodiegetikus módon elbeszélve, hiszen például a *Törökországi levelek* vagy a *Perzsa levelek* szövegei vagy épp Smollett regénye bővelkedik a különböző népek eltérő szokásainak ecsetelésében, a város- illetve, tájleírások sokaságában, valamint mások kalandjainak a felelevenítésében, amelyben meghatározóbb a heterodiegetikus nézőpont.

1.4. A levélbetét

Mint ahogy a levélregények keletkezése kapcsán már szó esett róla, az elbeszélésekbe fűzött leveleket tartalmazó regények a műfaj eredetét kutató teória alapján¹²⁴ a levélregények előzményének is tekinthetők. Az elbeszélte történet összetettségének egyik tényezője a közbeékelte betét, ami azáltal, hogy az elsődleges eseménysort a másodlagos történet felfüggeszti, kétféle elvárási horizontot ütköztet.¹²⁵ A levélbetétek úgy változtatják meg a narráció addigi menetét, hogy a külső nézőpontú történetmondás helyébe belső nézőpontú elbeszélés lép. Az egyéni hangok megszólaltatása lehetőséget ad a különböző nyelvi regiszterek, stílusbeli különbségek megjelenítésére, és azok egymáshoz való viszonyának ábrázolására, némelykor akár egybejuttatására is.

A leveleket betétként alkalmazó epikai művek esetében a beékelődő szöveghelyek egy fikciós közegbe ágyazódnak, vagyis ilyenkor különböző narratív szintek találkoznak. Ezek érdemben történő megkülönböztetéséhez szükség van a főszöveg és a beágyazott szöveg közötti viszonyrendszer feltérképezésére.

Genette munkájában¹²⁶ kiépíti a beágyazó és beágyazott narratíva rendszerét, figyelembe véve időiségük és egymáshoz való viszonyuk, kapcsolódásuk módját. Ez a viszony additív (mellérendelő), vagyis magyarázó, amennyiben az intradiegetikus narráció és a keretelbeszélés, vagyis az extradiegetikus és az intradiegetikus szintek közötti viszonyt az egyszerű

---

¹²⁴ VOSS, *i. m.*, 60., VOSSKAMP, *i. m.*, 87., Elistratova A misszilis és fiktív levél alakulásának folyamatát borderline jelenségnek nevezi. ELISTRATOVA, *i. m.*, 358–360.

¹²⁵ SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *A regény, amint írja önmagát*, Korona Nova, Bp., 1998. 21.

¹²⁶ GENETTE, 1998. *i. m.*, 32–53.

érintkezés alkotja. Az egyik szereplő ilyenkor azért kezd újabb történet elmesélésébe, hogy valamit egy másik szereplő és/vagy az olvasó számára világossá tegyen (magyarázó analepszis). Konzekutív, vagyis következményes kapcsolatról beszélünk két narratív szint között abban az esetben, ha az egyik narratív helyzet korlátozottsága egy másik narratív helyzet bevezetésével, beékelésével oldódik fel. Ilyenkor tematikus a kapcsolat, amennyiben a beágyazott történet és a főtörténet között nem tér- és időbeli érintkezés, hanem valamilyen analógia áll fenn. A beékelődés valamilyen példázatként, tanulságként szolgál, a homodiegetikus (első személyű) nézőpontból megismert új események átértelmezhetik a heterodiegetikus (harmadik személyű) elbeszélői helyzetből előadottakat, és fordítva is, mivel az egyik narratív szint nézőpontjának korlátozottságát egy másik narratív szint beiktatása oldja fel. Végül fennállhat olyan eset is, amikor a viszony korrelatív, azaz metaforikus, a két réteg közötti kapcsolata nem explicit, azaz nem indokolható a történet szintjén, ilyenkor a beékelődött narratíva célja a narratív szituáció megváltozása. Ezekben az esetekben a narratív szituáció megváltozása, a kiszólások és megszakítások a narratíva megformáltságára, a diegetikus világ logikai-szemantikai felépítésére terelik a figyelmet.

Az egymásba ékelődő narratív szintek száma természetesen tovább bonyolítható,¹²⁷ hiszen az egymásba ágyazás lehetősége potenciálisan végtelen lehet. A narratív szintek különbsége jelölt, mivel küszöbök választják el őket egymástól. A rétegek hierarchiája felbomolhat, sérülhet oly módon, hogy a szerző beleszól az általa mondott történetbe, vagyis átlépi azt a határt, amely őt a mondottól elválasztja – ebben az esetben határátlépéssel, azaz metalepszissel van dolgunk.¹²⁸

E narratív iskola terméke a diegetikus rétegzettséget modelláló kicsinyítő tükör, azaz a *mise en abyme*.¹²⁹ A fogalmat először André Gide használja naplójában, a koncepció kidol-

---

¹²⁷ Mieke Bal Genette beágyazódás modelljéből indul ki, ahhoz képest változtat az elgondoláson, ugyanis Genette metadiszkursus fogalmát vonja kritika alá, és helyette a hüpodiszkursust, azaz a diszkursus a diszkursusról kifejezést javasolja. A beágyazást három szempont alapján határozza meg: a beillesztés átmenetének érzékelhetőnek kell lennie, a két egységnek ugyanahhoz az osztályhoz kell tartoznia, valamint hierarchikus viszonynak kell fennállnia köztük. „Akkor van szó beágyazásról, amikor egy narratív tárgy (ahogy az imént meghatároztuk) a következő szint alanyává válik.” Mieke BAL, *Megjegyzések a narratív beágyazásról*. (Ford. JABLONCZAY Tímea) In: *Narratívák 6. Narratív beágyazás és reflexivitás*. Szerk. BENE Adrián, JABLONCZAY Tímea, Kijarat, Bp., 2007. 55–78.; 60. Keretelbeszélés és beágyazott szöveg viszonyáról lásd még: Jurij LOTMAN, *Szöveg a szövegben* In: *Kultúra, szöveg, narráció* Szerk. KOVÁCS Árpád, V. GILBERT Edit, JPTE, Pécs, 1994. 57–82.

¹²⁸ Genette a metalepszist helyettesítéses alakzatként tárgyalja, amely „az előzménnyel helyettesítik a következőt, midőn valamely leírás helyett a leírás tételezte eseményeket vetítik a szemünk elé” Gérard GENETTE, *Metalepszis*. (Ford. Z. VARGA Zoltán), Kalligram, Pozsony, 2006. 8.

¹²⁹ A bennefoglalás és keretezés működéséről lásd még: Sabine ROSSBACH, *Mirroring, abymization, potentiation (involution)* In: *Romantic prose fiction*, Ed. Gerald ERNEST, Manfred ENGEL, Bernard DIETERLE, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 2008. 476-495.

gozója, továbbfejlesztője pedig Lucien Dällenbach¹³⁰, aki Iser, illetve Ingarden „üres helyek”¹³¹ elméletét gondolja újra. A *mise en abyme*-t olyan textuális jelzésként állítja, amely elősegíti az olvashatóságot, mert bár felfüggeszti ugyan a főszöveget, és ezzel üres helyeket generál, ám a két narratív réteg közötti analógiás viszonyból adódóan helyreállíthatja, kipótolja e hiányokat, így mintegy válogatva a szöveg kínálta jelentések között. A *mise en abyme* tehát egy olyan önreflexív konstrukcióként értelmezhető, amely a beágyazó és beágyazott réteg között analogikus s egyúttal alárendelő viszonyt feltételez, tehát a beágyazott narratíva kicsinyített mása annak, amiben bennefoglaltatik.

McHale a *mise en abyme* szerkezetében az ismétlésre pontosabban szólva rekurzív módon történő építkezésre összpontosít, párhuzamként a kínai dobozokat illetve az egymásba csúsztatható matrjoska babák modelljét hozza fel, állítása szerint „újra és újra ugyanazt a műveletet hajtjuk végre, mindig azon a tárgyon, amit a megelőző művelet hozott létre.”¹³²

A narratív szintek megkülönböztetésekor a strukturalista vagy azok nyomdokain haladó elméletek hierarchikus viszonyt tételeztek, főszöveg és beágyazott szöveg között. McHale által narratívákra felállított rekurzió-elmélete¹³³ és Dällenbach kicsinyítő tükrének analogikus, alárendelő viszonya sem maradt kritika nélkül. A dekonstrukció felől egyértelműen tarthatatlan a kicsinyített tükör alapstruktúrája, miszerint a beágyazó narratíva része, és annak mása is egyben. Derrida szerint a *mise en abyme* épp a beolvasás szándékának áll ellen, ezért kritika tárgyává teszi. A dekonstrukció felszámolja a hierarchikus réteg fogalmát, mivel az konstrukció. Derrida a „greffe” az oltvány, a beavatkozás alakzatát vezeti be, amely szerint az egyik szöveg elemei beoltódnak egy másikba, aminek révén egy harmadik jön létre, és így tovább a végtelenségig. A hierarchiák, a külső-belső réteg helyett margináliák, szupplementumok kerülnek előtérbe. A marginális oltás lényege épp az, hogy megfordítsa a hierarchiát, és újrendezze központi és marginális, lényeges és lényegtelen, a jelentéktelennek tűnő szövegrészek

---

¹³⁰ Lucien DÄLLENBACH, *Reflexivitas és olvasás*. (Ford. BENE Adrián), In: BENE, JABLONCZAY, *i. m.*, 39–54.

¹³¹ INGARDEN, *i. m.*, 336–337. illetve az ingardeni Leerstellen továbbgondolása: Wolfgang ISER, *Az olvasás aktusa. Az esztétikai hatás elmélete*. (Ford. HÁRS Endre) In: *Testes könyv I.* Szerk. KISS Attila Atilla, KOVÁCS Sándor sk, ODORICS Ferenc, Ictus és JATE, Szeged, 1996. 241–264; 248–252.

¹³² Brian MCHALE, *Kínai-doboz világok* (Ford. KUCSERKA Zsófia), In: BENE, JABLONCZAY, *i. m.*, 181–208.; 182. McHale rekurzióelméletét Hofstadter híres *Gödel, Escher, Bach* c. munkájára hivatkozva teszi meg, vagyis kiterjeszti e matematikai axiomatikus fogalmat a narratológiára, hasonlóan ahhoz, ahogy Hofstadter tette ezt Escher képeihez és Bach zenéjéhez közelítve. Vö: Douglas R. HOFSTADTER *Gödel, Escher, Bach. Egybefont gondolatok birodalma*. (Ford. LIPOVSZKI Gábor), Typotex, Bp., 2005.

¹³³ Moshe Ron több szempontból is megkérdőjelezi McHale *mise en abyme*-re támaszkodó rekurziós modelljét, például, hogy a művet mint egészet gondolja el, és annak analógiásan egyértelműen megfeleltethető kicsinyített részeként tételezi a beágyazott részt. Hamlet egérfogó-jelenetén illusztrálja, hogy a kicsinyített tükör nem pontos mása a beágyazó narratívának, hiszen Gonzágó jelenetéből, épp egy Hamlet alakjának megfeleltethető figura hiányzik. Moshe RON, *The Restricted Abyss – Nine Problems in the Theory of Mise en Abyme. Poetics Today* 8. 1987. 417–438.

és a főszöveg viszonyát.¹³⁴ A strukturalista felépítéstől merőben eltérő logikájú térbeli mintázatot javasol továbbá Deleuze és Guattari, akik botanikai hasonlaltal élve, a hierarchikus lombtörzs-gyökér felépítés helyett a rizómát pártolják, ami a rétegek egymáshoz való viszonyát mellérendelőnek, oldalirányúan egybekapcsolódónak tételezi, mely képes bármely ponttal bármely ponton összekapcsolódni; a rizóma szétszedhető, megfordítható, módosítható, központ és hierarchia nélküli nem jelentő rendszer.¹³⁵

Így mi sem vonatkoztatjuk analógiásan az önreflexív modelleket a levélbetétekre, nem a beágyazó narratíva utánzásaként, a mimézis rendszerének újrakonstruálásaként határozzuk meg, nem mint egy hierarchikus viszony alárendeltjét vagy lazán – akár elhagyható módon – kapcsolódó epizódként gondoljuk el, hanem egy beágyazott szövegtestet feltételezünk, amely része a beágyazónak, amelynek az addigi diegetikus rendje a betét következtében épp azért függesztődik fel, hogy olyan események vagy jellemvonások jussanak az olvasó tudomására, amelyeknek elmondására az addigi – többnyire extradiegetikus, még akár nullfokalizációjú – elbeszélésrend nem mutatkozott alkalmasnak. A levélbetét megszakítja annak a történetnek a menetét, amelybe ágyazódik, felfüggeszti a főszöveg terét és idejét, egy jelölten más tér-, idődimenzióba áthelyezve azt, ezáltal felfüggesztve a regényidőn beüli folytonosságot és az egyirányú történetmondás rendjét is. Ez a felfüggesztés azonban átmeneti, hiszen a levélszöveg végeztével többnyire visszaáll a beágyazó narratíva rendje, a történetmondás stafétabotja visszakerül a főtörténet elbeszélőjéhez. Azokban az esetekben, amikor a további beékelődések következtében meta- vagy hüpodiegetikus narratíva jön létre, ilyenkor a levélbetétek egy (fő)történeten túli narrációval bírnak.¹³⁶ A levélbetétek fogalmazói többnyire a főtörténet szereplői, tehát mindenképp metonimikus vagy akár szinekdochészerű a viszony a két réteg között. Az elbeszélő gyakorta nemcsak közlője, hanem implicit vagy explicit szándékkal alakítója, fordítója, összefoglalója, megcsonkolója vagy kommentálója a leveleknek, tehát a levélszövegekhez való hozzáférés csak e beavatkozásokat követően lehetséges.

Mindezek alapján a levélbetétek struktúrájának leírásához az elméletek metszéspontjában álló szubtextus fogalmát hívjuk segítségül, egy olyan szövegbe ágyazott alszöveget, ami metaforikusan, metonimikusan vagy szimbolikusan is kapcsolódhat a főszöveghez, valamint

---

¹³⁴ Johnathan CULLER, *Dekonstrukció, Elmélet és kritika a strukturalizmus után*. (Ford. MÓDOS Magdolna), Osiris, Bp., 1997. 204–205.

¹³⁵ Gilles DELEUZE, Félix GUATTARI, *Rizóma*. (Ford. GYIMESI Tímea), *Ex-Symposion*, 1996. 1–17.

¹³⁶ A kétszeres beágyazás esetében gyakorta nem egyértelmű a narratívák alá, fölrendeltségi viszonya.

szétszóródik a szövegben, de kibontása átszövi a regény egészét, így segíti annak egészben történő értelmezését.¹³⁷

A levélregények szövegszerveződésének meghatározó eleme a megalkotottság és a valódiság metadiszkurzív jellege. Mint láttuk, e poétika a különböző eljárásokban oly módon artikulálódik, hogy a szövegreferenciát valódi (misszilis) és fiktív horizont mozgásában jelöli meg. Itt azonban e játék annyival árnyalódik, hogy a levélszövegek egy másik fikció részei, így utánpótlásuk, textológiai allúzióik egy metadiegetikus síkra vonatkoznak.

A beágyazó technikából adódik tehát, hogy a regény szintjei is megkettőződnek, ennek összes retorikai következményével együtt, a levelek ugyan jelölten egy másikhoz szólnak, ám e megszólított szerepkörébe az olvasó önmagát is beleérti, így az aposztrophé alakzatát önmagára is vonatkoztatja. E jelenségben ugyanúgy, mint az elbeszélő én megjelenésében – ami tulajdonképpen a levélírói elbeszélő én megjelenítése – érzékelhetővé válik a szintek különbsége, s ez metalepszist idéz elő, ami a szöveg összetett vonatkozhatóságát mutatja.

A levélregények sokféle intradiegetikus nézőpontból álló összetett perspektívájához képest a levélbetétek elbeszélésekor távlatváltás következhet be, mégpedig a szövegre reflektáló nézőpont megalkotásával. Míg tehát a levélregényben nincs a szereplők és történeteik fölé metapozícióba helyezett történetmondó – illetve az olvasási módra nézve csak a szerkesztői paratextusok adhatnak útmutatásokat –, nincs kijelölt módja a levelek összerendezésének, a köztük lévő kapcsolat megteremtésének. A levélbetétekkel operáló alkotások esetében viszont az interpretációs útmutatás meghatározó. A levélregények olvasásakor az értelmezői munka tehát más, ugyanis a levelek közötti viszony, a köztük lévő globális összetartó erő megalkotásában és cselekményszálak felgombolyításában – elbeszélői intelem híján – a befogadó önállóan tevékenykedhet. Ezzel szemben a levélbetéteket alkalmazó regényekben a levél recepciója többrétegű, mivel mindenkor olvasói helyzetünkből kell kibogoznunk a megkettőzött fikció narratíváját, a történet és a beékelődő levélszöveg tereit, idejeit, szereplőit, íróikat, hallgatóikat és olvasóikat, végül pedig egymáshoz való viszonyaikat. A fogalmazványok egyfajta értelmezési mezeje már a regénybeli fiktív befogadás során jelölődik, amiben valódi értelmezői helyzetünk kicsinyített tükrét láthatjuk. A recepciót továbbá árnyal(hat)ják a befogadást színre vivő történetmondói kommentárok, amelyekhez képest az olvasó szöveginterpretációját részben vagy egészben afirmatíván vagy tagadólagosan alakíthatja.

---

¹³⁷ Riffaterre szerint a szubtextus többnyire egy jelentéktelen tárgy és egy hermeneutikai funkció poláris ellentéte épül. Azt helyezi a fókuszba, ami a valóságban elhanyagolható lehetne, azaz „a szubtextus mindent tartalmaz, ami regényt működőképpé teszi.” Michael RIFFATERRE, *Szimbolikus rendszerek a narratívában*. (Ford. MÁTHÉ Andrea) In: *Narratívák 2. Történet és fikció*. Szerk. THOMKA Beáta, Kijarat, Bp., 1998. 61–85.

2. A levélregény küldő és címzett relációjában

2.1. A levélregények tipológiája

A levélregények tematikus megkülönböztetésekor kiindulási pontnak Frédéric Calas¹³⁸ formai-strukturális, három kategóriájú tipológiáját tekintjük, amely a levélírók száma alapján megkülönböztet monologikus, dialogikus és polifonikus¹³⁹ levélregényt.¹⁴⁰

Az első típust egyetlen levélíró szövegei alkotják, egyetlen elbeszélői nézőpontból, homodiegetikus történetmondói pozícióban. A monologikus levélregények emlékeztetnek leginkább naplóra, ezek közül is azok, amelyek megszólítottjuktól nem várnak választ – például mert a címzett már halott vagy a levél nem is küldődik el, esetleg a címzett maga kitalált –, a megnyilatkozások így reflektálatlanok maradnak, önmagukban, viszonyítási pont nélkül állnak. E levelek esetében valamely másik narratívához való hűség vagy attól való – szándékolt – elkülönböződés kérdése nehezen ítélni meg, hiszen nem látható, olvasható az a vonatkoztatási rendszer, amelyhez képest affirmatíván vagy tagadólagosan a viszony fennállhat.

A monologikus levélregény attribútuma tehát, hogy egyetlen levélírói én írásaiból áll, azonban a válaszreakciók hiányának szempontjából különbség tehető közöttük. Van rá eset, hogy a fikció szerinti címzett nem válaszolja meg a hozzá intézett sorokat, vagy ezek a válaszok megképződnek ugyan, de a megszólítottjukhoz nem jutnak el, vagy nem kerülnek a ki-

---

¹³⁸ CALAS, *i. m.*, 18–32. Idézi még: BÓDI Katalin, *A valóság poétikája a francia és magyar levélregényekben*. ItK, 2003/4-5. 483–503.; 485–486. Használatos még Bertil Romberg rendszerezése, aki a főcsoportokat szintén a levélírók száma alapján különbözteti meg. Ezekben belül felvesz alcsoportokat aszerint, hogy érkeznek-e válaszok. E szempontot mi sem fogjuk a továbbiakban figyelmen kívül hagyni. Vö: ROMBERG, *i. m.*, 11.

¹³⁹ A polifonikus kifejezést zenei (egyidejű egyenrangú) értelmétől függetlenül használjuk, a kettőnél több levélíró felvonultató művek esetére, amelyekben így többféle nézőpont és nyelvhasználat összevetésére nyílik lehetőség. Többértelműsége okán nem ragaszkodunk a többszólamúság szak kifejezéséhez (Vö: SZEGEDY-MASZÁK, 2007. 35.), de az ilyen típusú regényeket jellemző megállapításaink hasonlatosak ahhoz, amit Bahtyin állít Dosztojevszkij regényeiről: „Műveiben nem jellemek és sorsok sokasága bomlik ki egy egységes, objektív világban, valamely egységes szerzői tudat fényében, hanem éppen egyenrangú tudatok világlátások sokasága kapcsolódik itt össze valamilyen esemény egységében, anélkül, hogy ezáltal a közöttük húzódo éles határok elmosódnának.” Mihail Mihajlovics BAHTYIN, *Dosztojevszkij poétikájának problémái*. In: M.M.B., *A szó esztétikája*. (Ford. KÖNCZÖL Csaba) Gondolat, Bp. 1976. 29–147.; 32–33.

¹⁴⁰ A levélregény-irodalom persze nem írható le teljességében egyetlen taxonómiai rendszerrel, hiszen ezen modell alól is vannak kivételek. Mint például Richardson regénye, a korábban nagy népszerűségnek örvendő *Pamela, avagy az erény győzelme*. Ebben Pamela a 32 kézhez vett levélből mindössze négyet kap szüleitől (pontosabban hármat a szüleitől, egyet pedig az apjától). A szülők hangja nem válik szét, a háromból egy levél többes számban fogalmazódik, a másik kettő azonban egyes számban, ám az utalások az apát tüntetik fel a levelek szövegezőjeként. Vagyis a levelek többségében Pamela számol be szüleinek a vele történetekről – időnként akár oly módon, hogy bemásolja a másoktól, például Mr. B-től kapott leveleket. E levélregényt ezek alapján inkább dialogikusan szerkesztettnek látjuk, sőt a monologikus kategóriát sem tartjuk túlzónak, mivel az események közlője többnyire Pamela, valamint a szövegtest egészének nagyobbik részét Pamela naplója képezi. Hasonló a helyzet Kazinczy 1789-ben kiadott, *Bácsmegyeynek össze-szedett levelei* c. regényével, ahol a szöveg garmadát a címszereplő Marosyhoz írott levelei adják, rajta kívül még Mancihoz ír öt illetve gróf K... Therézhez egy levelet. A nem Bácsmegyey által írott szövegek száma mindössze négy, két másik levélíró tollából; vagyis a regényt lényegileg az ő Marosynak szóló monologikus beszámoló határozzák meg. Azért van szükség az egyes számú szöveget megtörő Endrédi leveleire, mert általa a cselekmény olyan fordulópontjai válnak ismeretessé – Manci férjhez menetele, illetve Bácsmegyey halála – amelyekről a főszereplő levélíró maga nem tudósíthat.

adó birtokába,¹⁴¹ továbbá elképzelhető olyan variáció is, amikor a válaszok az olvasó elől hallgatódnak el időlegesen vagy véglegesen, ám ez utóbbi esetekben az egyetlen episztoláris alany által fogalmazódó szövegek részben reakciók az olvasó előtt ismeretlen válaszokra.

Hatástörténete alapján a monologikus levélregény prototípusának¹⁴² a francia irodalom első levélregénye, az 1669-es *Portugál levelek* tekinthető, amely egy apácának – a fikció szerint – szerelmeséhez portugálul írt, ám válasz nélkül hagyott öt leveléből áll.¹⁴³ Itt a fikción belül a szereplő számára sem születnek válaszreakciók, éppen e magányos szerelmi vívódás miatt olvashatta a recepció érzelmes példázataként.¹⁴⁴ Hölderlin 1794-es *Hüperión* c. regénye is lírai monológ, ahol a levelezőtárs Bellarminnak mindössze egyetlen megnyilatkozása ismert, igaz ez kitüntetett, szövegkezdő helyen áll. E barátnak tulajdonított mondat¹⁴⁵ indítja el Hüperión – ugyan e feltételezett másíknak adresszált, ám mégis – önfeltáró magánbeszédét. Goethe szintén monologikus levélregényében sem ismerjük a címzett barát kilétét,¹⁴⁶ és válaszaiból is csak azokat a konatív funkciójú kérdéseket ismerjük, amelyeket Werther válaszait létrehívó kérdésként megidéz.¹⁴⁷ Forgách András *Werther* is intertextualizáló¹⁴⁸ *Zehuze* c. monologikus levélregényében az elbeszélő (nagy)mama hangja az egyeduralkodó, semmilyen más nézőpont nem érvényesül mellette, így a vele és körülötte történeteket ugyanúgy, mint a leveleire kapott válaszokat csak az általa kommentált részletekből sejtethetjük.

Szintén egyetlen episztoláris alany leveleit olvashatjuk Mikesnél a *Törökországi levelekben*.¹⁴⁹ A levelek nyitányai majd mindenkor a megszólítottal való levelezést tematizálják,

---

¹⁴¹ „Amit csak megtudhattam a szegény Werther történetéről, szorgalmasan összegyűjtöttem, és most elétek bocsátom,” GOETHE, *i. m.*, 7.

¹⁴² Frédéric Calas „roman épistolaire à une voix”-ként nevezi meg ezt a típust. Vö: CALAS, *i. m.*, 24. idézi: BÓDI, *i. m.*, 491.

¹⁴³ „Egyszóval: mért nem írtál nekem egy sort sem? Elmondhatatlanul boldogtalanná tesz, hogy mióta elmentél, egyszer sem tudtál időt szakítani az írásra, s még jobban elbúsít, ha kiderül, lett volna rá alkalmad, csak nem éltél vele.” ALCOFORADO, 2002. *i. m.*, 53.

¹⁴⁴ Lásd Szabó Magda előszavát az első magyar kiadáshoz: ALCOFORADO, 1959. *i. m.*

¹⁴⁵ „Köszönöm, hogy arra kérsz, meséljek neked magamról, s hogy így az elmúlt időket emlékezetembe idézed.” HÖLDERLIN, *Hüperión vagy a Görögországi remete*. (Ford. SZABÓ Ede) In: HÖLDERLIN, *Versék – Levelek, Hüperión – Empedoklész*, Magyar Helikon, Bp. 1961. 97–252.; 100.

¹⁴⁶ Valójában csak nevét ismerjük, amire csak a 6. levélben derül fény egy közbevetett megszólításból.

¹⁴⁷ „Kérdezed, elküldd-e a könyveimet? – Az istenre kérék, barátom, nyakamra ne szabadítsd őket. Nem akarom többé, hogy vezessenek, buzdítsanak, tüzeljenek, hiszen eléggé buzog ez a szív saját magától; bölcsödal kell nekem, és azt bőségesen megtaláltam Homéroszomban.” GOETHE, *i. m.*, 13. „Hogy miért nem írok neked? – Ezt kérdezed, noha bölcs koponya vagy? Kitalálhatnád, hogy jól érzem magamat, éspedig – egy szó, mint száz, olyan ismeretséget kötöttem, amely kissé közelebről érinti a szívemet. Olyan – de nem tudom.” *i. m.* 21.

¹⁴⁸ „Apus szentül megígérte, hogy ha befejezi a Werther fordítást az utazás előtt, sárga nadrágot húz, megtanul lovagolni, nem lövi föbe magát, és nem kezd semmi komoly munkába...” FORGÁCH, *i. m.*, 303., 333. Amely megidéző gesztusban a recepció szerzői öniróniát lát. Vö: ZASZKALICZKY Gergely, *Hangvétel, harminc évre. Beszélő*, 2007/11.

¹⁴⁹ A kézirat eredeti címe: Constantinopolban Groff P... E... irot leveli M... K... a fenti címet Kultsár István adta az 1794-es első kiadásnak. MIKES Kelemen, *Törökországi Levelek és misszilis levelek*. Sar. HOPP Lajos, Akadémia, Bp. 1966. 354–404; 354–355; 376–386. A kézirat címében szereplő monogram arra utal, hogy a levelek szerzője Mikes Kelemen tulajdonévvvel azonosítható. De a szerző, elbeszélő és főszereplő-levéliíró azonos tulaj-

maga a levélváltás fontossága, annak aktusa hangsúlyozódik, egyszer örülve az érkező leveleknek, másszor azok elmaradásán hosszasan borongva, vagy mentegetőzve a megkésett válaszok miatt, de soha a válaszokból konkrétumot meg nem idézve. A monologikus szöveg fiktív párbeszédessége¹⁵⁰ ihletadó volt egy közelmúltban született regényhez, amely az elmaradt válaszleveleket egy kétszáz évvel későbbi beszélői helyzetből igyekszik pótolni.¹⁵¹

Oravecz Imre levélregényének előszava is mintául tekinti a *Leveleskönyvet*.¹⁵² A *Kedves John*-t csupán a címében megszólító regény – mint ahogy azt a pretextus is kiemeli, és az egyes fogalmazványok is mutatják – nem kalkulál a válaszokkal, azoktól függetlenül fogalmazódik, mint ahogy erre az alcím egyirányúsága is utal. A címzett annyiban szükségeltetik, hogy a levélírói én önmagát e Johnnal jelölt másik, és az általa képviselt másik világ viszonyában elbeszélni tudja, és e korábról ismert, de elhagyott amerikai világot így önmaga levélírói jelene számára megőrizni, és az írás által újratemetni tudja.

Monologikus levélregények esetében kérdés tehát, hogy a fikció szerint születnek-e egyáltalán válaszok egy bizonyos fogalmazványra, és azokat maga a levélíró mennyiben ismeri, illetve mennyiben számol velük. Hiszen minél kevésbé játszik szerepet a dialógus feltételezett partnere, illetve annak megnyilatkozásai a szöveg alakulásában, egy-egy szövegmű annál inkább elmozdul az én-elbeszélés irányába.

Ha a valóságos regényolvasó számára ismeretlenek maradnak a válaszok, akkor a hiányzó, ám többnyire valamilyen anaforikus módon mégis megidézhető szöveghelyek hiátusainak kipótlása az olvasó feladatát képezik, amely recepciós munka során a befogadói tudat válaszokat generál, ezzel egy folytatólagos párbeszédet konstruálva.

A dialogikus levélregények csoportjába a két levélíró közötti, a levelek számát tekintve nagyjából kiegyenlített levélváltásokat soroljuk. Ilyen például Kisfaludy Sándor töredékben maradt *Két Szerető Szívnek Története*,¹⁵³ Dosztojevszkij első alkotása, a *Szegény emberek*, vagy hogy egy újabb példát említsünk, Németh Gábor és Szilasi László *Kész regény. Gabriely György és Poletti Lénárd levelezése* című regénye. E típusba sorolható még Montesquieu *Perzsa levelek* c. műve is, melyben két perzsa ifjú, Üzbek és Rika beszámolóit olvashatjuk a

---

donnevében jelölődő olvasási módtól, a leveleket misszilisként való recepciójától már Toldy Ferenc második kiadáshoz írt előszavában elhatárolódik, amely álláspontot a későbbi Mikes-filológia elfogad és megerősít. Vö: MIKES, *i. m.* 376–377; 399–400.

¹⁵⁰ A fiktív párbeszéd csevegő, udvarló, évődő stílusú levelei sokban hasonlítanak Bussy Rabutin és Mme de Sévigné valóságos levelezéséhez. Vö: MIKES, *i. m.* 401–402.

¹⁵¹ Gyárfás Endre levélregényében egy nyugdíjas tanárnó válaszolja meg az Édes nénémnek címzett leveleket, miközben képet kapunk az íróról; GYÁRFÁS Endre, *Édes Öcsém! Mikes nénjeinek levelei*. K.u.K. Kiadó, Bp. 2002.

¹⁵² „Aki a nyilvánosságnak ír, nem kerülheti meg Mikes Kelemt. Mióta az ő pompás episztolái 1794-ben napvilágot láttak [...] ő a példa, a minta, a mérce.” ORAVECZ Imre, *Kedves John*. Helikon, Bp. 1995. 8.

¹⁵³ *Kisfaludy Sándor Szépprózai műveik*. Sar. DEBRECZENI Attila, Kossuth, Debrecen, 1997. 119–183.

korabeli nyugati világáról, Párizsról. E levelek is olvashatók egymás viszonyában, habár a rendezői szempont nem az egymásra következés, hanem az azonos témák különböző módon történő láttatása, ami e szövegek különlegességét adja.¹⁵⁴

A dialogikus levelezés szerkezeti sajátossága, a textusok egymásból következése és egymásra hatása lehetőséget ad egy szöveg keletkezésének és alakulásának nyomon követésére. Mivel a dialogikus struktúra, a két szöveg egymásra vonatkoztatottsága, kimetszhet egy viszonyítási mezőt, s ennek következtében láthatóvá válhat, hogy egy levél mennyiben egy másik szövegvilág következménye, a két narratív séma mennyiben hasonló illetve különböző módon képezi le a világ eseményeit. Végigkövethető a levelek egymásra reflektáló, proleptikus és analeptikus rétege, valamint az egymást idéző utalásrendszere. A levélregényekben általában kétféle intratextussal találkozhatunk: vagy önmagát idézi a levélíró, vagy a dialógusban résztvevő másik féltől citál, mindkét esetben már ismert szöveg idéződik fel, ágyazódik új kontextusba. Vagyis ezen eljárások az eredeti és az attól – időiségében és kontextusában mindenképpen – eltérő, azaz elkülönülő szövegek összevetését kívánják. Mint ahogy azt láthatjuk Kisfaludy levélregényében, ahol a házassági ajánlatot követő második részben megszaporodnak a másiktól származó idézetek, és azokon való – szerelmi civódás-szerű – hol szándékolt, hol szándékolatlan merengések.¹⁵⁵ A játékba hozott szövegrészek kölcsönösen át- meg átértelmezik egymást, amely szövegmódosulások leképezik a két szerelmes egymáshoz való viszonyának átalakulását. E játéknak részese, és egyben tovább bonyolítója az olvasó, hiszen az egyes citátumok esetében saját első recepciójával és a szereplői interpretációkkal egyaránt szembesülve gondolhatja újra értelmezését a vonatkozó szövegrészletre valamint a szöveg egészére nézvést. A textuális hálózatok szempontjából kiemelkedő példa Németh Gábor és Szilasi László levélregénye, ahol az önallúziók és a másiktól származó citátumok sora játszik az olvasói emlékezettel, újra és újra, más és más helyen jelölve meg a szöveg centrumát, ezzel a mozgással lezáratlanul tartva az értelmezést.¹⁵⁶

Calas *A nézőpont megsokszorozódása* című alfejezetben¹⁵⁷ tárgyalja a harmadik típust, ami alatt azokat a szövegeket érti, ahol három vagy annál több szereplő közötti levelezésből kell a befogadónak összeállítania az események mozaikdarabjait. E kategória alkotásai közé

---

¹⁵⁴ Például a francia királyról Rika a XXIV. míg Üzbég a XXXVII. levélben vélekedik, a vallásról, kereszténységről Rika a XXIX. Üzbég pedig a XLVI. és a LXI. levélben elmélkedik.

¹⁵⁵ „Én írok Magának, valamíg kezem lesz.» Ezek a 'Maga' szavai; és én szívszakadva várom és reménylem már ezen ígéretnek tellyesedését.” KISFALUDY, *i. m.*, 138. „Maga sem fog mindég álmodozni; Maga is fél fog egykor ébredni, és szívből kívánom, hogy kellemes legyen ébredése!» Nem tudom ugyan mit ért itt Maga tulajdonképen;” KISFALUDY, *i. m.*, 145.

¹⁵⁶ Vö: BENYOVSZKY Krisztián, *E nyomokkal színültig teli világ maga, Kész regény. Gabriely György és Poletti Lénárd levelezését közreadja: Németh Gábor és Szilasi László, Új Forrás* 2006/2. 65–77.

¹⁵⁷ CALAS, *i. m.* 32.

tartozik az ismert levélregények közül Rousseau *Új Héloïse*,¹⁵⁸ Smollett *Humphry Clinker kalandozásai*,¹⁵⁹ Laclos *Veszedelemes viszonyok* c. műve,¹⁶⁰ Henry James *A Bundle of Letters*¹⁶¹ c. alkotása illetve a tizenegy évvel később keletkezett *Drakula gróf válogatott rémtettei* Bram Stoker tollából, valamint Jane Austen hét levelezőt felvonultató *Lady Susanja*, továbbá John Barth *Letters* című regénye szintén hét levélíróval. E levélregények sajátja, hogy módot adnak a nézőpontok arzenáljának felvonultatására, hiszen gyakorta ugyanaz a történet, város, alak több szempontból is narrálódik, olykor egymástól élesen különbözve. A leírások, jellemzések során sokszor ugyanazokat az eseményeket, állomásokat, alakokat ismerjük meg az elbeszél-

---

¹⁵⁸ Rousseau a *Julie ou la Nouvelle Héloïse* címet az 1761-es kiadásra alcímmel bővítette ki, – amelynek a címlapon való elrendezésére külön ügyelt –: *Lettres de deux amans, Habitans d'une petite ville au pied des Alpes*, vagyis az alcím a két szerelmes levelezésére összpontosít, míg a regény valójában sokkal több levelező írását tartalmazza. Jean-Jacques ROUSSEAU, *Julie, or the New Heloise: Letters of Two Lovers Who Live in a Small Town at the Foot of the Alps*. (Transl. Philip STEWART and Jean VACHE) University Press of New England, Hannover, 1997. xii., 655.

¹⁵⁹ Smollett regényében az öt levélíróval utazásaik során – amely eltávozás módot ad a Brambleton Hallban maradtak informálására – esett kalandjaikat ismerhetjük meg, így vegyítve az úti beszámoló és a levélregény műfaját. Iser szerint Smollett regényében három, a korban divatos műfajt ötvözt, a levélregényt, az úti naplót és a pikareszket. Wolfgang ISER, *Generic Control of the Esthetic Response* In: Wolfgang ISER, *The Implied Reader. Patterns of Communication in Prose Fiction from Bunyan to Beckett*. John Hopkins University Press, London, 1974. 57–80; 60–69.

¹⁶⁰ Laclos 1782-ben megjelent levélregényében úgy nyerünk betekintést az intrikák világába, hogy ugyanazt a helyzetet többnyire az összes benne szereplő, így hódító és hódított szemszögéből is figyelemmel kísérhetjük. Sőt egyazon eseményt egyetlen szereplő is többféleképpen mesél el, attól függően, hogy ki levelének címzettje: Valmont Tourvelné elcsábítására szőtt terveit a Merteuil márkinét beavató, eleinte őszinte írásaiból ugyanúgy nyomom követhetjük, mint magát a kivitelezését a vikomt Tourvelnének írt képmutató szerelemes ömlengéseiből. Sőt e kettős játszma olykor a szavak kettős értelmének játékában is megjelenik, amikor a szavak másodlagos jelentését csak a beavatottak ismerhetik. A másodlagos jelentés a levélírás kontextusából válik érthetővé, amely helyzetről a vikomt nem szégyelli felvilágosítani a márkinét: „Nem is volt rossz tréfa, hogy épp egy ilyen nőcske ágyában, testéhez szorosan odabújva írjam meg Tourvelnének első levelemet.” Choderlos de LACLOS, *Veszedelemes viszonyok*. (Ford. ÖRKÉNY István), Magvető, Bp., 2007. 120. Vö: „Olyan helyzetben írom ezt a levelet, melyben végre egész valójában felismerhetem a szerelem legyőzhetetlen erejét. [...] Még sohasem élveztem ennyire a levélírást, mint most; miközben magának e sorokat rovom, tele vagyok pezsgő élettel kedvvel. Minden, ami körülvesz, csak táplálja elragadtatásomat; a levegő, amelyet beszívok, gyönyörtől illatozik...” LACLOS, *i. m.* 121–122.

¹⁶¹ Henry James regényének hat levélíróját az köti össze, hogy mindannyian Párizsból tudósítanak, és leveleikben egyedi nézőpontjukon és hangjukon keresztül többek közt a nemzetek közötti különbségek beszélődnek el. Miss Miranda Mope: „I told you [...] my first impressions of Paris. [...] but I have come to the conclusion that it is not a country in which I should care to reside. The position of woman does not seem to me at all satisfactory, and that is a point, you know, on which I feel very strongly. It seems to me that in England they play a very faded-out part, and those with whom I conversed had a kind of depressed and humiliated tone; a little dull, tame look, as if they were used to being snubbed and bullied, which made me want to give them a good shaking.” Henry JAMES, *The Bundle of Letters*, 3. http://www.goodreads.com/ebooks/download/1101326.A_Bundle_Of_Letters?doc=987 (2012. október)

Louis Leverett: „I am rather disappointed, I confess, in the society I find here; it is not so local, so characteristic, as I could have desired. Indeed, to tell the truth, it is not local at all; but, on the other hand, it is cosmopolitan, and there is a great advantage in that.” *Uo.*, 15.

Dr. Rudolf Staub: „There are only four French persons in the house—the individuals concerned in its management, three of whom are women, and one a man. This preponderance of the feminine element is, however, in itself characteristic, as I need not remind you what an abnormally—developed part this sex has played in French history.” *Uo.*, 32.

lők egyéni látószögén és egyedi stílusán keresztül.¹⁶² Így e szövegek nemcsak kronotopikus módon adnak számot a történekről, hanem a megközelítésekben tetten érhető különbségek, az élmények elbeszélésének egyedi beszéd módja a levélírókat magukat is jellemzik.

Mint láttuk, Smollett vagy Henry James levélregényében több eltérő vérmérsékletű levelező egyoldalú leveleit ismerjük meg, a válaszokat nem. A többféle címzett jelenléte, de meg nem szólalása ösztönzi az olvasót, hogy maga váljon a levelek befogadójává. Egy levél olvasójaként nemcsak annak tényeit érti meg, hanem megismeri egy szereplő nyelvezetét és jellemét egyaránt. Mivel az összes levél címzettjévé válhat, ezért tudása meghaladja a szereplőkét, mivel a különböző nézőpontú levelekből kivilágoló eseményrészletekből nagyobb rálátása nyílik a történet egészére, annak folyamataira, összefüggéseire.¹⁶³ Vagyis minél több szereplő ragad tollat, annál több szempontból ismerhetjük meg egy adott városhoz, nemzethez vagy tárgyhoz, szereplőhöz való viszonyokat, annál összetettebb képet kaphatunk egyetlen eseményről, akár a különböző értelemváltozatok ütköztetésével. Az empirikus olvasónak, mivel az összes szereplő által fogalmazott minden levelet ismerhet, megadatik egy olyan metapozíció, amelyből egyaránt figyelemmel tudja kísérni az egyes elbeszélések közötti különbségeket, illetve hasonlóságokat. A levélregény műfaji adottságából fakadóan nem képes a folyamatos történetmondásra,¹⁶⁴ mivel anyagát az egymástól jól – többnyire jelölt módon – elkülöníthető időpillanatok láttelelei adják, vagyis diakrón szempontból csakis töredékes lehet, ugyanakkor, ha több levélíró-elbeszélő világa jelenítődik meg, akkor többféle szereplői szemszögből többféle diszkurzíva jön létre, akár ugyanannak az eseménynek a bemutatására,

---

¹⁶² Winifred Jenkins: „elérkeztünk [...] a skótok közé, [...] fura nyelvüket nem értem. Nem szép tőlük, hogy rászedik az idegeneket...” Tobias SMOLLETT, *Humphry Clinker kalandozásai* (Ford. SZOBOTKA Tibor), Európa, Bp. 1967. 369., MelFord. „Az emberek olyan barátságosak és figyelmesek az idegen iránt, hogy szinte észrevétlenül én is magamra öltöm modorukat és szokásaikat [...] ... és a fülem teljesen megbékél a skót akcentussal, amelyet egy szép nő ajkán egyenesen vonzónak találok.” *Uo.*, 371. Matt. Bramble: „A lakosok [ti. skótok] mintha mindezzel [ti. a szenny utcára ürítésével] szemben teljesen érzéketlenek lennének, sőt inkább azt hiszik, az utasok csak színlelik undorukat; holott lehetne bennük annyi részvét azok iránt, akikről az efféle szenvedés idegen...” *Uo.*, 366. „a skótok saját érdekükben jól tennék, ha elsajátítanák az angol nyelvet és kiejtést [...] Tapasztalatból tudom, milyen könnyen befolyásolja az angolt a füle, és könnyen nevet, ha a maga nyelvét külföldi vagy vidéki tájszóval hallja beszélni.” *Uo.*, 388. Ennél még érzékletesebb a befejező rész, amely három házasságkötést – és így e kötelékhez való viszonyt is – tárgyalja különböző nézőpontokból: „A végzetes kötések feloldhatatlanokká váltak.” *Uo.*, 575. „Liddy húgom élethossziglan kikötött a házasság révében, Lismahago hadnagy levette rólam Tabby terhét; [...] gondoskodjam fiamról Loydról, aki szintén egybekelt Mrs. Winifred Jenkinsszel.” *Uo.*, 582. „Az ég az ő bölcs szándékából eredően úgy rendelkezett, hogy megváltoztassam nevemet és földi elhivatásomat, úgy, hogy többet nem vagyok a bátyám családjának sáfárja;” *Uo.*, 584. „A Gondviselésnek úgy tetszett, hogy nagyot változtasson sorsomnak menetén. A tegnapi napon Istennek kegyelméből három pár egyesült a házasság szentséges kötelékeiben, minél fogva mostantól Loyd néven írom magam alá, szolgálatjára.” *Uo.*, 585.

¹⁶³ ISER, 1974. 60., 70–71.

¹⁶⁴ Vö: FRIED István, *Élet és Irodalom a „Fanni hagyományai”-ban*. In: *Hagyomány és ismeretközlés*. Szerk. KOVÁCS Anna, Salgótarján, 1988. 71–79.; 73.

tehát az ilyen típusú levélregény szinkrón módon képes a megismerhető világ egyes részleteit, több oldalról is megvilágítani.

2.2. A levélíró mint szereplő és (én)elbeszélő

A levélírás aktusa sok szempontból hangsúlyos, hiszen a levélíró az írás kreatív cselekedete határozza meg, csakis e tevékenysége közben ismerjük meg, ezáltal mutatkozik meg levélírói énje, ugyanakkor az e tevékenység eredményeül létrejövő írást bogozza a majdani címzett, fiktív és a valóságos olvasó egyaránt. Az írás és olvasás alakzatát színre vivő levélregény esetében¹⁶⁵ tehát adódik a kérdés, hogy a levelet fogalmazó, írásművet létrehozó levélíró bír-e a szerzőség szerepével.

A szerzői funkció értelmezéséről többféle elmélet ismeretes. Bahtyin a szerző fogalmát elkülöníti a művön kívül maradó „empirikus szerzőtől” és csakúgy, mint a hőst, a műalkotás eseményét belülről formáló erők egyikének tartja. Wayne Booth a szerzőt, pontosabban az arról leválasztott „implied author”¹⁶⁶ kategóriáját a szöveg egészének értékrendszerében, jelentésében megmutatkozó szemantikai konstrukcióként gondolja el. Ricoeur Booth elméletéből kiindulva választja szét a valóságos, életrajzi szerzőt az implikált szerzőtől. Ez utóbbit egy olyan elbeszélői hangként gondolja el, amely kezdeményezi a megírás és olvasás közötti kapcsolatot, sőt a szöveget olvashatóvá teszi a mű virtuális olvasója számára.¹⁶⁷ Foucault a szerzői funkciót a valódi író és a fiktív elbeszélő hasadásában, kettejük szétválasztásában és távolságában ragadja meg.¹⁶⁸ A levélírói és szerzői szerepkör elhatárolásában segítségünkre lehet még Lejeune korai meghatározása,¹⁶⁹ aki tanulmányában olyan szövegek vizsgálatával foglalkozik, ahol a szerzőt, az elbeszélőt és a szereplőt azonos tulajdonnév köti össze. A szer-

---

¹⁶⁵ „A szereplők rengeteget olvasnak ebben a könyvben [ti. *Julie*-ben], ami érthető is, hiszen alighanem a levélregény kínálja a legjobb módot az olvasás örökös szükségességének tematizálására.” Paul DE MAN, *Allegória (Julie)*. (Ford. FOGARASI György), In: P.D.M., *Az olvasás allegóriái*, Magvető, Bp. 2006. 220–256; 226. Vö még: SENECA *Erkölcsei Levelek* (1 levél) (Ford. KURCZ Ágnes), Európa, Bp. 1975. 7.

¹⁶⁶ Wayne C. BOOTH, *The Rhetoric of Fiction*. University of Chicago Press, Chicago–London, 1983. 71.

¹⁶⁷ Paul RICOEUR, *A szöveg és az olvasó világa*. (Ford. JENEY Éva) In: P.R., *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Osiris, Bp. 1999. 310–352. Vö még: Barthes az írás és olvasás kapcsolatából kiindulva láttatja be, hogy az olvasó születésének feltétele a szerző halála, a szerzőé, akit mint a szöveg eredete az írás megmagyarázója, lezárója gondol el. Roland BARTHES, *A szerző halála*. (Ford. BABARCZY Eszter) In: R.B., *A szöveg öröme*. Osiris, Bp. 1996. 50–56.

¹⁶⁸ Michel FOUCAULT, *Mi a szerző?* In: M.F., *Nyelv a végtelenhez*. Latin Betűk, Debrecen, 1999. (Ford. ERŐS Ferenc, KICSÁK Lóránt) 119–145.; 127–130.

¹⁶⁹ Philippe LEJEUNE, *Le Pacte autobiographique*. Seuil, Paris, 1975. Lejeune később változtatott álláspontján, ugyanis érdeklődése fokozatosan növekedett a nem-fiktív módon kanonizált szövegek iránt, és egyre szélesebbre tágította a vizsgált én-műfajok, az önéletírás, emlékezés, napló korpuszának határait. Vö: SZÁVAI János, *Irodalom, fikció, autofikció*. In: *Írott és olvasott identitás: Az önéletrajzi műfajok kontextusai*. Szerk.: MEKIS D. János és Z. VARGA Zoltán. Bp., 2008, L’Harmattan, 25–32; 25–26.

ző önmagáról szóló beszédeit önéletrőli paktumoknak nevezi.¹⁷⁰ A szerzőt nem személyként, hanem mint szövegen kívüli és belüli világokat összekötő szálát határozza meg, ami/aki egyaránt társadalmilag felelős személy, ugyanakkor diskurzus-előállító.¹⁷¹

Mint látható elméletalkotók sokasága élesen elválasztja egymástól a szövegen kívüli szituációt a szövegen belüli világtól, így bármennyire is diskurzusképző a levélírói funkció a szövegben és bármily mértékben is jelöletlen az őt keretező fiktív világ, mégis vitathatatlanul annak a része, így a szerzői szerepkör ezen összetett szövegezői funkcióra applikálhatatlan.

Ugyanakkor – mint ahogy arról már korábban részletesen szó esett¹⁷² – a levélregények többségében megtalálható egy szöveglétrehozó funkció, amely a szerkesztői vagy kiadói felvezetőben és egyéb paratextusokban jelenik meg, lép működésbe. A bevezetőben megszólaló a szöveg konstruált jellegére figyelmeztet, aktív, beavatkozó, szöveg elrendező, azt módosító és kommentáló szerepével, amiben az implikált szerző fortélyaira ismerhetünk. Vagyis e megjelenített redakteuri szerepkör egy szövegvilágot megelőző nyelvi konstrukcióként értelmezhető,¹⁷³ vagy mint az olvasás refigurációs aktusában a szöveget létrehozó stratégia.¹⁷⁴

Összefoglalva tehát a levélírás aktusa által egy szereplőből nem szerző, hanem ön maga történetét intradiegetikus módon elbeszélő narrátor lesz, míg a kézirat megtalálója, közre bocsátója pedig, mint odaértett szerzői funkció is olvasható.¹⁷⁵

Mivel a levélregényekben, különösen pedig a levélbetéteket tartalmazó epikai művekben elbeszélő és szereplő szerepköre mozgásban van, így mindenképpen vizsgálni kell a közvetítő narratív kijelentés tárgyához való viszonyát, annak lehetséges beszédmódjait, és az elbeszélő hangját, hiszen az elbeszélő diskurzusokban épp az válhat érdekessé, hogy a narratív kijelentések miként jelenítődnek meg, beszélődnek el, milyen nézőpontból, milyen összefüggésben tesznek olvashatóvá egy történetet.

Korábban az elbeszélő szövegek ezen eltérését az első és a harmadik személyű elbeszélés közötti különbségtétellel magyarázták. Az újabb narratológiai elméletek¹⁷⁶ azonban el-

---

¹⁷⁰ Önéletrőli alatt értve a következőket: „Visszatekintő prózai elbeszélés, melyet valódi személy ad saját életéről, a hangsúlyt pedig a magánéletére, különösképp személyiségének történetére helyezi.” Philippe LEJEUNE, *Az önéletrőli paktum.* (Ford. VARGA Róbert) In: P.L., *Az Önéletről, élettörténet, napló.* L'Harmattan, Bp. 2003. 17–46.;18.

¹⁷¹ LEJEUNE, *i. m.* 22–36.

¹⁷² Lásd: 1.2.1. fejezet

¹⁷³ BOOTH, 1983, 71.

¹⁷⁴ RICOEUR, *i. m.*, 312–313.

¹⁷⁵ Vö: Wilhelm VOSSKAMP, *Dialogische Vergegenwärtigung beim Schreiben und Lesen. Zur Poetik des Briefromans im 18. Jahrhundert.* In: *Deutsche Vierteljahrsschrift*, 45. 1971. 80-116; 109., POZSVAI Györgyi, *Visszanéző tükörben. Az Álmodó álmodója ezredvégi olvasata,* Argumentum, Bp. 1998. 18.

¹⁷⁶ BOOTH, *i. m.*, 150. Mieke Bal is foglalkozik az első személyű narrátor problémájával, bevezeti a „external narrator” (EN) fogalmát, amennyiben az elbeszélő nem utal önmagára mint szereplőre, valamint a „character-bound narrator” (CN) terminusát, azokra az esetekre, amikor az én az előadott történet egy szereplőjeként hatá-

bizonytalanítanak e terminológia tarthatósága felől, ugyanis e két narrációs típus közötti különbség nyelviileg nem egyértelmű, hiszen a harmadik személyű elbeszélő is csak én-ként tud megszólalni, így pontosabb, ha azt vizsgáljuk, hogy az elbeszélői diskurzus az énről vagy másról szól-e, továbbá, hogy a beszélői én szereplője-e az előadott történetnek, vagy kívül áll rajta.¹⁷⁷ Az első személyű és a harmadik személyű elbeszélés nyelvi reprezentációjának megkülönböztetése végett a szakirodalom bevezette a perszonális és imperszonális narráció terminusokat,¹⁷⁸ az előbbin olyan elbeszéléstechnikát értve, amely tartalmazza a beszédesemény résztvevőire utaló deiktikus nyelvi elemeket, és ezek a résztvevői szerepek nyelviileg explicitté is válnak, míg ez utóbbi megszólalási mód nem a résztvevői szerepekre, hanem a beszédeseményen kívül eső személyekre utal.¹⁷⁹

Genette a narráció és a szereplő észlelése és értelmezése közötti viszonyt a narrátor nézőpontjából gondolja el és háromsztatú hagyományra¹⁸⁰ támaszkodva a fokalizáció fogalmával világítja meg. A nullfokalizáció a tradicionálisan mindentudó elbeszélői helyzetre emlékeztet, amikor az elbeszélő bármelyik hősénél többet tud és mond, a külső fokalizáció az az eset, amikor az elbeszélő kevesebbet árul el, mint amennyit tud, elhallgatja előlünk, hogy mit gondol vagy érez egy szereplő, és végül a belső fokalizáció helyzete az, amikor elbeszélő és szereplő érzékelési tartománya nagyjából azonos. Az elbeszélő azonosulhat mindössze egyetlen szereplőjének látószögével, a történetet egyetlen, rögzített nézőponton keresztül is bemutathatja, ahogy a monologikus levélregény teszi. Egyúttal persze több szereplő között felváltva vándorolhat, sőt egyetlen eseményt akár több különböző perspektíván keresztül is megjeleníthet, mint ahogy azt a több levélíró alkalmazó levélregények esetében láthattuk. A levélbetéteket alkalmazó prózai művek pedig jó alkalmat adnak arra, hogy a fokalizáció folyamatosan szűküljön, illetve táguljon, azaz mozgásban legyen és a textuális határon perspektíva-váltás következzen be, aminek következtében egy szereplőt először kívülről láthatunk, majd belső motivációit is megismerhetjük, és fordítva.

E különbségek a narratívák beszédmódjaiban is megragadhatók. Az elbeszélői beavatkozás mértékének függvényében hagyományosan szintén háromféle dikció határolható el

---

rozza meg önmagát. Vö: Mieke BAL, *Narratology: introduction of the theory of narrative*. University of Toronto Press, Toronto/Buffalo/London, 1997. 21-22.

¹⁷⁷ Hasonló megoldásokkal talákoztunk már Genette munkájában, amikor az elbeszélői kategóriák felállításakor azt vizsgálja, hogy a narrátor a történetben résztvevőként jelenik meg, vagy azon kívül maradékként, azaz homodiegetikus módon lép fel vagy heterodiegetikus pozícióban áll elénk. Vö: GENETTE, *i. m.*, 1996. 61-98.

¹⁷⁸ Genette a perszonális narráció fogalmát azokra az elbeszélésekre alkalmazza, amikor a történetmondó maga is az előadott történet szereplője. Vö: GENETTE, 1999. *i. m.*, 83.

¹⁷⁹ TÁTRAI Szilárd, *Az ÉN az elbeszélésben. A perszonális narráció szövegtani megközelítése*. Argumentum, Bp. 2002. 60.

¹⁸⁰ Pouillion és Todorov háromsztatú rendszerére támaszkodva. Vö: KÁLMÁN C., *i. m.*, 472.

egymástól.¹⁸¹ A legtávolságtartóbb az elbeszélő mód (narrated speech), az egyenes beszéd, amikor a narrátor és a figura beszéde közötti váltás grammatikailag és általában formálisan is jelölt, a narrátori kijelentés és megidézett szereplői beszéd között nincs idő-, szám- és személybeli egyeztetés. Az áthelyezett vagy transzportált beszéd (transposed speech), ami már mimetikusabb, mivel az elbeszélő a szereplők szólamát saját elbeszélői szólamába illeszti, saját stílusának megfelelően átértelmezi, átalakítja, így ez őrzi legkevésbé az eredeti megnyilatkozást. Nyelvi megnyilvánulása a szabad függő beszéd, valamint a hozzá hasonlatos átélt beszéd (erlebte Rede), azzal a különbséggel, hogy szintaktikailag nem épül bele a narratív mondatokba, és nincs egy, a beszéd aktusát jelző igéhez kötve.¹⁸² Végül a legközvetlenebb a dramatikus mód, a személyes beszéd (reported speech), ahol a figurák beszéde szó szerint megidéződik, dialogikus vagy monologikus formában. A belső monológ esetében az elbeszélő akár teljesen eltűnhet, felszámolódhat a hős alakja mögött, vele helyettesíthető.

A tiszta levélregények egyértelműen ez utóbbi dikcióval élnek, azonban a levélbetétek esetében nyelvi is megragadható, hogy egy beékelte szövegrész mennyiben tud függetlenedni, leválni az őt körülölelő kontextus nyelviségétől. Amennyiben az elbeszélő a levélbetétet nem a szereplő közvetlen megszólalásaként, a főszövegtől elkülönítve adja közre, hanem lefordítja, összefoglalja, saját szövegalakító eljárásainak alárendeli, akkor e beavatkozás nyelvi a transzportált beszédben, a különböző szólamok egységesítésben jelenik meg. Még felsejlik ugyan a levélírói én megnyilatkozásának nyoma, de az eredeti formájában, beszédmódjában már nem hozzáférhető.

A gyakorta váltakozó nézőpontok nyomon követése segítheti a textuális határok, a beágyazódó szövegek beágyazó narratívához való viszonyának feltérképezését, ahogy a beszédmódok vizsgálata elősegítheti, hogy feltáruljon, hogy egyes szövegrészek miért kapnak oly bőséges helyet, mások pedig miért csak, megrövidítve, kivonatolva, netán az olvasó előtt teljességükben elhallgatva, csupán utalásszerűen jelennek meg.

Az elbeszélő hangjának rendszerbe foglalásában meghatározó Frank K. Stanzel háromféle elbeszélői szituációt felvázoló modellje, amelyben az elbeszélő személye, az elbeszélő

---

¹⁸¹ GENETTE, 1980. *i. m.*, 161–211. Vö: Platón az *Állam* harmadik könyvében Szókratész Adeimantossal beszélgetve szintén kétféle elbeszélőmódot különböztet meg: a diegészszt, a tiszta elbeszélést, és a mimészszt, az utánzást. Szókratész a mimészszt kerülendőnek tartja, mert az utánzás mindig csak megközelítőleg lesz hasonló az eredetihez, vagyis mindig alacsonyabb rendű nála, ugyanakkor az utánzás tárgya lehet nem illendő, csúf, amelylyel való hasonlatosság inkább kerülendő az államban: „[amikor] maga a költő beszél, és nem próbálja meg elménket másfelé fordítani, mintha más lenne a beszélő, nem ő [...]”; amikor a költő másvalaki nevében beszél, akkor szerintünk a lehető leghasonlóbban annak a szavait adja vissza, akit mint beszélőt megjelöl [...] Amikor valaki máshoz akar hasonlítani mind hangjában, mind megjelenésében, akkor utánozza azt.” PLATÓN, *Az Állam*. (Ford. JÁNOSY István), Gondolat, Bp. 1970. 65.

¹⁸² BENCZIK Vilmos, *Nyelv, írás, irodalom, kommunikációelméleti megközelítésben*. Trezor, Bp. 2001. 157. Vö: Dorrit COHN, *Erlebte Rede im Ich-Roman. Germanisch-Romanische Monatsschrift*, 19., 1969. 305–313.

lés módja és annak perspektívája alapján auktoriális, perszonális és én-elbeszélői helyzetet különböztet meg.¹⁸³

A szerzői elbeszélés érzékelési centruma, viszonyítási pontja az elbeszélő, ő határozza meg az elbeszélte történet terét és idejét, valamint kommentálja és kíséri kiszólásaival az előadott eseményeket. Figuráiról mindent tud, gondolataikat és érzelmvilágukat behatóan ismeri, és ezekről be is számol, vagyis olyan metapozícióból beszél, és ezáltal az olvasó számára egy olyan kitüntetett értelmezői szituációt kínál, amely semmilyen más tapasztalati, megismerői helyzethez nem hasonlítható. Senkit nem ismerhetünk úgy, olyan mértékben, mint az auktoriális szempontból láttatott fiktív szereplőket.

A perszonális elbeszélői helyzet leggyakrabban a leírásokban, párbeszédekben, jelenetekben mutatkozik meg. Az egyik szereplő reflektor-figurává lép elő, azaz az ő nézőpontjából, az ő tudatán keresztül egy belső perspektívából ismerhetjük meg az eseményeket.¹⁸⁴ Az én-elbeszélői szituáció jellemzi a levél- és önéletrajzi regényt. Az egyes szám első személyben nyilatkozó elbeszélői én azonos a történet egyik szereplőjével, vagyis az elbeszélői én és a történetet átélő én egybeesik.¹⁸⁵ Az én-elbeszélő ilyenkor egy bizonyos konkrét személy, akihez képest viszonyítjuk a történetet.

Ha a történetmondó olyan eseményről számol be, aminek ő maga is részese volt, akkor szükségképpen meghatározott pozíciót foglal el a történethez képest, aminek személy, tér- és időviszonyait ahhoz a centrumhoz képest tudjuk értelmezni, amit a történetmondó személy, tér- és időviszonylatai kijelölnek. A rögzített centrum így meghatározza a történetmondó hozzáférési lehetőségeit a történethez, vagyis a megismerői én horizontja korlátozott.¹⁸⁶ Az önéletrajzi műfajok ilyen típusú ön-narrációja számára a legnyilvánvalóbb korlátokat a gyermekkor, illetve a halál jelentik,¹⁸⁷ hiszen ezek elmondása ezen inherens nézőpontból elbeszélhetetlen, és ilyenkor valamely beavatkozó szövegek, kommentárok, jegyzetek – a levélregé-

---

¹⁸³ Franz K. STANZEL, *Theory of Narrative*, (Transl. Charlotte GOEDSCHE) Cambridge University Press, Cambridge, New York, 1984.

¹⁸⁴ Ezt a belső nézőpontot alkalmazza Flaubert is a *Bovaryné*-ben Emma gondolatainak, érzelmeinek láttatásakor és az ily módon megjelenített bizonyos jelenetek miatt házasságtörés dicsőítésért perbe fogják. Ugyanis e belső monológok igazságtartalmáról az olvasónak szerzői instrukció nélkül kell meggyőződnie. STANZEL, *i. m.*, 130. Lásd erről még Hans–Robert JAUSS, *Az irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja*. (Ford. BERNÁTH Csilla) In: H.R.J., *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*, Osiris, Bp. 1997. 36–84.; 81.

¹⁸⁵ Leo Spitzer Proust regényét elemezve az egyes szám első személyű elbeszélői én kétféle szerepére hívja fel a figyelmet, megkülönbözteti az „erzählendes Ich” és az „erlebendes Ich” fogalmát, a történetet elbeszélő ént a történetet átélő éntől. Leo SPITZER, *Zum Stil Marcel Proust*. In: Leo SPITZER, *Stiudien II*. München. 1928. 365–497. Stanzel én-elbeszélői szituációjában e két én egybeeséséről van szó.

¹⁸⁶ STANZEL *i. m.* 87–91.

¹⁸⁷ Vö: NEUHAUS, 49–50.

nyek esetében ide érthetők még a kiadói pretextusok és utószók – toldják meg, egészítik ki az elbeszélői nézőpontot.¹⁸⁸

A tiszta levélregényben egy szereplő önelbeszélését hangsúlyozottan írott, megszerkesztett formában látjuk. E tekintetben tehát inkább a magánbeszédre emlékeztet, szemben a szerkesztetlen, a gondolatok szabad áramlását színre vivő belső monológgal.¹⁸⁹ A levél irányultsága, szándéka valamint a megjelenített írás mediális jellegéből adódóan maga a kalligrafálás temporalitása is visszahat a szövegre, strukturálja, szervezi azt, hiszen az érzések, gondolatok múlt idejű eseményekké, szavakká, lejegyzésekké válnak. Az elbeszélő események egy levélben tehát – bármily mértékben is törjenek a jelenszerűsége¹⁹⁰ – múltbeliek, amelyeket a megélésükkor még egyfajta bizonytalanság uralt, de az emlékezés kialakít egyfajta metanyelvet, amely által narratív identitás megragadható.¹⁹¹

Az elbeszélő és tapasztaló én kettőssége¹⁹² egybehangzó ön-narrációs technikával megszüntethető: így egy konstans, időben folytonos én tölti be a narrátor pozícióját, aki jelöletlenül hagyja az elbeszélő, múltbeli esemény befolyását, annak utólagos következményét történetmondói énjének jelenére. Művészi szövegek azonban gyakorta élnek e kettősség adta lehetőséggel, játékba hozzák a jelenbeli, elbeszélői vagy levelet írói én és a korábban cselekvő, tapasztaló múltbeli én kettős szerepét, amelyek távolsága a deiktikus nyelvi jelekben érhető tetten. Múlt és jelen dialektikus, akkor és most ellentétét figuráló analepszisekben jelenítődik meg, ami elbizonytalanít az én organikus elbeszélhetőségének lehetősége felől.

Mindezeknek fényében felmerül továbbá a kérdés, hogy a történetmondó vajon azt mondja-e, amit az esemény bekövetkeztekor gondolt, érzett, tapasztalt, avagy azt, amit a mondás, az írás, a felidézés szituációjában rendel a történethez.¹⁹³ Ez utóbbi megkülönbözteté-

---

¹⁸⁸ Vö: Dorrit COHN, *Áttetsző tudatok*. (Ford. GÁCS Anna, CSERESNYÉS Dóra) In: *Az irodalom elméletei II*. Szerk. THOMKA Beáta, JPTE –Jelenkor, Pécs, 1996. 81–193.; 106;

¹⁸⁹ COHN, *i. m.*, 98. Ugyanakkor létezik olyan szakirodalom, amely a levélregényt, mivel az olvasói tudat aktivizálására motivál, a tudatregény előzményének tartja: Karl Robert MANDELKOW, *Der deutsche Briefroman. Zum Problem der Polyperspektive im Epischen*. *Neophilologus*, 1960. 200–208.; 202.

¹⁹⁰ A pillanatnyiság retorikájának tarthatatlanságát Richardson regényeinek paródiái aknázták ki, például Fielding a *Shamelában*. Henry FIELDING, *Shamela / Joseph Andrews*. Penguin Classics, 1999. 18.

¹⁹¹ Paul RICOEUR, *Az én és az elbeszélő azonosság*. (Ford. JENEY Éva) In: P.R., *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, Osiris, Bp. 1999. 373–413. Lásd még: TENGELYI László, *Élettörténet és önazonosság*. In: T.L., *Élettörténet és sorseselemény*, Atlantisz, Bp. 1998. 13–48.

¹⁹² Elbeszélő és tapasztaló én levélregényben való működéséről lásd még: NEUHAUS, *i. m.*, 35–43.

¹⁹³ Az önéletrajzi elbeszélésen belül kognitív pszichológiai tanulmányok is vizsgálják az elbeszélői perspektívát. Különböző élettörténetek elbeszélését kategorizálják, és a nyelvi megformálás grammatikai összetevőinek különbsége alapján kétféle élettörténet-elbeszélést különböztetnek meg. A „történet elbeszélője” abból a nézőpontból beszél a történetet, ahogy azt felidézésekor látja, míg a „történet elbeszélője” mint a történet szereplője úgy meséli el az eseményt, ahogy azt eredetileg megtapasztalta. A különbségek a nyelv személyre, időre, illetve helyre utaló deiktikus kifejezéseiben mutatkoznak meg. Amikor a „történet elbeszélője” mondja történetét, a narratív kijelentések deiktikus centruma általában az elbeszélő szituációjára vonatkozik, azaz a megnyilatkozás egyes szám első személyű névmása a történet elbeszélőjének pozíciójára utal, ugyanakkor a közeli tér és idő deixisek a narrációra, míg a távoliak a megidézett eseményre vonatkoznak. Az elbeszélés szituációjára jelen ide-

se igen problematikus, ha csak nem nyílik lehetőség a többféle diszkurzívát felvonultató művek esetében ilyen tekintetű referenciális olvasásra.

A levél, miközben a másik felidézésének eszköze a levélírói énben, egyúttal a szubjektum ön-reprezentációs műfaja, hiszen az én ezen másik számára, hozzá való címzettségében ragadja meg, beszéli el, jeleníti meg önmagát. A levélírói én nemcsak az elbeszélő és tapasztaló én kettősségében szóródik, hanem az eltérő címzettek számára különbözőképpen reprezentálódó énben is, valamint a levelezés során megmutatkozó korábbi és későbbi levélírói énben. Egy levelezés során küldő és címzett szerepe folyamatosan váltakozik, azaz a szerepkörök adottságainak és elvárásainak ismerőssége módot ad az egyik vagy másik résztvevői szereppel való azonosulásra, sőt játékba hozza e szerepkörök átjárhatóságának és felcserélhetőségének lehetőségét.¹⁹⁴

Amennyiben pedig a levél(regény) én-elbeszélés, beszédmódjából adódóan egyszerre nyújt alkalmat az azonosulásra, és szembesülésre, mivel a mindenkori énnel egy olyan aspektusát mutatja meg, ami a tapasztalatunkból hiányzik, hiszen egy tőlünk különböző másik ön-reprezentációjával, önmagáról alkotott monológjával találkozhatunk. Vagyis azokban a szövegekben, ahol a megértés tárgya maga a szerzői/beszélői én, a szöveg tükörstruktúráként is elgondolható, amikor: „az olvasás folyamatában érintett két szubjektum kölcsönösen reflexív helyettesítés útján meghatározza egymást, s az önéletrajzi mozzanat mint kettejük egymáshoz igazodása játszódik le. A struktúra éppúgy rejt különbségtevést mint hasonlóságot, hiszen mindkettő a szubjektumot megalkotó felcserélésén alapszik”.¹⁹⁵ Ebben a szituációban a valóságos olvasó az én-elbeszélő levélíró akár megsokszorozott szerepkörét és a megszólított helyzetét egyaránt önmagára vonatkoztathatja. Tehát az által, hogy a levél(regény) színre viszi

---

jü igealakkal utal, míg az elbeszélő eseményre múlt idővel. Vagyis szétválik a történet és az elbeszélés ideje és tere, az esemény eltávolodik alanyától. Amikor viszont az elbeszélő a „történet elbeszélője mint a történet szereplője” pozícióból beszél, akkor a közeli deixisek, a jelen idejű igealakok az elbeszélő, felidézett eseményre vonatkoznak, nem pedig a felidézés aktuális helyzetére. A megidézés, az elbeszélés helyzete eltűnik, háttérbe szorul, a megidézett helyzet pedig jelenidejűségével előtérbe tolikodik. PÓLYA Tibor, *A narratív perspektíva határa és az elbeszélő személy észlelése*. In: *Az elbeszélés és az élmények kulturális és klinikai elemzésében* Szerk. ERŐS Ferenc, Akadémiai, Bp. 2004. 89–107. Vö még: PÓLYA Tibor, *Miről informál az élettörténet narratív perspektívája?* In: *A reprezentáció szintjei*. Szerk. LÁSZLÓ János, KÁLLAI János, BEREZKEI Tamás, Gondolat, Bp., 2004. 341–355.

¹⁹⁴ A levélíró és az olvasó szerepét cseréli fel Asbóth *Álmok álmodójának hőse*, Darvady Zoltán, amikor egykori szerelmét a közösen eltöltött boldog órákra, és a nő érzelmes vallomásaira úgy emlékezteti, azokkal oly módon szembesíti, hogy keletkezési sorrendjükben hetenként visszaküld neki egyet a tőle kapott szerelmes levelekből. A levelek Irma szerelmének leáldoztával már referencialitásukat veszítették. Darvady azáltal, hogy saját kezűleg újraírja, rekonstruálja az egykor volt viszonyt, valójában levélről levélre lebontja azt. A szerelem újra átélése és újramondása következtében szabadul meg az öt béklyózó érzélem kötelékéből, vagyis e gesztusa nyomán létrejött új történet dekonstruktív diegézisként is olvasható. ASBÓTH János, *Álmok álmodója*, Osiris, Bp. 2009. 142–143.

¹⁹⁵ Ez a tükörstruktúra minden olyan szövegnek sajátja, ahol a megértés tárgya maga a szerző. Paul DE MAN, *Az önéletrajz mint arcrongálás*. (Ford. FOGARASI György), *Pompeji*, 1997/2–3. 93–107.; 95.

az olvasás allegóriáját, az én osztottságának tapasztalata a levélíró és -olvasó számára is artikulálódik.

2.3. A levélregény másik főszereplője a befogadó

A levél dialogikus struktúrájában színre viszi a másik megértésén keresztüli önmegértés hermeneutikáját.¹⁹⁶ A levelek általi kommunikáció, a megértés megjelenítése a befogadó számára olyan alkalmat kínál, amely során megvilágítódik másokhoz és önmagához való viszonya. A fiktív levél írott jellegéből következőleg grammatikai analízisében egyrészt hozzáférhető a műalkotás stabilitása, fakticitása, másrészt kommunikációs funkciójában, a címzett-hez fordulásában a befogadás aktusa emelődik ki, ami a megértés folyamatszerűségére, temporalitására figyelmeztet. A megértés tehát úgy alakul, és annyiban fogható fel valamiféle teremtődésnek – inszeminációnak – amennyiben elfogadjuk, hogy a szöveg létrejötte bár szerzői aktus eredménye, mégis az értelemmegképződéséhez a másik fél, és dekódoló tevékenysége ugyanúgy elengedhetetlen, tehát a megértés a befogadás folyamatában jön létre.¹⁹⁷

2.3.1. Az (ön)értelmezői olvasói szerep és a megértés alakzatának színrevitele

Minden levél egy bizonyos valakihez fordulást jelenít meg, egy másik számára fogalmazódik, aki épp jelenlétének hiányával konstruál meg egy olyan helyzetet, amelyben őt mint a szöveg megszólítottját az elbeszélői énné kell megalkotnia. A levél mindig ennek a másikkal a vonatkozásában, őt feltételezve, megszólítva fogalmazódik, egy, a vele folytatott párbeszéd egyik fele. Egy levél magán viseli az elképzelt párbeszéd, a másikat megszólító, őt célzó különböző retorikai stratégiák nyomait. Az olvasó éppen e nyomolvasó értelmezői munka során kaphat valamiféle útmutatást a levél intenciója felől, ezen – önmagára vonatkoztatott – jelekből következtetheti azt az olvasási módot, amit a szöveg maga elvár. A levél tehát csak akkor éri el célját, ha e (pár)beszéd címzettjére talál, csakis az olvasás során teljesíti be kommunikációs funkcióját, vagyis amíg a szöveg elolvasásra vár, addig ontológiai státusza felfüggesztett.¹⁹⁸ Tehát egy levélhez (is) alapvetően hozzátartozik annak elolvasása, létmódját

---

¹⁹⁶ A hermeneutika fogalmait az alábbi szövegekre támaszkodva használom: Martin HEIDEGGER, *Lét és idő*. (Ford. VAJDA Mihály et al) Osiris, Bp., 2004. Különösen: 31.§. *A jelenvaló-lét mint megértés*, 32.§. *Megértés és elemzés*. 171–183., Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer*. (Ford. BONYHAI Gábor), Osiris, Bp., 2003. Különösen *II. A hermeneutikai tapasztalat elméletének alapvonalai* című fejezet. 299–420.

¹⁹⁷ Paul RICOEUR, *A szöveg és az olvasó világa*, (Ford. JENEY Éva) In: P.R., *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, Osiris, Bp. 1999. 310–352; 312.

¹⁹⁸ RICOEUR, *i. m.*, 312–314.

(akárcsak a műalkotás maga) az olvasás performatív aktusában nyeri el,¹⁹⁹ amely folyamat során az olvasó maga elé teremti dialógusbeli partnerét, megképzí beszélőjét, arcot és hangot ad a megszólaló másiknak, a beszéd képességét tulajdonítja neki.²⁰⁰ Az olvasás pillanatában a levél fogalmazója – ugyanúgy hangsúlyosan, ahogy számára a megírásakor a címzett – nincs jelen, helyette az írás áll, ami azonban eredete, azaz megírója híján értelmeződik,²⁰¹ és bár közölhet információkat, adhat proleptikus interpretációs útmutatásokat, az értelemtulajdonítás feladata az olvasóra hárul.²⁰² Elsődlegesen a dolgot magát értjük meg és csak utóbb, másodlagosan foglalkozunk a címzett véleményének, intencióinak megértésével.²⁰³

Egy levél címzettre irányultsága emlékeztet egy művészi szöveg olvasóra irányultságára. Ahogy az odaértett vagy implikált olvasó²⁰⁴ mint a valóságos olvasó megelőzőttje van jelen, illetve ahogy az implikált olvasó elgondolható egy a szöveg utasításai szerint kijelölt virtuális szerepként,²⁰⁵ továbbá amennyiben az implicit olvasó²⁰⁶ fogalma kiterjeszhető a szöveg nyelvi jeleire és struktúráira, amelyek az általuk kiváltott olvasási aktusban nyerik el értelmüket, úgy mutatkozik meg a címzett is egy levél szövegében. A (levél)szöveg nyelvi jelei és struktúrái tehát az általuk kiváltott olvasási aktusban nyerik el értelmüket, amely szerint az olvasó tudata aktualizálja, előidézi a szöveg által felkínált potenciális sokrétűséget (hatáspotenciált).

---

¹⁹⁹ Hiszen a befogadás és értelmezés egymástól nem elválasztható műveletek. Vö: Nelson GOODMAN, *Az újraalkotott valóságról és a képek hangjairól* (Ford. HABERMANN M. Gusztáv) In: *A sokarcú kép*. Szerk. HORÁNYI Özséb, Typotex, Bp. 2004., 41–101.; 45.

²⁰⁰ DE MAN, 1997, 101.

²⁰¹ Sőt Derrida szerint „A transzcendentális jelölt távolléte a végtelenségig kiterjeszti a jelentés/jelölés mezejét és játékát.” Jacques DERRIDA, *A struktúra, a jel, és a játék az embertudományok diszkurzusában*. (Ford. GYIMESI Tímea), *Helikon* 1994/1–2, 21–34.; 22.

²⁰² Derridánál hasonló gondolat merül fel, valamivel radikálisabban így fogalmazza meg: „Az írás előttünk van, tartósan, függetlenül az írás eredetétől, létrehozójának intenciójától, belső hangjától.” ORBÁN Jolán, *Derrida írás-fordulata*, Jelenkor, Pécs, 1994. 135.

²⁰³ Gadamer az olvasó megértését irányító transzcendens értelemelvárásokat taglalva épp a levélolvasás példáját hozza fel: „Ahogy a levél címzettje megérti a híreket, melyeket a levél tartalmaz, s először a levélíró szemével nézi a dolgokat, azaz igaznak tartja, amit az ír – s például nem a levélíró sajátos véleményét mint olyat próbálja megérteni, úgy értjük meg a hagyomány szövegeit is, azoknak az értelemelvárásoknak az alapján, melyek a dologhoz való előzetes viszonyulásunkból erednek.” GADAMER, *i. m.*, 329.

²⁰⁴ Ahogy az implikált szerző az olvasó tudatában a valóságos szerző képze, úgy az implikált olvasó a valóságos szerző fejében élő lehetséges olvasó. Vö: Eco mintaolvasó és mintaszerző fogalmával: „Ezt a néző- (vagy könyvolvasó) típust nevezem én mintaolvasónak: egyfajta eszményi olvasótípust, akiknek az együttműködésére a szöveg nem csupán eleve számít, de igyekszik is azt eleve megteremteni.” „A mintaszerző másfelől az a hang, amely kedvesen – máskor dörgedelmesen vagy csúfondárosan – beszél hozzánk, s maga mellé akar állítani bennünket. Ez a hang egy elbeszélői stratégiában nyilvánul meg, utasítások sorozatában, amelyeket fokozatosan kapunk meg, és amelyeket követnünk kell, ha úgy döntünk, mintaolvasók leszünk.” Umberto ECO, *Hat séta a fikció erdejében*. (Ford. SCHÉRY András), Európa, Bp., 1995. 15.; 26.

²⁰⁵ Ricoeur szerint a valóságos olvasónak tulajdonított címzett szerepe mindaddig virtuális marad, míg nem aktualizálódik, vagyis a empirikusolvasó az olvasás interakciója során a szöveg által konstruált olvasó szerepében átalakítja a szöveget, és ahogy e folyamat során a valóságos szerző eltűnik az implikált szerző mögött, úgy az implikált olvasó a valóságos olvasóban ölt testet. RICOEUR, *i. m.*, 335–337.

²⁰⁶ ISER, 1974. 278–287.

A levélregények rendezőelve többnyire íróik szerinti, tehát elsődlegesen a levélírón van a hangsúly, a levelek alakulását a megírás helyzetéből követjük. A levelekben bizonyos szereplők nyilatkoznak meg, az ő hangjuk szól, az ő én-elbeszéléseiket követhetjük nyomon. A fiktív, regénybeli levél fogalmazódása pillanatában már kalkulál címzettjével, aki e fiktív közegnek implicit vagy explicit módon szereplője. Ugyanakkor a levélregények esetében számolnunk kell a levélolvasói szerepkör megsokszorozódásával, hiszen e hallgatói pozíció egyrészt a fiktív levél címzettjére, másrészt azonban a regény olvasójára vonatkozik. A levélregények valódi címzettje olykor reflektál a megértésre, időnként beszámol a befogadás aktuásáról, ám ezeket többnyire a válaszlevél elhallgatja.

A levélbetét esetében azonban, általában külső, elbeszélői nézőpontból sokkal gyakrabban láthatjuk a megszólított megértés szituációját, és így olvasóként hangsúlyosabban szembesülhetünk egy szöveg több jelentéslehetőségével. A betéteknél nemcsak a szöveggel találkozhatunk (újra), hanem maga a befogadói szituáció is megjelenítődik, és az azt kísérő gesztusok (papír remegése a kézben, elsápadás) időzítése, dramaturgiája szintén egyfajta interpretációs lehetőség.

A megértés alakzatának színrevitelében felismerhetjük, hogy nemcsak előzetes információk alapján kialakított elvárásokról van szó, hanem hogy a megértés részleteiben történik. Az egy(es) részlet megértése előrevetíti az egész értelmét, az egész értelmezése átalakul az egyes fragmentum értelemtulajdonításának fényében.²⁰⁷ Az előítéletekkel való szembesülés segít – saját értelmezői tevékenységünkben –, hogy felismerjük egyetlen levél csak részese-mény, amely által az egészre vonunk le következtetéseket.²⁰⁸ Különösen érdekes tehát a helyzet, amikor egy levél útját megalkotásától a befogadásig figyelemmel kísérhetjük, amikor tanúi lehetünk, hogy egy szöveg mennyiben teljesíti be előzetes intencióját, mint szöveg mennyiben működik (azon) üzenetként, amely közlésének szándékával megalkotódott.

Eddig az olvasó összetett helyzetének beavatottságát, megszólítottóságát hangsúlyoztuk. De ne feledkezzünk el sajátos kívülálló helyzetéről sem, amely lehetőséget ad a levél szövegének adott kontextuson kívüli szemlélésére, egy szó vagy helyzet megjelenített szituációtól független értelmének felismerésére; vagyis eredetének és adott használati, illetve olvasási módjának különbségeinek összevetésére. Láthatóvá válhatnak számára a megértést befolyáso-

---

²⁰⁷ Vö: protenció és retenció játékát a *Zord idő* c. regény azon jelentében, amikor a Deák testvérek Kállay Menyhért levelének olvasás közben, a részletek megismerésének folyamán, át- meg átalakítják értelmezésüket az eseményekről.

²⁰⁸ A beágyazott szerkezet metonimikus voltával már foglalkoztunk az 1.3. fejezetben.

ló autoritáson alapuló előítéletek,²⁰⁹ avagy azt korlátozó elnyomó erők, diszkurzusok. Még a félreolvasások is – ha egy regényben megjelenő levél, nem is jut el címzettjéhez, a regényvilágon belüli funkcióját nem teljesíti be, mégis több lesz, mint nyelvi objektum, hiszen a regény olvasója szöveggént viszonyul hozzá, és akként működteti, tehát – támpontot ad(hat)nak ahhoz, hogy mi olvasók megtaláljuk azt a pozíciót (létmódot), ahonnan a szöveg olvashatóvá válik.

A megszólított címzett és a regényolvasó értelmezési szituációja sokban különbözik. Nem esik egybe látószögük, más a szöveg szándéka címzettjével, aki (misszilis) levélként olvassa, illetve a regényolvasóval, aki egy irodalmi szöveg, egy műalkotás részeként, továbbá eltérő a befogadók szöveggel szembeni igénye is. Mindezek ellenére e különböző értelmezések összevethetők, hiszen a művön belül felvázolódik egy megértéshorizont, amely mindenképpen része az általunk létrehozott horizontnak, és egyben hatással is van annak alakulására. Bárhogy is viszonyulunk e megjelenített, – a mienktől elkülönülő – másik értelmezéshez, mindenképpen dialógusba kerülünk vele, és értelmezésünkre kumulatív módon hat.

A levélregény tehát egy olyan műalkotás, amely magát az (ön)értelmezést jeleníti meg, több olvasási mód, több szöveg ütköztetése folytán a megértésre mint folyamatban alakulóra, mint történeti képződményére hívja fel a figyelmet. Az értelemkeresés többféle útját mutatja meg, akár olyan szélsőséges helyzetet teremtve, amely felszámolhatja az értelmezés igaz-hamis dialektikus jellegét. A befogadás, a megértés színre vitele nemcsak a szövegjelenségek megértési technikájának megjelenítését szolgálja, hanem játékba hozza az (ön)megértés ontológiai jellegét is. A recepció létkérdésének feltárulkozása miatt a regényben megjelenített levelek önreflexív szöveggént olvashatóak.²¹⁰

A megjelenített interpretációs helyzet lehetőséget ad, hogy egyszerre követhessük nyomon, miként artikulálódik a megértés ontológiája a levél címzettjében, egyúttal pedig kér-

---

²⁰⁹ Gondolunk itt például az *Özvegy és leánya* c. regényből azon jelenetre, amikor Rákóczi Döme deákjával levelet írat Mikes Jánosnak, melyben Lupuj vajda lányának megkérését ösztönzi Radzivil litván herceg számára. A levél azon túl, hogy retorikai megformáltságának több elemében is a regényidőbeli – XVII. század eleji – misszilis elvárásai szerint íródik, egyúttal mimetizálja azt a hagyományt is, hogy a főúr megbízásából annak íródeákja fogalmazza meg a levelet. A deák a fejedelem utasítására, az általa jóváhagyott tárgyban, de a maga nevében fordul Mikes Jánoshoz, ahogy erről a szövegberekesztő subscriptio is tanúskodik, valamint jól látszik ez az érvelésben, amelynek megerősítő pilléreit mindig egyes szám első személyben írja. A diák szerzőségének nem csak protokolláris, hanem politikai okai is vannak, hiszen a fejedelem dokumentálhatóan sem a leánykérésbe, sem a kegyelem esetleges lehetőségének ügyébe nem involválódhat. Ezt a beszélői helyzetet bonyolítja Rákóczi saját kezű post scriptuma és kézjegye. A levelet a kézbesítő testőr, Kapronczai szemszögén keresztül ismerjük meg, ő válik a regény reflektor-figurájává, és rajta keresztül nyerünk betekintést e levél kézírásos jellegének érzékszervi megtapasztalásába, amint előtte a szöveg mint optikai képződmény jelenítődik meg, s az írás egyedi anyagszerűségében tárul fel. A levél olvasását követő riadalma pedig azzal magyarázható, hogy számára a fejedelem mint írás, azaz a hatalom a nyelv anyagszerű aspektusában tűnik elő, és írásművetében épp magának az írás hordozójának a megsemmisítésére szólít fel.

²¹⁰ Az önreflexív modellekről az 1.3 fejezetben már részletesebben szó esett.

dés elé kerül saját megértését megformáló értelmezői helyzetünk, a másik és önmagunk megértésére irányuló tevékenységünk. Így a megértésről való gondolkodás, a megértés diszkurzusa maga lesz megértésünk fő kérdésévé, vagyis a fiktív levél olvasása metahermeneutikai eljárásként (is) felfogható.

3. A levél(regény) medialitása és időisége

3.1. A levél írásbeliség és szóbeliség kettősében

A levélregények – mint ahogy azt már vizsgáltuk – színre viszik a szöveg írható és olvasható jellegét, s egyúttal megjelenítik az írásbeliség és a szóbeliség kettősségét is. A műfaj megjelenése és virágzása összefüggésben van azzal az érzelmesség és romantika korára tehető jelenséggel, amikor az irodalom nyelvezete (vissza)fordul az élőszo felé, ugyanis a mediális írásbeliség szövegformái közül e műfaj képviselői a leginkább szóbeliek,²¹¹ a levélregény éppen a szóbeliség utánzásával, a párbeszéd irodalmi formává válásával jön létre.²¹² Miközben e szövegek az oralitás kultuszának termékeiként is felfoghatók e szövegek architextuális adottságuk következtében épp magát a múltat rögzített módon megjelenítő dokumentumokból, írásművekből állnak.

E kettősség nemcsak a műfaj sajátja, hanem magát a levelet is jellemzi, hiszen miközben célja a szóbeli kommunikáció számára adott lehetőség pótlása, a másiktól való távollét áthidalása, az oralitás helyettesítése, és ezért alkalmazza az élőbeszédre jellemző közvetlenséget, rögzítettségével és anyagiságával azonban éppen a beszéd anyagtalanságát képtelen visszaadni, hovatovább folyamatosan saját írott mivoltára figyelmeztet.

Amikor a levél bekerül az olvasás folyamatába – amelyre eleve szánt – a maga mediális-materiális lehetőségein belül mégis kiolvashatóvá, hallhatóvá tudja tenni a távollévő – akár már halott – másik hangját. Hiszen a levélben – amely szándékolta a távollévő másikkal való dialógus céljával fogalmazódik meg, azért, hogy őt megszólítsa – a levélíró a kommunikációs helyzet következtében e másikat megszólító hangját írássá transzponálja,²¹³ amit a címzett az írás nyomai mentén néma, belső hanggá, avagy akusztikus közegbe átemelve, akár perceptuálisan is hallható hanggá változtat.

A levélregény önreflexív jellege mindennek alapján úgy bővíthető ki, hogy saját megalkotottságát, beszéd és írás, majd pedig írás és olvasás viszonyában való alakulását, tehát az eredetét és attól való távolodását, az alkotás és újraalkotás gesztusát egyszerre poetizálja.

---

²¹¹ „Az irodalom tárgyának és a tárgy ábrázolásmódjának a változása az irodalom nyelvében az oralitás nyelvéhez való visszafordulásként manifesztálódik. (Kérdéses, hogy a romantika oralitáskultusza kiváltó oka vagy következménye ennek a nyelvi változásnak.) Ezt a nyelvi változást jól jelzi a levél- és naplóregények elszaporodása – a levél és a napló (az »önmagunknak írt levél«) a mediális írásbeliség szövegformái közül koncipiálisan a leginkább szóbeliek.” BENCZIK Vilmos, *Nyelv, írás, irodalom kommunikációelméleti megközelítésben*. Trezor, Bp. 2001. 185., Lásd erről még: NEUMER Katalin, *Gondolkodás, beszéd, írás*. Kávé, h.n., 1998. 39–40.

²¹² Niklas LUHMANN, *Az írás formája*. (Ford. OLÁH Szabolcs), In: *Intézményesség és kulturális közvetítés* Szerk. BÓNUS Tibor, KELEMEN Pál, MOLNÁR Gábor Tamás, Ráció, Bp. 2005. 431–454 Különösen: 452.

²¹³ Az írás mint a beszéd mimézése. Vö: STIENING –VELLUSI, *i. m.*

3.1.1. A levelek beszéd és írás viszonyában

A levelekkel való foglalkozás nem kerülheti meg, hogy ne közelítsünk felé a mediális kultúra tudományá felől,²¹⁴ ne koncentráljunk a közvetített értelmén túl a közvetítés technikájára, módjára, az írás anyagságára. Nem feledve a dilemmát, hogy miközben nincsen kommunikálható értelem a kommunikáció anyagszerű tapasztalata nélkül, önmagában ez a materialitás semmilyen értelmet nem kommunikál. A levél tehát – ahogy a szépirodalom is – lényegét tekintve nyelvi alkotás, vagyis létmódjának meghatározója, hogy csakis a nyelv közvetítésével létezhet. A levél egyúttal a társadalmi érintkezés egyik módja, célja szándékoltan – legalábbis és többnyire – két egymástól távollévő fél közötti kommunikáció. Intencionáltsága elsősorban e távollét áthidalására irányul, mégpedig a nyelv kétféle megjelenése közötti helyettesítő viszony felállításával, azaz a nyelvi közléstartalom átáramlik a materiális jelsor értelmében vett írás anyagságába.

Jelen dolgozatban nem célunk az írás történetének, kialakulásának,²¹⁵ periodizációjának,²¹⁶ valamint következményeinek elősorolása, pusztán az írás materiális adottságaira és azok következményeire, valamint az írás és a beszéd összefüggéseire kívánjuk felhívni a figyelmet.

Az írás az emlékezet megsegítésének céljára született, történetének kezdetén Mezopotámiában a gazdaság megszervezésére, Egyiptomban a politikai szerveződés és reprezentáció közegében alakult ki, vagyis a hatalom diskuzusának eszközeként, a rendelkezés, az előírás orgánusaként jött létre. Az egyiptomi hieroglif írás összetett architektúra, vonatkoztatási rendszere komplex, hiszen írásjelei képek, amelyek egyszerre működnek jelként, és ekként vonatkoznak egy nyelvrendszerre, miközben képességükkel érzékibb módon jelenítenek meg valamit a világból.²¹⁷ Izraelben az írás nem a világi, hanem a túlvilági hatalom apparátusa volt, az írás itt héberül rögzítette a törvényeket, az életvitel alapszabályait. Az írás szavait közvetlenül Istentől eredeztették, így az írásból Isten megnyilatkozását olvasták ki. Nemcsak a jelentést tekintették szentnek, hanem annak hordozóját, megjelenítőjét, a nyelvet, az írás testét és a beszédet is. A zsidóság ezért is gondozta és másolta kitüntetett figyelemmel a kanoni-

---

²¹⁴ Medienkulturwissenschaft fogalmáról bővebben: KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Költészettörténet és mediális kultúrtechnikák*. In: *Történelem, kultúra, medialitás*. Szerk. KULCSÁR SZABÓ Ernő, SZIRÁK Péter, Balassi, Bp. 2003. 15–30; 15–21. valamint SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *Irodalomtörténeti elképzelések a New Literary History című folyóiratban*. In: *Az irodalomtörténet esélye* Szerk. VERES András, Gondolat, Bp. 2004. 213–231; 229–231.

²¹⁵ A különböző írásrendszerek áttekintését lásd: BENCZIK *i. m.*, 55–109. és Jack GOODY, Ian WATT, *Az írásbeliség következményei* (Ford. TURI László) In: *Szóbeliség és írásbeliség: A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*. Szerk. NYÍRI Kristóf, SZÉCSI Gábor, Áron, Bp. 1998. 111–128.

²¹⁶ Többféle periodizációról lásd bővebben: NYÍRI Kristóf, *Idő és kommunikáció. Világosság*, 2007/4. 33–39.; 34.

²¹⁷ Piktogram és logogram fejlődéséről lásd bővebben: GOODY, WATT, *i. m.* 120–121.

kus szövegeket, és ezért vetették el a szent szövegek fordítását.²¹⁸ Az írás a zsidóknál és általában keleten a szentség közege, a szentséggel való érintkezés kiváltsága volt. Egyetlen, írásban rögzített, szent igazság létezett, ami az írás olvasása során hozzáférhetővé vált. Ezekben a kultúrákban tehát az írás a kötelességgel, az előírásossal, az olvasás pedig az engedelmességgel fonódott össze.

A görög kultúrában az írás a hatalmi diskurzusoktól függetlenül fejlődött ki. E szabad közeg több teret engedett a szóbeliség jelenlétének. A görögök szent szövegei szóbeli úton hagyományozódtak, az írást nem sajátította ki a bürokrácia. A görögök elvont, absztrakt jelölőrendszert hoztak létre, alfabetikus írásuk az első olyan ábécé, amely az egyes beszédhangot jelenítette meg. A görög betűírás létrejött sokféle következménnyel járt. Egyrészt jelentette az írás demokratizálódását²¹⁹ abban az értelemben, hogy már nem csak egy szűk elit számára volt hozzáférhető, mint bonyolult jelölőrendszere miatt a kínai vagy az egyiptomi írás. Másrészt többen²²⁰ az alfabetikus írás kialakulásához kötik a szellem domesztikációját, a filozófia születését, mivel ez a jelrendszer elvont módon képes volt szétválasztani a szó szemantikai és fonetikai egységét, és alkalmas volt a szóbeli közlés folyamatának hiánytalan visszaadására, vagyis Havelock szerint a görög szóbeliség hű hordozójának tekinthető.²²¹ A görög alfabetikus írással vált lehetségessé a beszéd pontos lejegyzése, s ezáltal az eredetileg elhangzottnak az írott szöveg alapján történő pontos visszaidézése, mivel a fonetikus írás az emberi beszédet imitálja, nem a természeti vagy társadalmi rend tárgyait szimbolizálja, mint a piktografikus és logografikus rendszerek, hanem magát a beszédben megnyilvánuló emberi interakciót.²²² Ezen elméletek mellett léteznek az írás univerzalizmusát tagadó elgondolások is, melyek az írás rögzítő jellegében a beszélt nyelv élénkségének, dallamosságának hovatovább természetességének elvesztését látják, vagyis az írás nem rögzíti, hanem megváltoztatja a nyelvet.²²³

---

²¹⁸ A legújabb mediológiai elméletek hasonlóan, a szöveget létrehozó és egyben meghatározó anyagiságuk miatt tartják lehetetlen vállalkozásnak a fordítást. Vö: Friedrich A. KITTLER, *Discourse Networks, 1800/1900*. (Transl. Michael METTEER with Chris CULLEN) Stanford University Press, Stanford, California, 1990. 70–76.

²¹⁹ David DIRINGER and Ellis MINNS, *The Alphabet: A Key To The History Of Mankind*. New York, 1948. 214–218.

²²⁰ Vö: Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. (Ford. HIDAS Zoltán) Atlantisz, Bp. 2004. 253.

²²¹ Eric HAVELOCK, *The Literate Revolution in Greece and its Cultural Consequences*. Princeton University Press, Princeton, 1982. 8.

²²² GOODY, WATT, *i. m.*, 124.

²²³ Vö: „Az írás, amely látszólag rögzíti a nyelvet, pontosan az, ami megváltoztatja a nyelvet; nem a szavakat, hanem a szellemét változtatja meg; a kifejezést egzakttsággal helyettesíti. Az ember az érzelmeit adja ki, amikor beszél és a gondolatait, amikor ír.” Rousseau, *Értekezés a nyelvek eredetéről (Oeuvres complètes 1754–63)*; Más fordításban: *Esszék a nyelvek eredetéről*) idézi: Jurij LOTMAN, *A szó és a nyelv a felvilágosodás századának kultúrájában* (Ford: SZOMOR Kornélné) *Helikon*, 1989/2. 212–220.; 218. Idézi még SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *Az első szótól az utolsóig. Regényművészet és íráskultúra. Filológiai Közöny*, 2011/1. 5–28. Sok szempontból hasonló, oppozicionális módon közelít beszélt és írott nyelv viszonyaihoz Herder körülbelül az *Értekezéssel* egy időben keletkezett művében, a *Töredékekben (Fragmente, 1764–68)*. „Az írás azt képes kifejezni,

Az írás beköszöntével a megismerés módusza, a nyelvhasználat médiuma változott meg, mivel a cél a hangok helyettesítése volt valamely láthatóval, így az észlelés az akusztikáról áttolódott az optikára, vagyis észlelése fényt és rögzített dolgot előfeltételez. Az akusztikai és optikai médium ugyanazt a tárgyat jeleníti meg, a nyelv ugyanarra a tárgyra vagy valóságra utal, függetlenül attól, hogy az akusztikai médium illékonyaságával, vagy az optikai médium duratív jellegével fejezi is ki azt.²²⁴

Az írás mediális instrumentuma nem képes közvetlenül leképezni a beszédet, ekképpen az írás nem pusztán a szóbeli közlésesemények rögzítése, hanem olyan technológia vagy mediális-archiválási metódus, amely maga is alakítja, formálja a közvetített szemiózis hozzáférhetőségét. A felolvasás transzpozíciós közegváltása sem értelmezhető egyszerűen verbalizációnak, hiszen ez utóbbi artikulált és akusztikus ugyan, de mivel az írás jelei, nyomai közvetítik, így híján van a beszédet jellemző produkciónak, spontaneitásnak és kötetlenségnek.

Ahogy a hang írássá változtatása a szubjektívitas szemantikájának kontextusairól való leválását, diszkurzív létmódjának transzformációit eredményezi,²²⁵ ugyanúgy, ha egy levelet felolvasnak, vagyis vizuális közegből akusztikus közegbe transzponálnak, szintén eltérő mediális-szemiotikai státusszal ruházódik fel.²²⁶ Ebben a folyamatban tehát az egyes szemantikai elemek mindig magukon hordozzák az éppen aktuálisan adott médium általi meghatározottságukat. Ekképp valamely más médiumba való átültetésük újra-beírás-ként értelmezhető, ugyanis a transzpozíciók kiiktatják kiindulási médiumukat, vagyis megváltozik eredeti adresszatív (közvetítő), rögzítési és közreadó eljárásuk is.²²⁷

A beszéd extralingvális és szupraszegmentális sajátosságait az írás tudvalevőleg nem képes visszaadni, ez utóbbira legfeljebb kísérlet tehető a nyelv szegmentális eszköztárának

---

amit gondolunk, s nem azt, amit érzünk. A könyv festett nyelvén – egy halott nyelven – csak halott gondolatokat lehet kifejezni.” NEUMER, 1998. *i. m.* 32. Hasonló gondolat jelenik meg a romantika oralitáskultuszában. Az írásbeli és szóbeli közlés ellentétes szemléletéről és annak történetiségéről részletesebben lásd: NEUMER, *Uo.*, 25–42. Írás és szó egymás mellett létezéséről pedig: NEUMER Katalin, *Ongon innen és túl*. In: *Kép, beszéd, írás*. Szerk. NEUMER Katalin, Gondolat, Bp., 2003. 7–22. Élőszó és írás irodalmi közegen belüli kapcsolatairól, kölcsönhatásairól lásd még: SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *Színhagyomány és irodalom: Kapcsolat vagy ellentét?* In: *Folklor és irodalom*. Szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Akadémiai, Bp. 2005. 27–39.

²²⁴ Niklas LUHMANN, *Az írás formája*. (Ford. OLÁH Szabolcs), In: BÓNUS, KELEMEN, MOLNÁR, *i. m.*, 431–454.; 443.

²²⁵ Vö: LŐRINC Csongor, *Medialitás és diskurzus*. In: KULCSÁR SZABÓ, SZIRÁK, *i. m.*, 156–173.; 168.

²²⁶ Bármely médiumok között következik be a transzpozíciós közegváltás az mindig szemantikai módosulásokat eredményez. Gondolunk itt például arra, amikor is Henry James a *What Maisie Knew* című regényének írása közben kénytelen volt áttérni a gépbemondásra, és e technikai közbeavatkozás megváltoztatta későbbi írásművészetét. Ezzel az új lejegyző-technikával készült első regényében *A csavar fordul egyet* című szövegben nem véletlen a szóbeli és írásbeli közlések együttes, hierarchia nélküli megjelenítődése. Vö: SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *Szó, kép, zene*. Kalligram, Pozsony, 2007. 14.

²²⁷ A beírás vagy tárolás is a közvetítésben (adresszálás) jut érvényre, ami ugyanakkor az információ feldolgozását előfeltételezi. Vö: KITTLER, *i. m.*, 112–117.

segítségével. Épp e tényezőinek megragadására tett törekvés szülte a folyóírás, a központosítás létrejöttét is, ami a nyomtatás megszületése után stabilizálódott.²²⁸ A beszéd során a tartalom – a még retorikailag szerkesztett megnyilatkozás alkalmával is – az íráshoz képest esetlegesebb, pontatlanabb, a hangképzés okozta szünetek miatt szaggatottabb. Az élő nyelv jelen idejű, temporális és dinamikus, az írás ehhez képest szükségképpen rendezett, lezárt, mesterségesen strukturált, véglegesített statikus képződmény, amely függetleníti az információt tértől és időtől, a befogadási körülményektől, az olvasók számától. Sem az íráshoz sem az olvasáshoz nincs szükség a másik jelenlétére, és nem kell számot vetni annak korlátozó, megszakító hatásával. Az élő nyelv nem verbális intenciói, az írás mediális természetéből következően egyetlen nyelvi aktusában sem azonosíthatók biztonságosan. Az írás a betűk megrajzolása miatt több időt vesz igénybe, mint ugyanannak a tartalomnak a kimondása. Az írás, különösen pedig valamely írásmű, például levél megfogalmazása időigényes feladat, a kalligrafáláshoz és megszerkesztéshez szükséges elidőzés, visszahat a tartalom megformálásra.²²⁹

Az írás egyedi anyagszerűsége, a szöveggel mint optikai képződménnyel való szembeállítás visszahat a szöveg poétikai-retorikai megalkotottságára, vagyis az írás vizuális karaktere miközben elfedi, azonközben akaratlanul fel is tárja annak anyagszerűségét, amely jelenség a szöveg poeticitásában mutatkozik meg.

Az írás megjelenése nem szorította ki a hangzás dimenzióját, hiszen feltűnése és elterjedése között is hosszú idő, több száz vagy akár ezer év is eltelt, és az olvasni-írni tanulás, valamint a hangos olvasás még sokáig megőrizte a látott és a hallott szöveg összefüggéseit. De idővel mindenképpen átalakította a kommunikáció csatornáit, oralitás és írás funkcióját, új grammatikát, logikát, szemantikát, a megismerésnek új modelljét hozta létre, és ezáltal a művelt gondolkodás struktúráit a lineáris szöveg logikája határozta meg. Az írás tehát olyan lehetőségeket teremtett, amelyek a szóbeli kultúrák számára nem álltak rendelkezésre. Ne felejtjük el azonban, hogy az írás miközben elválik és különbözik a beszédétől, eredetében mégis hordozza a szóbeliség jegyeit, hiszen az írás a beszéd rögzítésének céljával jött létre, és később, amikor az olvasás mind jobban elvált a szóbeliségtől, az orális technikák annál inkább nyomot hagytak és továbbéltek az írásbeliség gyakorlatában.

Mindez számunkra azért hangsúlyos, mert az a kettősség, ami a levelet architextuálisan jellemzi, jelesül hogy kommunikációs és interperszonális adottságainak kö-

---

²²⁸ Vö: Malcom PARKERS, *Olvasás, írás, interpretálás. A kora középkor szerzetesi gyakorlata.* (Ford. SAJÓ Tamás) In: CAVALLO, CHARTIER, *i. m.*, 98–114.; 108.

²²⁹ BENCZIK *i. m.*, 185.

vetkeztében folyamatosan életre hív és beemel az írás közegébe az élőbeszédre jellemző jelenségeket,²³⁰ az már az írás ontológiájában is megjelenik.

3.2. A levél mint (rögzített) írás, rögzített jelentéshordozó

Az írás maradandósága, rögzített jelentéskoncepciója²³¹ kimondható a biztos talapzatról, mint ahogy arra Derrida tesz kísérletet a *Phaidrosz* írásról szóló dialógusának újraolvasásával.²³² Ugyanis a *Phaidroszban*, amikor Theuth feltalálja az írást, Thamos arra figyelmezteti, hogy nem az emlékezet, hanem az emlékeztetés varázsszerét, azaz a tudás látszatát találta fel. A szöveg tanúsága szerint az írás nem az emlékezet és tudomány varázsszerszáma, hanem a feledésé, mivel a külső, idegen jegyek formájában történő megőrzés éppenhogy leveszi az emlékező válláról a terhet. Az információ rögzül, megőrződik, de nem aktivizálható azonnal. Továbbá az írás jelei nem ugyanoda mutatnak lejegyzésük és befogadásuk idején, nem vonatkozhatnak a világ ugyanazon tárgyaira, mivel a megírás és olvasás idejének különbsége, játékba hozása kitüntetően jelezheti számunkra, hogy jel jelentette ki van téve az idő okozta változásnak.

Derrida írás-elképzelése továbbá szembe megy Saussure logo és fonocentrikus, a langue és parole bináris oppozíciójára építő, az írást a kimondott szóhoz képest másodlagosnak tételező nyelvfelfogásával, mivel szerinte az írott szöveg alkotja a gondolkodás alapját, és az irodalomtudomány új feladata az írott jelek a (gramma) vizsgálata.²³³ Elképzelése szerint az írás fölött nem uralkodik a szerzője, vagyis jelentése sem azonos azzal, amit a szerző neki tulajdonít. Ebből adódóan nem feltételezhető azonosság egy fogalom különböző kapcsolatai között, csak különbségek, amelyek az egymásra utaló jelek sokszínűségében mutatkoznak meg. Egy fogalom jelentése nem egy jelhez kötött, hanem a jelölők végtelen láncolatában, azok játékában található meg.²³⁴ A nyelv elgondolható egy folyamatos játékként, amely során újabb és újabb jelentéseket tulajdonítunk a szövegnek. Egyetlen jelölővel szemben akár vele ellentétes értelmű más jelölők is megképződhetnek, amely folyamatban a nyelv instabilitá-

---

²³⁰ Jelenkorunk ez irányú szándékoltsága sokkal nyilvánvalóbb, egyre kevésbé bizzuk a befogadást az olvasóra, mind több jelölő áll rendelkezésünkre – sőt saját ötletekkel, egyedi megoldásokkal magunk is bővíthetjük emotív ikonjaink tárházát – a szöveg interpretációs terének /mezejének befolyásolására. Erről részletesebben lásd: ÉRSOK Nikolettta Ágnes, *Szóbeliség és/vagy írásbeliség. Magyar Nyelvőr*, 2006. 165–176.

²³¹ Amit az imént Luhmannra hivatkozva állítottunk. Vö: 224. jegyzet.

²³² Jacques DERRIDA, *A disszemináció*. (Ford. BOROS János, CSORDÁS Gábor, ORBÁN Jolán), Jelenkor, Pécs, 1998. 65–169.

²³³ Jacques DERRIDA, *Grammatológia*. (Ford. MOLNÁR Miklós), Életünk, Magyar Műhely, 1991. 53–102.

²³⁴ Jacques DERRIDA, *A struktúra, a jel, és a játék az embertudományok diszkurzusában*. (Ford. GYIMESI Tímea), *Helikon* 1994/1–2. 21–34; 22–23.

sa²³⁵ ragadható meg. A jelölő és jelölt biztosnak vélt összetartozásának megbomlása, a jelek mozgásban léte, a jelentés szóródása éppen a nyelv gazdagságáról tanúskodik.

A levél attribútumából adódóan nem kerülheti meg, hogy ne figyelmeztessen a másik távollétére, akár ha mint küldő a megszólított másik hiányában fordulok hozzá, akár ha mint címzett a hozzám szóló távollétében vagyok, vagyis a levél írásának és olvasásának folyamatában is állandóan játékban van távollét és jelenlét hiánya. Derrida fogalmai szerint az olvasás éppen ebben a mozgásban, a jelenlét és távollét felcserélhető játékában textualizálja a nyelvet, ami azáltal, hogy a szavak új és új működési pozíciókba, használati módokba kerülnek, szétfeszítik a szöveg zárt struktúráját.

Ha feltételezzük, hogy a levél, vagyis az írás a másik (az írás vagy az olvasás helyzetétől függően feladó vagy címzett) helyett áll, akkor az írás nyomai által konstruálható másik körvonalai a valóságos világból áttevődhetnek a szövegvilágba, így majd a másik is mint írás áll előttünk, és olvasásában nyeri avagy veszíti el értelmét.

Az, ha levelek a szerzői intenciótól függetlenül értelmezhetőek, netalán céljukat nem váltják be, ha az írójuk és olvasójuk közötti megértés öröme nem jön létre, talán arra a megértésmódozatbeli problémára mutat, hogy maga a nyelv, a jel (decentralizált) jellegéből adódóan (már) nem képes beteljesíteni feladatát, nem tud a kommunikáció hordozója, közvetítője lenni.

3.3. A kézírás versus a nyomdagép nyomtatott betűje

Eleddig összefoglaló néven írásról beszéltünk. Az írás materiális vizsgálatához azonban hozzátartozik, hogy kézírásról vagy nyomtatott betű írásáról elmélkedünk, különösen a levélregények közegében, ahol gyakori fikciós elem a talált kézirat vagy levélgyűjtemény toposza.

A könyvnyomtatás megjelenése kétségtelenül alapvető változást hozott mind a szöveg minőségi, mind pedig mennyiségi dimenzióját tekintve.²³⁶ A könyvnyomtatást az olvasható szövegek iránti megnövekedett igény váltotta ki, amely aztán a találmány bevezetésével még tovább fokozódott. Az ólomból öntött betűkép uniformitása kitérítette az írás hatókörét, fejlődésével korszakalkotó változást hozott,²³⁷ hiszen a kézírás sajátos, mindig kicsit más betűje

---

²³⁵ A nyelv instabilitásának elmélete alapján minden jelölő aktus, így az írás is magán viseli a véletlen esemény esetlegességének nyomát, vagyis minden szignifikáció, jelentés vagy értelem kísérelje valamiféle nem-jelentés, nem-értelem, valami zaj. Vö: David E. WEEBERY, *Az írás külsődlegessége*. (Ford. KÓS Krisztina) In: BÓNUS, KELEMEN, MOLNÁR, *i. m.*, 416–430; 419, 427.

²³⁶ A könyvnyomtatás jelentőségéről, annak technológiai és mediális hatásáról, egyéni és közösségi tudatviszonyok alakításában való tetten érhetőségéről részletesebben lásd: Marshall MCLUHAN, *Gutenberg galaxis. A tipográfiai ember létrejötte*. (Ford. KRISTÓ NAGY István) Trezor, Bp. 2001. 180–188., 238–240., 268–281.

²³⁷ A nyomtatás egyéb következményeiről: a tipografikus tér megváltoztatásáról, a mentális világra tett hatásairól, a személyes elvonultság lehetőségét megteremtő mivoltáról, a privát szókészletek és új fogalmakat alakító

helyett egy állandó, ugyanolyan karakter állt, vagyis épp a betűk elvonatkoztatott, absztrakt lényegét adta vissza mindenféle egyéni esetlegességtől mentesen.²³⁸ Ezek a nyomtatott karakterek függetleníthetőek voltak éppen aktuális megjelenésüktől, azt megelőzően és követően is léteztek, másolhatóak, ismételhetőek voltak, nem úgy, mint az egyedi és egyben egyszeri kalligráfia jegyei. A szavakat már az írás áthelyezte az akusztikus világból a vizuálisba, a nyomtatás pedig rögzítette a szavak térbeli pozícióját. Vagyis a nyomdatechnikai előállítás ki-tüntetett módon képes (volt) előtérbe állítani a szavak tárgy-jellegét, a nyelv anyagiságát, ma-teriális determináltságát.²³⁹

Számunkra mindez azért különösen fontos, mert a levélregényben a fikció szerint a levelek kézzel írottak vagy eredetijük, kéziratuk (itt-ott rejtélyes helyen) fellelhető. A szerkesztő vagy elbeszélő önnön hitelességét gyakorta épp azzal támasztja alá, hogy a szóban forgó levelet az eredetijéről most másolja elénk. De még arra is láthatunk példát, hogy elidőz a levél kézírásos jellegénél, részletezve annak az olvasójára gyakorolt hatását. Mindeközben matériájukból a levelek eredete nem fejthető vissza, hiszen az egyedi kézírás helyén minden alkalommal a nyomdagép sematikus karakterei állnak. Tehát e gépi munkát feltételező formaelv hegemoniája alá hajtja az egyéni jellegzetességeket magán viselő nem vagy legalábbis nehezen utánozható, másolható, ismételhető kézírást. A betűsorok gépi-technikai optikájában már nem érhető tetten az ént egyedileg jellemző kézírás,²⁴⁰ vagyis e szövegek egyedisége, mely önmagukból következik, a tárgy megjelenésekor nem áll rendelkezésre a tárggyal egy időben, csak egy későbbi, külső nézőpontból írható le, csak ekkor tehető rá utalás.²⁴¹ A nyomtatás tehát az írás sokszorosíthatóságát teremtette meg, ami megtöbbszörözte ugyan, egyúttal viszont megfosztotta valódiságától, itt és mostjától, egyediségétől.²⁴² A fikció segítségével a levelek épp erre a tartalmi és formai egyediségükre emlékeztetnek, a fikció épp az írásról leválasztott valódiságukat ruházza vissza rájuk bár nem az empirikus, hanem az imaginárius térben. Azaz

---

jellegéről, a szöveg lezártág státusának megjelenéséről lásd bővebben: Walter J. ONG, *Nyomtatás, tér, lezártág*. (Ford. SZÉCSI Gábor) In: NYÍRI, SZÉCSI, *i. m.*, 245–267; 250–264.

²³⁸ Vö: BENCZIK, *i. m.*, 98.

²³⁹ Walter J. ONG, *i. m.*, 246–250. Vö: még FODOR Péter, *A mechanizáció kiazmusza. Bevezetés Marshall McLuhan médiaelméleti kutatásaiba*. In: KULCSÁR SZABÓ, SZIRÁK, *i. m.*, 191–201.; 196.

²⁴⁰ Oravecz *Kedves John* című levélregényének *Amerikai zsinór* című fejezete a betűvetés módozatának identitást meghatározó erejét illusztrálja, amikor is M. amerikai típusú zsinórirása szembekerül a magyar oktatásban bevett kalligráfiával, és M. lassacskán – ahogy a magyar közeghez alkalmazkodni kénytelen – összes betűjének kicserélésére kényszerül. ORAVECZ, *i. m.* 53–59.

²⁴¹ Amikor a szerkesztő vagy az elbeszélő, esetleg a levél címzettje következő levelében utalást tesz a kézírás jellegére.

²⁴² „Azok a körülmények, amelyekben a műalkotás technikai sokszorosításának terméke kerülhet, ha mégoly érinthetetlenül hagyják is a műalkotás állagát, mindenesetre megfosztják „itt”-jének és „most”-jának értékétől.” Walter BENJAMIN, *A műalkotás a technikai sokszorosíthatóság korszakában*. In: W.B., *Kommentár és prófécia*. (Ford. BARLAY László, BERCZIK Árpád), Gondolat, Bp. 1969. 301–334.; 302.

bármily mértékben törekszik is a valóságosság látszatát kelteni egy levél(regény), materiális jellegéből adódóan mégis folyamatosan fikciós jellegére figyelmeztet.

3.4. A(levél) olvasás mint mediális tevékenység: a hangos és a néma olvasás

Az oralitás hosszú időn át kísérője volt az írott szövegeknek. Az antikvitást nemcsak a hangos olvasás, de a hangos írás is jellemezte, azaz a szöveg írója önmagának diktált. A néma írás a középkori másolószerzetesek gyakorlatában vált általánossá, ahogy a magányos olvasás elnémulására szintén a középkori regulákból következtethetünk.²⁴³ Az ókori görögöknél a hangos olvasás elsődleges szerepet töltött be, ugyanis csak az akusztikum segítségével válhatott hozzáférhetővé a folyamatosan, szóköz nélkül lejegyzett szöveg. Olvasni ugyan csak kevesen tudtak, de ők az olvasásnak többféle gyakorlatát ismerték és alkalmazták. Az olvasás egyik elsődleges jelentése (*ananemein, epinemein*) eleve feltételezi a hangos olvasást, mivel ez az írás megosztását jelentette, azaz a szöveg felolvasását az olvasni nem tudók számára. Emellett gyakorolták az írás önmaguknak való felolvasását is, amit feltehetőleg félhangos felolvasó hangon végeztek. A szavak hangos kimondásának oka a kevéssé biztos olvasási készségben keresendő, célja pedig a kimondott szó, az olvasott helyességében való megbizonyosodás volt.²⁴⁴ A néma olvasásra elszórtan, kuriózumként vannak ugyan példák az antik görög kultúrában,²⁴⁵ de gyakorivá a VIII–XII. századtól kezdődően, elterjedtté pedig a XII. század után vált. Az olvasás teljes elnémulásának igen hosszú folyamata csak a XVII–XVIII. században következett be, de a hangos olvasás egyre periférikusabb jelenségével elvértve még a XIX. században is találkozunk.²⁴⁶ A középkorban ugyanis a csöndes olvasásban a szöveg tanulmányozásának, kellő mélységű megértésének eszközét látták, az olvasó felfogását terméke-nyebbnek gondolták, ha nem hallja a saját hangját, így kisebb erőfeszítéssel és nagyobb hatékonysággal, jobban összpontosítva, könnyebben memorizálva tudott olvasni.²⁴⁷

Az olvasásban az érzékek jelentősége ugyanolyan alapvető feltétel, mint az írásnál, így az olvasás medialitásának alakulása is összefügg az érzékeléssel.²⁴⁸ A hangos olvasás összetett érzékszervi munkát igényel, a jelek felismerését, a szöveg kibetűzését és annak kimondását egyaránt feltételezi. Az az olvasó, aki látja is a szöveget és ezenkívül hallja is a saját

---

²⁴³ A középkor kultúrájának bimedialis jellegéről lásd bővebben: NEUMER Katalin, *Wittgenstein könyve – hangosan és magukban olvasva*. In: NEUMER, 2003. i. m. 236–263.; 237.

²⁴⁴ Guglielmo CAVALLO, Roger CHARTIER, *Bevezetés*. In: CAVALLO, CHARTIER, i. m., 9–43.; 15–17.

²⁴⁵ Euripidész *Hüppolitosz* és Arisztophanész *Lovagok* c. darabjában is található egy-egy néma olvasást feltételező jelenet. Vö: Jesper SVENBRO, *Az archaikus és klasszikus Görögország. A csöndes olvasás feltalálása*. (Ford. SAJÓ Tamás) In: CAVALLO, CHARTIER, i. m., 44–97.; 57–59.

²⁴⁶ DEMETER Tamás, *A hangos olvasás problémája. Világosság*, 1998/11. 47–57.; 49–52.

²⁴⁷ Malcom PARKES, i. m., 99–100.

²⁴⁸ Vö: NEUMER, 2003. i. m., 15–17.

hangját két csatornán keresztül lép kapcsolatba a szöveggel. A nyomtatott szövegeket sokkal könnyebb volt olvasni, automatikusabb és hatékonyabb olvasásmódot kínáltak a kézirat kibetűzésénél. A jobb olvashatóság mind az írónak, mind az olvasónak a viszonyát szöveghez megváltoztatta,²⁴⁹ lehetővé téve a halk és gyors olvasás elterjedését.²⁵⁰

A néma olvasás, a hang interiorizációját jelentette, vagyis kialakult egy belső olvasói hang, ennek következtében a fizikai akusztikum nem lépett fel zavaró, az olvasás sebességét korlátozó tényezőként, és maga a hangképzés sem vont el energiát az olvasótól, vagyis a szövegnek mindenképpen gazdaságosabb befogadási módját jelentette. A néma olvasás ebből adódóan többszörösen gyorsabb a hangos olvasásnál, vagyis az olvasási technika megváltozása az olvasás hatékonyságát és az olvasottak mennyiségi megnövekedését is maga után vonta.

Az olvasás elnémulása tehát mediális közegváltást idézett elő, egyrészt a tekintetben, hogy az olvasó a szöveggel mint vizuális termékkel került kapcsolatba, amely nélkülözte a fizikailag hangzó formát, és mintát adott a hangzás nélkül működő nyelvre, ezáltal utat nyitva a belső beszéd és a verbális gondolkodás felé.²⁵¹ Másrészt ez azt is jelentette, hogy (a könyvben) rögzített tudás immár nem igényelte a hangzó megelevenítést, s így a könyvben a tudás készen-tárgyiasan, adottként tűntethette fel önmagát.²⁵² A közösségi olvasás magányossá válása továbbá a közösségtől való függetlenedést jelentette, az egyén számára új, privát szférát hozott létre, ennek lélektani és individualizációs következményeivel együtt. És végül a néma olvasás következtében felgyorsuló szövegpercepció kihatott az ismeretek terjedésének sebességére is, befolyásolva az emberi gondolkodás műveleteinek alakulását.

3.5. A hordozó levélpapír mediális jellege

A szöveg hosszú ideig csak papíron létezett. A bennünket foglalkoztató levél a grafoszférához tartozik, valamilyen felületet feltételez, megkívánja egy hordozó materialitását, ami a legutóbbi idők technikai fordulata előtt szintén a papír volt. Az általunk érintett levélregények fogalmazványai hagyományos értelemben szintén papírra vetettségükben léteznek, ezt a materiális tulajdonságukat időnként ki is emeli a fikció. Az írás tehát eszközigenyes, nem jöhet létre írószerszám és írható, empirikusan megtapasztalható hordozó felület nélkül. A levél leginkább papíron, íróeszköz, tinta és papír kölcsönhatásának következtében áll elő, létmódja tehát

---

²⁴⁹ A mechanikusan megjelenített szöveg sokkal elementárisabb erővel hatott olvasójára. Vö: Reinhard WITTMANN, *Az olvasás forradalma a 18. század végén?* (Ford. SAJÓ Tamás) In: CAVALLO, CHARTIER, *i. m.*, 321–347.; 324.

²⁵⁰ ONG, *i. m.*, 250.

²⁵¹ Walter J. ONG, „Látom, amit mondasz” – az értelem érzékanalógiái. (Ford. SCHREINER Orsolya) In: NYÍRI, SZÉCSI, *i. m.*, 67–188.; 169–174.

²⁵² Walter J. ONG, *Nyomtatás, tér, lezárás.* (Ford. SZÉCSI Gábor) In: NYÍRI, SZÉCSI, *i. m.*, 245–267.; 246.

a kulturális technikák termelte anyagszerűségében érhető tetten. A szöveget mint optikai képződményt megelőzi hordozójának anyagszerűsége, a papír, s olvasójára ez teszi az első benyomást, mégpedig egyszerre több érzékszervre is hatva. Így a közlés észleléstartalmának mediális tapasztalatát elsődlegesen e hordozó anyagsága alakítja.

A papír kiterjedéssel bír, empirikusan létező, ami azonban nem csupán jelek hordozója, hanem egy műveleti munka archívuma is. A papír mint technikailag előállítható ipari tömegtermék attól válik archívummá, hogy használatba veszik, az írás által lesz hordozója valamely közlésnek, információnak. Papír teste egyúttal egy garancia- vagy hitellel, netalán egy értékpapír esetében képes az írás, a rajta megfogalmazott, az általa képviselt helyébe, helyett állni.²⁵³

Az inskripcióra szánt papír töltheti be a hordozó (multimédia) szerepét, de csakis saját materiális adottságainak normái, alakzatai által meghatározva, hiszen a papír anyaga, az oldal kiterjedése, a bekezdés, a margó elhelyezkedése, stb. mind-mind a szöveg megjelenését befolyásoló tényező. A hordozó felszín, mely alárendelődik valamely felületi nyomnak, azzal a céllal, hogy prezentálja a szöveget, ugyanakkor éppen anyagságának instabilitása, a papír sérülékenysége, felülírhatósága, megsemmisíthetősége miatt el is fedheti, örökre el is rejtheti azt, ami ráíródott. Persze a papír a palatáblához képest tartósabb nyommegőrző, hiszen a táblát, amint betelik, máris letöröljük, hogy az új írásnak helye legyen, ezzel szemben a teleírt első lapot további papírlapok követhetik. A papírlapok így hierarchiát hoznak létre, az olvasásnak a keletkezés sorrendjét kell követnie.

A papír a szöveget egészében tudja elénk tárni úgy, ahogy az számunkra soha nem hozzáférhető, a recto elfedi a versot és megfordítva, mindkettő egyszerre egy topológiai felületen van jelen, de közelíteni egyszerre csak az egyikhez tudunk. A papír egyidőben láttatja azt, ami az olvasói tudat számára, az olvasás temporalitása miatt soha nem lehet egyidejű.

A papírnak is van időisége, értéke idővel értéktelenségbe fordulhat, hiszen mit ér egy darab üres lap, mielőtt íráshordozó lenne, valamint amikor közlő, tájékoztató stb. funkcióját már betöltötte. Egy levél, amely különös súlyt helyez az időre, jelölten valamely időpillanatok közötti kommunikációt célozza meg, de amikor e papír feladatát betöltötte, elveszíti funkcióját és értéktelen, eldobható tárggyá válik.

A levélpapír értéke tehát függvénye az időnek, és helyzete is más, ha az írás vagy az olvasás pillanatából tekintünk rá. Hiszen amikor írásra várva áll előttünk, már láthatjuk, hogy mi van mögöttünk, de azt nem tudhatjuk pontosan hány sor van még előttünk, ezzel szemben

---

²⁵³ Jacques DERRIDA, *A papír (a)vagy én, tudják...* (Ford. BÓNUS Tibor) In: BÓNUS, KELEMEN, MOLNÁR, *i. m.*, 381–415.; 382–385.

olvasáskor, mivel lezárt szöveggel van dolgunk, a papír megmutathatja a szöveg mennyiségét, s ezáltal ki tudjuk számítani, hogy a kalligráfiák megfejtése, az olvasás ideje mennyi időt vesz majd igénybe.

***

A levélregény – mediális adottságaiból fakadóan – különleges feladat elé állítja olvasóját: a nyomdagép sematikus, diszkrétan tagolt, anyagukban cizellált írásjelei mögül a fikció szerinti hordozó levélpapíron az egyedi, a megalkotó személyt jellemző kézírásnak kell előállnia. Ez az írás – mint fentebb láttuk – eredetében és funkciójában is a szóbeliséget idézi fel, helyettesíti, és ez a közegváltás a néma, azaz belső hangon történő olvasás aktusában megy végbe vagy megeshet, hogy a hangos olvasás akusztikus médiumában ölthet testet. Ebből látható, hogy a levélregény olvasása aktív munkát, sokszor transzpozíciós közegváltását kíván meg olvasójától.

A levélregény, azaz a csak leveleket tartalmazó szövegek és a levélbetétekkel operáló regények között anyagiságukat tekintve is lényegi különbséget találunk. A levélregényben csakis írások viszonyulnak egymáshoz, maga a cselekmény csak az írások szintjén bontakozhat ki, a levelek itt nem csupán a közvetítő eszköz szerepét töltik be, hanem egyúttal a cselekmény (meg)alakítói.²⁵⁴ Ezzel szemben a levélbetéteket körbeágyazó szöveg a történetmondással, a beszédszerűség megjelenítésével keretezi az írás kitüntetett jellegét, sőt lehetőséget ad arra, hogy nyomon követhessük, miként is érvényesül az írás vagy (történet)mondás logikája, hogyan feszül egymásnak írás és beszéd.

A levélbetétekben az írás távol esik ugyan eredetétől, de a történetmondásba ágyazottság szituációja, és maga az elbeszélő is gyakorta emlékeztet az eredetre, a közlőre, akinek szándéka felől az elbeszélő, mint a metadiskurzusok ismerője, tisztában van. Azáltal, hogy az elbeszélő azon a fikciós mezőn belül mozog, amely a levélpapírt és az írás kézírásos jellegét feltételezi, az arról való beszéddel, történetmondással közvetíti az írásnak azt az eredetét, amit róla nyomtatásbeli formája leválasztott. Így az írást a róla szóló beszéd diskurzusában kell értelmeznünk, ahol – Derrida kifejezésével élve – a beszéd időnként átveszi a hegemoniát az írás fölött.

3.6. A levélregény időisége

A médiatörténeti technikai fordulat előtt, amely lehetővé tette érzéki adatok feljegyzését, tárolását és reprodukálhatóságát, egyetlen rögzített lejegyző rendszer létezett: az írás. Mint ahogy

---

²⁵⁴ Lásd Bódi Katalin doktori disszertációja: BÓDI Katalin, *Egy műfaj apológiája. A XVIII. századi magyar levélregény és kontextusai*. Debrecen, 2005. 81.

arról már szó volt, mediális adottságaiban a vizuálisan, tárgyi formába öntött nyelv sok tekintetben különbözött az akusztikusan felcsendülőtől, ám eredendően mégis a szóbeliség rögzítésére, későbbi előhívására, az emlékezet megsegítésére jött létre. Hosszú ideig ez volt az információ megőrzésének és továbbadásának egyetlen megbízható módja. Az írás anyagsága rögzítettsége, állandósága, térben időtlenül, tárgyilagos formában, vizuális módon való létezése szemben a beszéd képlékeny, változó, jelen időben létező auditivitásával, szembeszegült a beszéd mulandóságával. Az írás, és szorosabban véve a levél, képes volt szembeszállni az idővel, egy későbbi pillanattal kalkulálni, az ő számára fogalmazódni; hovatovább hosszú időn keresztül ez volt a távol lévő másikkal való egyetlen helyváltoztatást nem igénylő kommunikációs lehetőség.²⁵⁵ A levél tehát írásban való rögzítettsége révén meg tud őrződni a keletkezéséhez képest későbbi időpont számára, miközben maga a levélírás is temporális alkotási folyamat,²⁵⁶ elbeszélői tevékenység,²⁵⁷ időisége tehát összetett módon szemlélhető.²⁵⁸

Több levélregénynek jellemző vonása, hogy tematikusan megjeleníti az egymástól való távollétet, amit a levelek igyekeznek áthidalni, enyhíteni. A levelek megírásának oka épp az elválás, az eltérő helyeken tartózkodás. Vagy a feladó(k) tudósítják új körülményeikről az otthon maradtakat,²⁵⁹ vagy az otthon maradók tájékoztatják az események alakulásáról az eltávozottakat.²⁶⁰

A levél keletkezése kitüntetett módon, jelölten a szövegkezdetben vagy a zárlatban jelenik meg, mint a levél architextuális formai kötelme, a levélszöveget keretező paratextus, amely módot ad a megírás és befogadás terének-idejének közvetlen összevetésére, a kettő kö-

---

²⁵⁵ CALAS, *i. m.*, 14., HOPP, *i. m.*, 501-502, BEEBEE, *i. m.*, 1., A hídszerepről bővebben lásd még: VOSSKAMP, *i. m.*, 88.

²⁵⁶ „[az írás] időt enged az író számára, hogy homályosan mozgó képzetait következetesen, ésszerűen, energikus belső művelettel fejezze ki. Az író gondolkozását radikálisan fegyelmezi, a beszéd szétfolyik, az írásgondolat a közös állományt növeli.” HAJNAL István, *Írásbeliség és fejlődés*. In: *Replika*, 1998/30. 195–210.

²⁵⁷ „Minden elbeszélésnek [...] szüksége van az időre ahhoz, hogy megjelenhessék, »mert csak egymásutánban, lefolyásban valósulhat meg.«” Hans Robert JAUSS, *Idő és emlékezés Marcel Proust Az eltűnt idő nyomában című regényében* (Ford. HORVÁTH Károly) In: *Az irodalom elméletei II.* Szerk. THOMKA Beáta, JPTE – Jelenkor, Pécs, 1996. 5–79.; 6

²⁵⁸ A levél a csábításnak épp azért nem megfelelő eszköze, mert a szerelmes szavak egy távollévő másikhoz szólnak, így a szavak kiváltotta hatást fogalmazzuk, mivel távol van, nem tudja kihasználni. Valamint, mivel a levélírás időt igényel, ezért alkalmatlan arra, hogy a csábító az érzelmek viszonzásáról megbizonyosodjon, hiszen a szerelmes asszony válaszában, az írás biztonságában könnyen elkendőzheti érzelmét. Ezért rója meg Merteuil márkiné Valmontot, hogy rossz eszközt választott Tourvalné ostromlásához. „Az igazi baklövés az volt, hogy levélírára adta a fejét. [...] a legszívhezszólóbb levél sem ér semmit, hisz épp az nincs ott, aki kihasználhatná az ellágyulást. [...] Számítsa ki: mennyi ideig tart egy levél megírása, mennyi ideig, míg a kezébe jut, s most döntse el maga, hogy egy asszony [...] mennyi ideig akarja azt a valamit, amit kétségbeesetten igyekszik nem akarni?” LACLOS, *i. m.*, 82–83.

²⁵⁹ E motívum szervezi a fentebb említettek közül Montesquieu és Mikes szövegeit, valamint Richardson, Henry James és Smollett regényét.

²⁶⁰ Lásd Forgách András *Zehuze c. regényében*. E szempontból is figyelemreméltó Dosztojevszkij első regénye, a *Szegény emberek*, ahol a levelezők közötti kommunikáció, amint térben valóban eltávolodnak egymástól, megszakad, és ezzel a levélregény berekesztődik.

zött eltelt idő értelembefolyásoló, jelentésalakító szerepének feltárására. A levélírás megjelenített időpontja tehát óhatatlanul játékba hozza az olvasás mindenképpen későbbi időpontját. Ám – mint ahogy arról már a 2. fejezetben szó volt – a levélregényekben megsokszorozódik a levélolvasók száma. A valóságos olvasó szembesül a fiktív olvasói helyzettel, ami a dialogikus levélregényeknél belülről látható, míg a több levélíró felvonultatott több szempontú levélregények vagy a levélbetéteket használó alkotások esetében külső nézőpontból jelenítődik meg. A regényolvasó, ahogy az aposztrophét, úgy a levél befogadását és az annak idejét célzó proleptikus figurákat is önmagára vonatkoztatja, nem feledkezve meg a megírás, fiktív befogadás és saját időbeli státusának különbségeiről.

Egy levél tehát szemlélhető az egymást kölcsönösen feltételező megírás és az olvasás időpontjából. A levél a célját, a tér és idő távolságának áthidalását, csak olvasásakor éri el. Ahogy a levél egy időben későbbi pillanat számára fogalmazódik, és e körülmény visszahat magára az írásra, úgy az olvasás pillanata sem tudja megkerülni a megfogalmazás idejének felidéződését. Az olvasás visszatekint a megírás időpillanatára, amelynek tér- és idő-deixisei kimetszik a megírás és olvasás jelenének és terének különbözőségét, a megírás jelene múlttá, a jövője pedig jelenné változik.

A levélírás kommunikatív funkciójából következőleg a naplótól eltérően számol az időben mindenképpen későbbi befogadással,²⁶¹ vagyis egy időben későbbi pillanat számára fogalmazódik, előzetes narratív helyzetből, akár jövő időben. A levél, az írás rögzített – sőt a megírás idejének dátum formájában való megjelölése révén – időpontjában marad, a múlt és a jövő ebből a pillanatból mint origóból válik közvetítetté. A levélírás ideje tehát egyszerre magába sűríti az idő hármasságát, mivel a levélírás jelene közben analeptikusan elbeszéli azt, ami a megíráshoz képest múlt, és eközben prolepsziseiben számol azzal, ami a megíráshoz képest jövő, vagyis a befogadás ideje. A háromféle idődimenzió egymásra vonatkoztatottsága biztosítja a levélszöveg kompozícióját. A levélíró kettős dialógusban beszél el a történetet, e párbeszéd egyrészt a levelezőtársára vonatkozik, akinek az olvasás jövő idejével kalkulálva feleleveníti az eseményeket, s az általa megélt vagy valamilyen módon megtapasztalt eseményeket önmaga elbeszélői jelene számára is újramondja, s ezeket – az írás, az elrendezés által

---

²⁶¹ „Ezt a levelet holnap kézbesítik magának. Parancsom az, hogy holnap este hétkor jöjjön el hozzám.”; „Ha ezt a levelet elolvasta, remélem, megnyugszik, és gondolatban bocsánatot kér tőlem, amiért össze mert téveszteni a többi asszonyokkal.” LACLOS, *i. m.*, 19., 228. „Midőn soraim hozzád érkeznek, házamban hihetőleg már több ember fog összegyülekezni, mint ahány tíz év óta átlépte küszöbömet. A szokatlan tények oka temetési szertartásom leend; mert ha nem csalódom, az én életem most huszonhét éve örökre búcsút mondottam.” KEMÉNY Zsigmond, *Ködképek a kedély láthatárán* In: KEMÉNY Zsigmond, *Férj és nő, Ködképek a kedély láthatárán, Szerelem és hiúság*. Szerk. TÓTH Gyula. Szépirodalmi, Bp. 1968. 342–343.

– megtapasztaló énjét önmaga levélírói, elbeszélői jelenének is részévé teszi,²⁶² ezáltal – amennyiben a történetnek szereplője is a levélíró – újraalkotva önmagát.²⁶³

A levelekben valamiféle tartalom rögzül, amely nyilván csak a megíráshoz képest későbbi időben és más térben értelmeződik. E közlendő a levél műfaji adottságaiból adódóan az időből – a megírás és az onnan feltételezett megérkezés idejének kettőséből – következő értelemmeghatározottsággal bír. Az üzenet temporális jellegéből adódik, hogy a megértés az idő függvénye, a közlendő az idő múlásával relevanciáját vesztheti, vagyis a megírás idejében valamely még meghatározó esemény, a befogadás pillanatára érvénytelenné válhat. A levelek megérkezésének ideje nemcsak a megírásához képest lehet meghatározó, hanem benne megfogalmazódhat egy reménybeli, többnyire egy eseményhez viszonyított megérkezési időpont, amihez képest a levél megkéshet. Így a levél nem teljesíti azt a kommunikációs szándékot, amely létrehozta. Késedelme, jelentőségének elvesztésével, a felek kommunikációjának kudarcával járhat, ami befolyásolja a történések alakulását. A levelek megkésettsége az elbeszélő prózában és a drámairodalomban egyaránt gyakori dramaturgiai elem.

Mivel a levélírás – a levélregényeken belüli szereplői megnyilvánulás feltétlenül – valamilyen elbeszélő aktus, ezért egy levél esetében is vizsgálható az elbeszélés, illetve a történet ideje. A levél gyakorta elkendőzi a levélírás és a történet idejének különbségét. Ilyenkor úgy tűnik, az elbeszélés és az elbeszélte események, illetve az azokon való tűnődések ideje egybeesik. A levélregény szereplői introspektív módon, szimultán narrációval az események pillanatából beszélnek, írnak. Ennek iskolapéldája Richardson *Pamelája*, ami jelen idejűnek²⁶⁴ mutatja az eseményeket. A *Pamela* azonban kevert műfajú, napló- és egyben levélregény, a napló pedig a megélt és a rögzített tartalom közötti távolságot sokkal inkább le tudja rövidíteni, mint a levél. Továbbá a levélszövegek is eltérő módon szerveződnek, van, hogy Pamela függő beszédben, máskor pedig anélkül, jelen időben fogalmazza meg – az írás pillanatából tekintve – a korábbi eseményeket, amikor azokat szülei számára összefoglalja.²⁶⁵ Nem véletlen, hogy a pillanatnyiség retorikájának tarthatatlanságát Richardson regényeinek paródiái aknázták ki. Fielding a *Shamelában* a pillanat számára születő írás travesztiáját adja.²⁶⁶ Ugyanis bármely – különösen a maga temporalitását kikövetelő – elbeszélő tevékenység, ami a beszédhelyzettel szimultán zajlik illogikus, de egy szöveg önálló logikát hozhat létre, melyben a

²⁶² „Most látom, hogy hajnali háromra jár, s én, néhány sor helyett, egy egész könyvet összeírtam magának.” LACLOS, *i. m.*, 40.

²⁶³ VOSSKAMP, *i. m.*, 99–100.

²⁶⁴ A levélregény formai újításának lényege jelenidejűségében áll. KOCZTUR, 196.

²⁶⁵ Vö: NEUHÜAS, *i. m.*, 35–43..

²⁶⁶ „Mrs. Jervis and I are just in Bed, and the Door unlocked; if my Master should come – Odsbobs! I hear him just coming in at the Door. You see I write in the Present Tense, as Parson Williams says.” FIELDING, *i. m.*, 18. Hivatkozza még: COHN, *i. m.*, 185.

beszéd és a cselekedet szimultaneitása elképzelhető.²⁶⁷ Az események felidézésekor az elbeszélő én visszaválthat az átélő én szerepébe, és így az egymásba csúsztatott narrációs technikával élve újraértelmezi az elbeszélő én helyzetét.²⁶⁸ A levélíró szándékosan is törekedhet a jelenidejűség látszatának kialakítására, amikor az eseményeket az olvasó befogadói nézőpontját szem előtt tartva, lineárisan vezeti elő, az eseményektől való érintettségét elhallgatja, egybehangzó ön-narrációs technikát alkalmaz, amelyben a tapasztaló és az elbeszélő én különbsége nem jelenik meg.²⁶⁹ Jó példa erre Dosztojevszkij regényében Makar Alekszejevics életének örömteli fordulópontját megelevenítő levele, amikor szorult helyzetéből főnöke száz rubellel kisegíti és a társadalmi hierarchia szabályainak ellentmondva, kezet nyújt a lerongyolódott, elesett másolónak. Levelének felütésében olyan beszédmódot használ, mely érzelmi indíttatásait tekintve a korábbi elkeseredett hangvételű szövegeire emlékeztet, ám a történet végeztével kiderül, hogy e lelkiállapot oka ez alkalommal nem valamilyen szerencsétlenség, hanem éppen a fortunának köszönhető váratlan fordulat. A nyitány dikciója tehát először, a korábbi szövegek relációjában a szokásos panaszként értelmeződik, majd az események ismertetésében új jelentéssel ruházódik fel.²⁷⁰ A történet teljességének, az események kronologikus szerveződésének reprodukálása következtében egy olyan egyedi szöveg hely teremődik, ami értelmezhető az eseményeket megelőző, azoktól érintetlen beszédhelyzetként, illetve az azt követő öröm okozta zavarodottságként is. A szerkezet linearitásának látszata tehát olyan szöveg helyeket kíván, melyeknek jelentése mozgásban van.

A levélregényben tehát – úgy mint az önéletrajzi műfajban – a múlt a közlés előadása által válik jelen idejűvé,²⁷¹ s ezt a prezentalitást – mint az 1. fejezetben láttuk – a szövegek paratextuális rétege keretezi, vezeti elő. A keltezés tehát, miközben látványosan jelzi a keletkezés időpontját, és így figyelmeztet az írás és az olvasás távolságára, aközben e paratextus magyarázza meg, készíti fel az olvasóját arra a drámai műnemből ismerős – szintén paratextuálisan elővezetett – eljárásra, hogy minden előkészítés, exozicció nélkül valamely

---

²⁶⁷ COHN, *i. m.*, 192–193.

²⁶⁸ „ingeschobener Narration” GENETTE, 1983., *i. m.*, 153–162.

²⁶⁹ COHN, *i. m.*, 107–124.

²⁷⁰ „Magamon kívül vagyok. A szörnyű események egészen feldúltak. Úgy érzem magamat, mintha minden ferozna körülöttem.” [...] „Most borzasztóan felindult, borzasztóan izgatott lelkiállapotban vagyok! Szívem zaka-
tol, valósággal ki akar ugrani a mellemből.” Dosztojevszkij, *Szegény emberek*, 123. Cohn egy másik Dosztojevszkij regény, az *Egy szelíd teremtés* beszédhelyzetét önéletrajzi monológként nevezi, stilizált retorikai hatását külön kiemelve, mivel nehezen hihető, hogy valaki saját magának mondja el, pláne kronologikus rendben az élettörténetét. COHN, *i. m.*, 151. Itt azonban Makar Alekszejevics Varenkának meséli el a történetét, és rá, mint hallgatóra van tekintettel azáltal, hogy a nagyszerű fordulatot a történet végén, a történés alakulásának sorrendjében meséli el. Vö: „A jelen nem lévő beszélőtársat lehet többé vagy kevésbé ignorálni. Dosztojevszkij rendkívül nagy figyelmet fordít rá.” Mihail BAHTYIN, *A szó Dosztojevszkijnél*, (Ford. HETESI István, HORVÁTH Géza), *Helikon*, 1999/1–2., 61–89.; 66.

²⁷¹ VOSSKAMP, *i. m.*, 95.

szereplő közvetlen, jelen idejű megszólalásával fog találkozni. Vagyis ez a formai elem a levélben közlendőt egyszerre mint távol és egyúttal mint jelen létöt jeleníti meg.

Az esemény megtörténte és annak lejegyzése között persze logikailag mindig van valamekkora intervallum. Ezért célszerűbb az evokatív jelen idő fogalmát használni, amely egy múltbeli történetet idéz fel ugyan, de a felidézett múlt és a megalkotás jelenének idősíkjá egybeolvasztva azáltal, hogy a felidéződő, az elbeszél pillanat, mintha most történe.²⁷²

A levélregény, mivel egymástól jelölten elválasztott, mikro szövegegységekből épül föl, ellene mond a folytonosságnak. Bármily sűrűn kövessék is egymást a levelek,²⁷³ mégis kihagyások vannak közöttük, a levelek csak az események fragmentumait tudják nyújtani, még ha megalkotója a legaprólékosabban, retrospektív módon igyekszik is megteremteni valamiféle kontinuitást a korábbi és a most megfogalmazódó levelek között,²⁷⁴ mégis megfoszt minket a permanens idő tapasztalatától. A levélregény tehát műfaji sajátosságából adódóan töredékes, a levelek között létrejövő üres helyeket,²⁷⁵ a szövegrészek metszetén létrejövő rést legfeljebb a folyamatosság igényével fellépő olvasói tudat tudja kipótolni.

A levélbetét megszakítja a beágyazó történet menetét, a főszöveg terét és idejét egy jelölten más tér- és idődimenzióba helyezi át, s ennek következtében a regényidőn beüli folytonosság és a lineáris történetmondás rendje egyaránt felfüggesztődik. Ahogy a levélregényben már maga a közlés sorrendje is feszültséget teremt, úgy a beékelte szövegrész és főszöveg viszonya is meghatározó: lehet prognosztikus, a levél előre beharangoz valamely eseményt vagy lehet visszatekintő, amikor egy már korábról ismert eseményt ismét meg, más nézőpontból új megvilágításba helyez, vagy valamely ellipszist hivatott feloldani, az elhallgatást elbeszélni.

Az ilyen típusú repetitív technikák szintén a hasonlóság és a különbség összjátékát idézik elő, mindig új és új jelentéseket teremtenek az írás minden egyes olvasata során. Ha a jelölők egymásra hatása új és új rendszerbe szerveződése megállíthatatlan folyamat, akkor a

---

²⁷² SPITZER, *i. m.*, 50–83.

²⁷³ Dosztojevskij *Szegény emberek* c. regényében egy napon akár több, 2-3 levélváltás is bekövetkezi. Az első három levél például mind április 8-ra datálódik.

²⁷⁴ Időbeli folytonosság: „Az utunkról szóló részletes beszámolót következő levelemben küldöm, feltéve, hogy ebben semmi baleset nem akadályoz meg [...] *Bath, május 17*”. „Anélkül, hogy utolsó levelemre küldendő választat bevárnám, máris beszámolok neked londoni utunkról, ami nem volt ment minden kalandtól. Múlt kedden... *London, május 24*” SMOLLETT, *i. m.*, 134.; Tematikus kontinuitás: „Utolsó levelemben jól fűszerezett fogással szolgáltam a skót hadnagy személyében, akit most még egyszer feltálok szórakozásodra.” SMOLLETT, *i. m.*, 320.

²⁷⁵ Roman INGARDEN, *Az irodalmi műalkotás*. (Ford. BONYHAI Gábor), Gondolat, Bp. 1977. 336–337. illetve az ingardeni Leerstellen továbbgondolása: Wolfgang ISER, *Az olvasás aktusa. Az esztétikai hatás elmélete*. (Ford. HÁRS Endre) In: *Testes könyv I.* Szerk. KISS Attila Atilla, KOVÁCS Sándor sk, ODORICS Ferenc, Ictus és JATE, Szeged, 1996. 241–264; 248–252.

levél jelentése nemcsak szerzőjétől függetleníthető, hanem a nyelvet használó szubjektum szándékaitól is,²⁷⁶ olvasójából tehát állandóan új jelenségek felfedezését kényszeríti ki.

---

²⁷⁶ Vö: DERRIDA, *i. m.*, 1994. 22–23.

4. Bevezetés Kemény Zsigmond regényeihez

Kemény széprózájához közelítve jól látható, hogy az író koncepciózusan alakítja regényeinek anyagát.²⁷⁷ Az 1853-as *Eszmék a regény és dráma körül* című tanulmányában²⁷⁸ a regényt a mese és a dráma viszonyában vizsgálja, mint a kettő metszéspontjában álló műfajt. A dráma szigorú arányosságával, rendjével szemben a regény témaválasztásbeli és formai szabadságát hangsúlyozza. Állítása szerint a regény sokkal tágabb formakészlettel bír, és egyedisége épp a detailjok alkalmazásában rejlik, legyen szó a jellemábrázolás aprólékosságáról vagy a cselekményvezetés bogainak összekuszálásáról.²⁷⁹ Az enciklopédikus műfajiságra törekvés, az egységbe szerkesztett műfaji sokrétőség leglátványosabban elsőként megjelent regényében, az 1847-es *Gyulai Pál*ban mutatkozik meg, ahol a szereplőket felsorakozató címlapot, a rendezői utasításokkal ellátott, sok jelenetes drámai részeket szavaltatok, elbeszélő költemények váltják, az epikai részletek összetartozását pedig esszyszerű fejtegetések, mesei példázatok, értekező hangnemű kitérők, levél- és naplórészletek tördelik tovább.

Esszéjében részletesen foglalkozik a prózai művekben megjelenő a drámai beszédmód hatásával, amely eljárást maga is szívesen alkalmazza szépirodalmi munkáiban. A klasszikus dramaturgiából kölcsönzött elemként tekint az időhorizont összetettségére, a kibontakozást hangsúlyozó szerkesztési elvre – amely szempont regényeinek cselekményvezetésében érhető látványosan tetten –, valamint a mono- illetve dialogikus megnyilatkozásokra.²⁸⁰ Ez utóbbiakon nem egyszerűen a magán- illetve a párbeszédet érti, hanem az elbeszélői pozíció gyakori változtatásából és a szereplők beszédmódjainak sokféleségéből fakadó lehetőségeket.²⁸¹ A recepció szívesen időz el regényeinek drámai jellegénél, sőt némely írások poétikailag meghatározónak tekintik műveiben az epikai és drámai beszédmód ötvözését.²⁸²

---

²⁷⁷ A Kemény-féle regénykompozícióról és annak recepciójáról lásd még: SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *Kemény Zsigmond* In: SZ.M.M., *Világkép és stílus*, Magvető, 1980. 287–318; 302–303. Szegedy–Maszák e helyütt Kemény műnemelméleti írásának elsőségét hangsúlyozza, poétikai kategóriáit a XX. századi regényelméletk előzményeként tekinti.

²⁷⁸ KEMÉNY Zsigmond, *Eszmék a regény és a dráma körül* In: K.Zs., *Élet és irodalom. Tanulmányok*, Szépirodalmi, Bp., 1971. 191–212.

²⁷⁹ KEMÉNY, *Eszmék...* 208–209.

²⁸⁰ KEMÉNY, *Eszmék...* 200.

²⁸¹ Hasonlóan ahhoz, amit Bahtyin Dosztojevszkij regényeit elemezve az egymástól elváló szólamok, tudatok, világlátások sokaságának, azaz polifóniának nevez. M.M. BAHTYIN, *Dosztojevszkij polifonikus regénye a szakirodalom tükrében* (Ford. KÖNCZÖL Csaba) In: M.M. B., *A szó esztétikája*, Bp., Gondolat, 1976, 33–82. A Dosztojevszkij-művekkel való összevetés tehát nemcsak a szereplők megformálásban érvényesülhet, hanem a beszédmódok tekintetében is. Erről és egyéb más párhuzamokról lásd még: SZEGEDY–MASZÁK, 1998, 72–93.

²⁸² GYULAI Pál, *Emlékbeszéd*. Franklin, Buda-Pest 1879. 171., PÉTERFY Jenő, *Báró Kemény Zsigmond mint regényíró* In: P.J., *Válogatott művei*, Szépirodalmi, Bp. 1983. 550–585.; 564–568., PAPP Ferenc, *Báró Kemény Zsigmond* [S.n.] Bp., II. 1922. 134–135., MARTINKÓ András, *Töredékes gondolatok Kemény Zsigmond palackpostájáról*. In: M.A., *Teremtő idők*. Szépirodalmi, Bp. 1977. 328–386., 358–365., NAGY Miklós, *Kemény*

A tudatos szerkesztési elv Kemény későbbi írásműveit is jellemzi. Regényeiben többféle formakészletből merítve, a romantika normáira támaszkodva törekszik a műfajelemek funkciójának újragondolására. Miközben egyrészt előállítja az egyes műfaji konvenciók nyelvi-poétikai normáit, aközben azáltal, hogy megbontja e konstrukciók hagyományát, magát a művelet artisztikumát állítja az előtérbe.

A Kemény-életmű újraolvasásának tradíciójához csatlakozva tehát írásunk a regények szövetét alakító detailjokból a leveleket emeli ki. Azzal a céllal, hogy rávilágítson a levelek létmódjában – írásmivoltuk miatt – egyrészt grammatikai analízis alapján hozzáférhető a műalkotás stabilitása, fakticitása, másrészt kommunikációs funkciójukban, a címzetthez fordulásukban a befogadás aktusa emelődik ki, ami a megértés folyamatszerűségére, temporalitására figyelmeztet. A regényszöveg bizonyos részleteinek kiemelése, újraolvasása, a levelek tanulmányozása olyan a regények egészét érintő lényegi kérdéseket vetnek fel – mint megalkotottság, szövegszerűség, írás és olvasás trópusa, valamint a szövegben megmutatkozó szubjektum önreprezentációja, elbeszélhetősége; megértés és recepció ontológiája stb. –, amelyek Kemény poétikai megfontolásának és regényszövéseinek korszerűségét bizonyítják.

A Kemény-regényekkel való foglalkozás megkerülhetetlen kérdése a hiteles szöveg felkutatása, ugyanis regényeinek kritikai kiadása még mind a mai napig várat magára. A jelen dolgozatban hivatkozott levélrészleteket szöveggörnyezetükkel együtt legalább három kiadásban megvizsgáltuk: az első kiadást, a Gyulai-féle tizenkét kötetes Összes műveinek²⁸³ részleteivel valamint a Szépirodalmi kiadó életműsorozatának vonatkozó szövegegységeivel összeolvastuk. E munka során tanúi lehettünk – ahogy az az életműkiadás utószavából ki is derül –, hogy a szerkesztő – korántsem minden esetben,²⁸⁴ de – sokszor visszajavította Gyulai korrek-

---

Zsigmond. Gondolat, Bp. 1972. 154., Thomas COOPER, *Zsigmond Kemény's Gyulai Pál: Novel as subversion of form*, *Hungarian Studies*, 2002. 16/1, Akadémiai, Bp., 29–50., BARTA János, *Kemény Zsigmond mint esztétikai probléma*, In: B.J., *A pálya végén*. Szépirodalmi, Bp. 1987. 218–277; 248–254., BÉNYEI Péter, *Drámaiság és történelmi regény. Kemény Zsigmond: Özvegy és leánya, Irodalomtörténet*, 2002/4. 533–560. BÉNYEI Péter, *A Kemény-regények drámaiságának és tragikumának kérdései kritikátörténeti vonatkozásban*, *Studia Litteraria*, 2005. XLIII. 66–114., SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *Kemény Zsigmond*. Kalligram, Pozsony, 2007. 86. EISEMANN György, *Elhallgatás, beszéd, szubjektum Kemény Zsigmond regényeiben*, *Iskolakultúra*, 2007/1. 41–47. 41.

²⁸³ *Kemény Zsigmond Összes művei*. Közrebocsátja GYULAI Pál. I–XII. kötet. Franklin-Társulat, Bp., 1896–1908.

²⁸⁴ A *Férj és nő*ből származó mondat „S mily dús tenyészlet mindenhol!” első megjelenésbeli felkiáltójelét némi kiadás megőrizte, több kiadás azonban kérdőjelre módosította, vagyis mint látható a legutóbbi kiadások az első megjelenéshez nyúlnak vissza és nem a Gyulai gondozta textushoz. KEMÉNY Zsigmond, *Férj és nő*, Pest, Emich és Eisenfels Könyvnyomdája, Kiadja SZILÁGYI Sándor, 1852. 115. KEMÉNY Zsigmond, *Férj és nő, Ködképek a kedély láthatárán, Szerelm és hiúság*. Szerk. Tóth Gyula. Szépirodalmi, Bp. 1968. 51., KEMÉNY Zsigmond, *Férj és nő, Ködképek a kedély láthatárán*, Unikornis, Bp. 1996. 60. Ellenben: KEMÉNY Zsigmond, *Férj és nő*, Szerk. RÁTH Mór, Kiadja a Kisfaludy Társaság, Bp., 1878. 65., KEMÉNY Zsigmond, *Férj és nő*, KEMÉNY Zsigmond összes munkái III. Közrebocsátja GYULAI Pál, Franklin Társulat, Bp., 1896. 76.

cióit, ebben az első kiadást tekintetve kiindulópontnak.²⁸⁵ Ezalatt hangtani, morfológiai, szó-, szintagma és mondat szintű beavatkozásokat egyaránt értünk.²⁸⁶ A példák részletes elősorolásától eltekintünk, mivel egyrészt nem célunk visszaélni az olvasó figyelmével, másrészt két kivételtől eltekintve²⁸⁷ nem bukkantunk olyan jelentésmódosító eltérésekre, melyek véleményünk szerint lényegileg kihatnának a szövegrészletek értelmezésére. Ezeken felül több helyütt hasznosnak láttuk egyéb kiadásokba²⁸⁸ is belelapozni, idézni azonban elsősorban a fent említett legutóbbi életműsorozat köteteiből fogunk, ugyanis e szövegvariánsok állnak – elsősorban helyesírásukban – a legközelebb a mai köznyelvhez. Ha pedig megállapításaink során valamely egyéb kiadásra támaszkodunk, vagy amennyiben mégis elgondolkodunk a variánsok eltérő jelentéséről, ott az esetlegesen felbukkanó több, különböző változatot, és a vonatkozó kiadásokat minden esetben értelemszerűen hivatkozni fogjuk.

A levélrészletek vonatkozásában további fontos kérdés, hogy a levél szövege hogyan különül el a főszövegtől. Az első kiadásokból a sok nyomdahiba ellenére is világos a koncepció, hogy a leveleket idézőjelek emelik ki.²⁸⁹ Gyulai e szerkesztést többnyire megőrizte, de néhol a dátumot záró idézőjel az ő kiadásából is elmaradt. Tóth Gyula köteteiben ezen jelölés használatától eltekint, de a leveleket a korábbi kiadások mintájára sorokkal választja el a főszövegtől, a dátumot és az aláírást pedig következetesen a jobb szélre kizárva közli. Amennyiben a jelölésekben alkalomadtán eltérés mutatkozik, azt a vonatkozó leveleknél természetesen jelölni fogjuk.

---

²⁸⁵ KEMÉNY Zsigmond, *Gyulai Pál I–II.*, Szerk. TÓTH Gyula. Szépirodalmi, Bp. 1967. II. 330.

²⁸⁶ Az első kiadásban eredetileg: „több rokonszenvennel bír”; Tóth Gyula féle kiadásban „több rokonszenvenet tanúsít” Első megjelenéskor: „első szekerezésem”; Tóth kiadásában: „első kocsizásom”. KEMÉNY Zsigmond, *Férj és nő*, Pest, Emich és Eisenfels Könyvnyomdája, Kiadja SZILÁGYI Sándor, 1852. 85., 76., KEMÉNY Zsigmond, *Férj és nő, Ködképek a kedély láthatárán, Szerelem és hiúság*. Szerk. TÓTH Gyula. Szépirodalmi, Bp. 1968. 56., 51.,

²⁸⁷ A *Gyulai Pál*ban egy levélhez kapcsolódó elbeszélői hozzáfűzést a legtöbb kiadás a főszövegbe ékelt zárójeles betoldásként szerepelteti, míg az első és az újra gondozott, 2011-es kiadás lábjegyzetben hozza. Ennek jelentőségét a szerkesztő, Dobás Kata utószavában tárgyalja is. Vö: KEMÉNY Zsigmond, *Gyulai Pál*, Bp., Napkút, 2011. Sar. és jegyz. készítette és az utószót írta: DOBÁS Kata, II. kötet. 280–281. A levélszövegek összeolvasása során mi két ponton, a *Férj és nő* datálásában találtunk további értelemmódosító kivételekre; erről részletesebben lásd *Férj és nő*t tárgyaló fejezetünket, illetve: PINTÉR Borbála, *A levél szerepe és működése Kemény Zsigmond Férj és nő című regényében, Irodalomtörténeti Közlemények*, 2011/3. 355–373.; 360.

²⁸⁸ Például: KEMÉNY Zsigmond, *Férj és nő*, Szerk. RÁTH Mór, Kiadja a Kisfaludy Társaság, Bp., 1878.; KEMÉNY Zsigmond, *Rajongók. Regény*. Móricz Zsigmond átírásában. NÉMETH László bevezetésével. Athenaeum, Bp., 1940.; KEMÉNY Zsigmond, *A rajongók, Zord idő*, *A rajongók* szövegét NAGY Miklós, a *Zord idő* szövegét TÓTH Gyula gondozta, a jegyzeteket GYÓRI János állította össze, Szépirodalmi, Bp. 1975. KEMÉNY Zsigmond, *Zord idő. Történeti regény*. Kriterion, Bukarest, 1975. A szöveget gondozta és a jegyzeteket összeállította KATONA Ádám; KEMÉNY Zsigmond, *Férj és nő, Ködképek a kedély láthatárán*, Unikornis, Bp. 1996; KEMÉNY Zsigmond, *Gyulai Pál*, Sar. a jegyzeteket és az utószót írta: DOBÁS Kata, Napkút, Bp. 2011.

²⁸⁹ Például a *Gyulai Pál*ban a leveleket, naplóbejegyzéseket és belső magánbeszégeket jelző idézőjelek használata következtelen, több helyütt hiányzik a záró idézőjel illetve van, ahol a megszólítás kívül reked rajta. Erről részletesebben szólunk az első regény tárgyalásakor.

5. A levél mint a teremtettség felhívó struktúrája a *Gyulai Pál*ban

Kemény Zsigmond *Gyulai Pál*²⁹⁰ című regényét enciklopédikus műfajiság jellemzi. E szerkesztési elv értelmezhető a műfajok szintéziseként²⁹¹, egy átfogó kifejezésformára törekvés-ként²⁹², romantikus műfajkeverésként, szándékos műfaji szabadságként²⁹³ vagy szabadosság-ként²⁹⁴ és a schlegeli értelemben vett műfajok fölött álló műfaj²⁹⁵ megteremtésére tett kísérletként egyaránt. Kemény amerikai kutatója és méltatója, Thomas Cooper tanulmányában²⁹⁶ e regényt épp koncepciózusan egységbe szerkesztett műfaji sokrétősége miatt helyezi európai irodalmi kontextusba, azt állítva, hogy a regény az európai – elsősorban a *Don Quijotét* olvasó német romantikus – mintákból merítve olyan kollázsát hozza létre az irodalmi mintáknak, amely egymással szembehelyezi az ellenkező hagyományokat és aláássa a szerkezet hagyományos formáit. Vagyis Kemény egy olyan műfajt teremtett a XIX. századi magyar irodalomban, amelynek előzményei a német romantikusoknál találhatók meg.

Az eltérő műnemek, a megénekelt dal, a színre vitt dráma valamint a szövegszerű epika s esetünkben az íródo és olvasott levél más-más beszédhelyzetet teremt, ezzel különféle írói-olvasói paktumokat hozva működésbe. Hiszen az eltérő nyelvi-poétikai célok különböző műfaji konstrukciókat kívánnak. Másfajta olvasói elvárással hallgatjuk a szereplők által megénekelt dalbetéteket, mint kísérjük figyelemmel az olasz színtársulat aktorjainak dramatizált sorsát vagy tekintünk vissza egy letűnt kor alakjaira, hovatovább követjük figyelemmel egy levélszöveg létrejöttét máskor pedig fogadtatását.

Az elbeszélő műfajokon belül is többféleségre törekszik a regény, egyaránt él a szóbeliség formanyelvéből merítő közös tudásra támaszkodó rege szerepeltetésével, a tételes tanul-

---

²⁹⁰ Az első kiadás több apróbb nyomdahibát is tartalmaz, például a negyedik kötetben nem található 181. lap, viszont 182. oldalból kettő is. A leveleket, naplóbejegyzéseket és belső magánbeszédet jelző idézőjelek használata következetlen: ugyan van a levél kezdetén nyitó idézőjel, ám mégis az aláírás egésze is idézőjelbe kerül. (KEMÉNY Zsigmond, *Gyulai Pál*, Pest, Hartleben, 1847. III. 60; III. 79. A negyedik kötetet Gyulai napló följegyzése zárja, amelynek végéről hiányzik a berekesztő zárójel. (*Uo.*, IV. 188.). Több helyütt hiányzik a záró idézőjel (*Uo.*, III. 106. IV. 182.) illetve van, ahol a megszólítás kívül reked rajta (*Uo.*, III. 180.). Ezeket a feltehetően nyomdai pontatlanságokat Dobás Kata 2011-es kiadása remekül korrigálta, ahogy a lábjegyzetek főszövegbe emelését az első megjelenést mintául véve visszaállította jegyzetszöveggé, amely textuális módosítás jelentőségére utószavában ki is tér. KEMÉNY Zsigmond, *Gyulai Pál*, Bp., Napkút, 2011. s.a.r és jegyz. készítette és az utószót írta: DOBÁS Kata, II. kötet. 280–281.

²⁹¹ MARTINKÓ András, *Töredékes gondolatok Kemény Zsigmond palackpostájáról* 358–365. In: M.A. *Teremtő idők*, Bp., Szépirodalmi 1977, 328–386.; 368.

²⁹² SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *Kemény Zsigmond*. Kalligram, Pozsony. 2007. 86.

²⁹³ KEMÉNY, *Eszmék...* 200.

²⁹⁴ BARTA János, *Kemény Zsigmond írói világa*. In: B.J., *Évfordulók*, Akadémiai, Bp., 1981. 235–267.; 237.

²⁹⁵ Friedrich SCHLEGEL, *Levél a regényről* In: August Wilhelm SCHLEGEL, Friedrich SCHLEGEL, *Válogatott esztétikai írások*. Gondolat, Bp. 1980. 370–382.; 375.

²⁹⁶ Thomas COOPER, *Zsigmond Kemény's Gyulai Pál: Novel as subversion of form*, *Hungarian Studies*, 2002. 16/1, Akadémiai, Bp. 29–50.

ságot állító fabula általános példázatosságával, továbbá találkozhatunk még értekező hangnemű magyarázó, elemző esszékkel és a vallomásosság személyes műfajaival, az önkifejezés és önmegértés céljával formálódó monológ, a napló valamint a másikat megszólító, vele párbeszédre törő levél konstrukciójával egyaránt.

Ismerünk szakmunkát²⁹⁷, ami a Kemény-regények fabuláris rendszerére összepontosítva a művek románcos történelmi elbeszélésként való olvashatóságával kísérletezett, és a szóban forgó szöveg kapcsán arra a megállapításra jutott, hogy Kemény a *Gyulai Pál* több szálon futó, széttartó majd újra összetalálkozó kalandfűzésében valamint az erdélyi couleur local megfestésében olyan románcos hagyományokat alkalmazott²⁹⁸, amely a Walter Scott-i tradícióra emlékeztet, illetve a skót mester magyar közvetítőjének, Kemény jó barátjának, Jósika Miklósnak *Abafijához* hasonlítható.²⁹⁹ *Gyulai Pál* azonban nem feleltethető meg egyértelműen a románcos elbeszéléskompozíciónak,³⁰⁰ mivel bizonyos kötelező sajátságok, mint a lovagi világ illetve a jó és rossz pólusú világmodell, a próbatétel-motívum, stb. hiányoznak belőle, a tere is ideje kötött, valamint a jellemek is összetettebbek, nem pusztán eszmék szócsövei vagy stilizált östípusok.³⁰¹

Fontos megállapítanunk továbbá, hogy olvasó és szerző közötti szerződésbe úgy is beléphetünk, hogy e regényt történelem és fikció viszonyában, mint történelmi regény olvasunk.³⁰² Amely, bár tárgyát a történetíráshoz hasonlóan a történelem eseményeiből veszi, azok közül kompozíciós szándéka alapján szabadon válogathat, ugyanis célja nem a tények való-

---

²⁹⁷ NYILASY Balázs, *Romance-nézőpontból Kemény Zsigmond történelmi regényeiről, Irodalomtörténeti Közlemények*, 2009/6, 709–727. A románcos történet és vallomásos műfaj keveréséről a *Gyulai Pál*ban lásd még: SZEGEDY–MASZÁK, *A történet és az elbeszélés szereplői Kemény Zsigmond regényeiben. Irodalomtörténeti Közlemények*, 1978/4. 475–494. 482.

²⁹⁸ NYILASY, *i. m.*, 712–713.

²⁹⁹ Kemény Jósika történelmi regényeiről hozzá írott leveleiben is értekeznek. Egy azon levélben méltatja az *Abafit*, és említi a *Gyulai Pál* nyomdai előkészületének munkáit. Lásd: *Kemény Zsigmond levelezése*, Sar: PINTÉR Borbála, Balassi-ELTE, Bp. 2007. 43–46. Kemény felléptekor magától értetődő volt, hogy a kritika a szintén erdélyi témát feldolgozó és ünnepeelt Jósikával vetette össze, amely összehasonlítási szempontot a későbbi recepció is megőrizte. Salamon Ferenc *Zord időről* írott, a *Szépirodalmi Figyelő* hasábjain megjelent méltatása is a két szóban forgó szerző valamint Eötvös és Jókai recepciójának összevetésével indul. SALAMON Ferenc, *Br. Kemény Zsigmond*, Zord idő, *Szépirodalmi Figyelő*, 1861/62. II. szám. 5.6.7. In: S.F., *Dramaturgiai dolgozatok II.*, Franklin, Bp., 1907.

³⁰⁰ Northrop Frye elgondolása szerint a románc ősi műfaja a romantika korában éledt újjá többek közt Walter Scott és Brontë nővérek szövegeiben. És valóban Kemény első nyomtatásban megjelent regénye mutat románcos jellegzetességeket, de amennyiben Frye kategóriáit érvényesítjük e szövegre, úgy inkább regény, románc és anatómia vegyülékének látjuk. Vö: Northrop FRYE, *A kritika anatómiája. Négy esszé*. Ford: SZILI József. Helikon, Bp., 1998. 262–272. A kérdés további, alapos szétszalazására látunk példát Bényei Péternél a XIX. századi történelmi regény románcos, biedermeier illetve realista jellegének vizsgálatakor Jókai, Jósika valamint Kemény művei kapcsán. BÉNYEI Péter, *A történelem és a tragikum vonzásában: a történelmi regény műfaji változatai és a tragikum kérdései Kemény Zsigmond írásművészetében*, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2007. 31–35.

³⁰¹ SZEGEDY–MASZÁK, 1998. 20–21.

³⁰² Paul RICOEUR, *A történelem és a fikció kereszteződése*. Ford: JENEY Éva. In: P.R.: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, Osiris, Bp., 353–372.

ságreferenciájú, hű közvetítése vagy igaz visszaadása, rekonstruálása, hanem a történelmi múlt utánképzése, annak esztétikai funkcióba helyezése, egy teremtett szövegvilág konstruálása, melyben a múlt felé fordulás, annak megszólaltatása, kérdéshorizontba állítása eszköz arra, hogy a szöveg a jelennel folytatott párbeszédben működésbe jöjjön, és így bizonyos aktuális kérdések, tágabb létösszefüggések a jelen olvasójának számára megvilágítódjanak.³⁰³ Kemény tehát – ahogy értekező szövegében ki is fejti – történelmi regény alatt a kortársaktól hangsúlyosan elkülönülve nem a múlt szakszerű ábrázolását érti, hanem annak művészi viszsza-teremtését a fikció és a művészi képzelőerő által.³⁰⁴

Egy történelmi regény olvasása tehát megkerülhetetlenül játékba hozza fikcionalitás és teremtettség kérdését, hiszen a téma és szereplőválasztás folyamatosan emlékeztet bennünket a kiinduló szövegelőzmény realitására, miközben nem feledteti azt, hogy a történelem egyes figurái és eseményei a műalkotás közegébe kerülve, egy új összefüggésrendszerben elveszítik egykori funkciójukat, esztétikailag átlényegülnek, s egy művésziileg teremtett világ részévé válnak.³⁰⁵

A *Gyulai Pál* mint kísérletezés tehát sokféle formakészletből merítve, a romantika normáira támaszkodva törekszik a műfajelemek funkciójának megváltozására. Miközben egyrészt előállítja az egyes műfaji konvenciók nyelvi poétikai normáit, aközben azáltal, hogy e konstrukciók egyvelegét hozza létre, magát a művelet artisztikumát állítja az előtérbe.

Azt, hogy a különböző műfajok összeillesztése mennyiben ötvöződik egységes egészé,³⁰⁶ az eltérő műnemű szövegek között mennyire zökkenőmentes az átmenet, az értekező ismeretek sokasága miként dolgozik a szépprózai műorganizmus ellen,³⁰⁷ nem célunk megítélni. Azt azonban lényegesnek tartjuk kiemelni, hogy e műfaji áttűnések mentén óhatatlanul rések keletkeznek, amelyek mint üres helyek működtetik a regényt. E szerkesztési megoldás koránt sem fogyatékos, hiszen azáltal, hogy nyitva marad a szöveg szegmentumainak összekapcsolódási lehetősége, a szövegsémák kombinációjának munkáját a mindenkori olvasói képzelet végzi el, ami a sémák összekapcsolhatóságának sokszínűségét eredményezi.³⁰⁸

---

³⁰³ BÉNYEI Péter, *A történelmi regény műfajkonstituáló tényezőinek meghatározási kísérlete* Studia Litteraria, 1999, XXXVII. 55–89.; 61–70.

³⁰⁴ KEMÉNY, *Eszmék...*, 196.

³⁰⁵ BÉNYEI, 1999. 75.

³⁰⁶ SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *Az elbeszélő nézőpont összetettsége Kemény Zsigmond regényeiben*. MTA I. Osztályának Közleményei, 1979. 411–441.; 434.

³⁰⁷ Vö: MARTINKÓ, 1977. 368–369.

³⁰⁸ Amit a szöveg maga is hangsúlyoz: „Minthogy olvasóim képzelődése könnyen kitöltheti az apró hézagokat, melyek egy szívviszony fejlődésének előadásában támadhatnak, nincs miért naponként az erdélyi fejedelmet szép Armidájához kísérjem, s néhány lapot Tiefenbach grófné Emlékezései-ből belétekintés nélkül átforgathatunk!...” KEMÉNY Zsigmond, *Gyulai Pál*, Szépirodalmi, Bp., 1967. II. 228.; Vö: Wolfgang ISER, *Az olvasás*

Az imént vázolt műfajai sokrétűség magától értetődően befolyást gyakorol a narratológiai eljárásokra, a beszédhelyzetek és nézőpontok kezelésére. Az elbeszélő kiváltságos helyzetéhez és a történetalakítás komplexitásához nem fér kétség.³⁰⁹ Bárki, aki kézbe veszi a regényt, megbizonyosodhat az erőteljes elbeszélői jelenlétről³¹⁰, a történetmondó öntük-röző tudatának jelöltségéről³¹¹ és a diegetikus rend felszámolását célzó eljárások sokaságáról. A történetek felfüggesztése³¹², az időbeli ugrások, az előre³¹³ és vissza utalások³¹⁴ rendszere, a megszakítások³¹⁵, elhallgatások³¹⁶, máskor bőbeszédű kitérők³¹⁷, a dramatikusan megjelenített részek elbeszélői magyarázata³¹⁸, az elbeszélés idejét játékba hozó³¹⁹, az olvasót megszólító, regényvilágon kívüli tudását mozgósító kiszólások³²⁰ sokasága, a hiányok pótlását, az elhallgatások feltárását célzó megszólalások³²¹, illetve az ezt a célt szolgáló utolsó fejezet³²² mind az elbeszélő digresszív szerepéről tanúskodnak³²³, továbbá állítják lépten-nyomon a szöveg ala-

---

aktusa: Az esztétikai hatás elmélete, ford. HÁRS Endre In: *Testes könyv I.*, szerk. KISS Attila Atilla, KOVÁCS Sándor sk, ODORICS Ferenc, Szeged, Ictus – JATE, 1996, 241–264; 253–254.

³⁰⁹ Lásd erről részletesen: SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *Az elbeszélő nézőpont összetettsége Kemény Zsigmond regényeiben*. MTA I. Osztályának Közleményei, 1979. 411–441. valamint SZEGEDY–MASZÁK, 2007. 89–97. BARTA János, *Kemény Zsigmond. Bevezető tanulmány a Gyulai Pálhoz*, Szépirodalmi, Bp., 1967. 89.

³¹⁰ „E kérdésekre örömet felelnék, ha most Sofronia kisasszony dísztermébe éppen be nem lépett volna Cecil, de így ki kell hallgatnom őket, különben regényemben hézag támad.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 259. „Annyi idő alatt, míg olvasóim harmadát átforgaták azon ötleteknek, melyeket, ha mostani eszemmel 1591-ben fejedelmi kegyenc leheték vala, saját okulásomra följegyezni el nem mulattam volna, már a habos normann mén tulajdonosa és kísérte a Miklós-kapu előtti tér szegélyénél valának.” *Uo.*, 306.

³¹¹ SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *A történet és az elbeszélés szereplői Kemény Zsigmond regényeiben. Irodalomtörténeti Közlemények*, 1978/4. 475–494.; 491.

³¹² „Én az érzékeny jelenetek barátja nem vagyok. Ennélfogva egy egész hajnali órát mellőzök.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, II. 128.

³¹³ „...egy véletlen fölvilágosulás, melynek titkához olvasóim a közelebbi szakaszon drámai formában szorított jelenetei útján fognak jutni.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 360.

³¹⁴ „A Miklós tér előtti jeleneteket már ismerik olvasóim.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 326.

³¹⁵ „Itt megszakítjuk kivonatainkat Tiefenbach grófné Emlékezéseiből, mert már regényünk végpontjai felé más fonalszálak is elvezethetnek.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, II. 304.

³¹⁶ „Sajnálom, hogy e regény terve csak a mutatóvonalak készületeire és a színpadi függöny felvonataláig engedni olvasóimat elvezetni.” ... „Általam föl nem leplezhető kérdések” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 48.

³¹⁷ „Gyermekkoromban voltam egyszer Sebeshelyt. Visszaemlékezéseimben csak halvány, elmosódott, álomszerű képe él e tájnak.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 141.

³¹⁸ „Mi ezentúl következik, azt célszerűnek gondoltuk drámai alakba öltöztetni.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 111.

³¹⁹ „Adja az ég, hogy a történelmi iskola és kodifikáció emberei, Dessewffy Emil gróf és Eötvös József báró mielőbb szintoly összhangzó meggyőződésre emelkedhessenek a törvényhatósági rendszer árnyoldalai iránt, mint amily bizonyosan tudom én elméletből és Senno tapasztalásából, hogy egy börtönfal nemigen szokott kedves álmokat és vidor fölbredést okozni!” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 185.

³²⁰ „Mi, ha irántunk fukar volt a végzet, törekszünk kellemes modorral pótolni fogyatkozásainkat. Így tesz Balzac úr is, ki mint tudjuk nem hasonlít Antinoushoz.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 221.

³²¹ „Ekkor rendre oly eszmék merültek föl agyában, melyek regényünk homályos és kevésbé indokolt helyeit fölvilágosíthatják, s melyeket mi röviden érinteni kötelességünknek tartjuk.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 188.

³²² „Mielőtt a közelebről találkozás reményével most búcsút vihetnék olvasóimtól, néhány fölvilágosítással tartozom oly kérdésekre, melyek regényem személyeire vonatkoznak.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, II. 324.

³²³ „Miután azon titkos tanácsnak, melynek vitatkozásait igen megbocsátható regényírói taktikánál fogva előbb közöltük, mint indokait...” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 329.

kítottságát³²⁴, és helyezik át a hangsúlyt a regény világszerűségről annak szövegszerűségére.³²⁵

A narratíva gyakori nézőpontváltásai is hasonló célt szolgálnak, ugyanis a perspektívaváltások során téma és horizont viszonya át- és átszerveződik, és a feltűnedező üres helyek az odaértett olvasót folyamatos áttematizálásra ösztönzik.³²⁶ A többszólamúságra építő szövegszervezés esetében az implicit olvasó nézőpontja vándorol a szereplői és az a narrátori szólam között, és e perspektívaváltás során értelmeződnek az időközben elhallgatott üres helyek.³²⁷

A beszédhelyzetek gyakori váltakoztatása, és a műfaji konvenciók változtatásának művelete, a drámát, az elbeszélő költeményt, a levelet, a naplót egységgé olvasztó forma egy olyan metanarratívát hoz tehát létre, amely a szöveg megalkotottságát hangsúlyozza, és mindenkor olvasójától e koncepciózusan teremtett szövegvilágban való eligazodást kíván.³²⁸

***

A *Gyulai Pál* megszakításokkal tarkított prózájába hét teljes levélbetét ékelődik, máskor a mű dramatikus jelenetre vált, ahol levélolvasás szituációjába csöppenünk, amikor Báthory Boldizsár és titkára olvasnak leveleket, illetve beavatódhatunk Gyulai levélolvasási helyzetébe, amikor is a Brutustól, Sennotól, Báthory Boldizsártól valamint Márkházytól hozzá érkezett irományok fölött mereng.

A levél nemcsak a regény struktúrájában játszik kiemelkedő szerepet, hanem ezen kívül a cselekmény alakulásának is meghatározó motívuma, különösen Sofronia Boldizsárnak címzett billet doux-a. Bár az elbeszélő számos alkalommal utal rá, tartalmát azonban mégsem ismerjük, az csak az allúziókból illetve a levelet övező számos bonyodalomból sejthető. Ismerjük keletkezésének körülményeit, hányattatásának útját, végigkövethetjük illetéktelen ke-

---

³²⁴ „De miért mulatnék hosszasan oly taglalásoknál, melyek ránk nézve fölöslegesek, minthogy én a misztériumok rendezőjének régibb éveiről éppen semmit sem tudok, következésképp, ha olvasóim most vagy ezen túl érdeklődnek iránta, az nem krónikájából, hanem naplójából, nem múlt szenvedéseiből, de jelen - azaz regényem folyama alatti - tetteiből eredhet?” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 244. „Az új fejedelem regényem évében még nem volt zsarnok, mint Néró vagy a szörnynek nevezett Iván.” *Uo.*, 267.

³²⁵ Viktor ZMEGAC, *Történeti regénypoétika. A huszadik századi regény alapvető kettősség*. Ford: RAJSLI Emese. In: *Az irodalom elméletei I.* Szerk. THOMKA Beáta, Jelenkor, Pécs, 1996. 99–170.; 104–115.

³²⁶ Történetmondó és befogadó kapcsolatáról a *Gyulai Pál*-ban lásd még: SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *A történet és az elbeszélés szereplői Kemény Zsigmond regényeiben. Irodalomtörténeti Közlemények*, 1978/4. 475–494. 492–493.

³²⁷ Wolfgang ISER, *Im Lichte der Kritik*. In: Rainer WARNING (Hrgs.) *Rezeptionsästhetik*, Wilhelm Fink Verlag, München, 1994. 323–342. 327.

³²⁸ Vö.: COOPER, *i. m.* 30. A értelmezői tevékenység hangsúlyosságáról lásd még: KEMÉNY Zsigmond, *Gyulai Pál*, s.a.r. a jegyzeteket és az utószót írta: DOBÁS Kata, Napkút, Bp. 2011. 282.

zekbe kerülését, majd amint a levél titkába több meg nem szólított beavatódik, végül pedig részesei lehetünk a jelenetnek, amikor a levél egy ládikába elhelyezve visszakerül feladóójához annak sorsát megpecsételve.

Sofronia levelének kalandozása tehát cselekményszervező motívum, útját terjedelmi határookra való tekintettel nem követjük végig, csupán e motívum kibontakozásának egyes stációira összpontosítunk, jelesül arra, hogy e fogalmazvány birtoklása vagy éppen elvesztése milyen konfliktusokat indukál. Genga árulónak titulálja Pierrót, meggyanúsítja, hogy hírvivői szerepét szándékosan nem teljesítette. Farkas István a muderrisek Komjáti-várban tartott gyűlésének végéhez közeledve megvádolja Gergely diákot, azaz Ali csauszt, és a harmadik vádpontban épp azt hozza fel ellene, hogy ugyan a levelet az ő aktív asztrológusi segítségével sikerült Pierrótól ellopni, viszont a diák neki azt nem mutatta meg, titkába be nem avatta, ami ellenkezik a muderris társaság törvényeivel.³²⁹ Az ellopott levél és Sofronia vélt becsületén esett folt ürügyén vív párbajt Genga és Gergely diák, ami az idős nemes halával végződik. Végül pedig e levél az ok, amiért Zsigmond Sofroniát mind az ágyából mind pedig az országból száműzi.

Szintén e levél kapcsán – egy értelmezői kicsinyített tükörijelenetben – kontextualizálódik maga a nyomolvasás aktusa, az imént említett szcénában, amikor Farkas István elcseni Pierrótól Sofronia billet doux-át. Farkas István, azért hogy Pierrótól a levelet megszerezze, asztrológusnak álcázza magát, és úgy tesz, mintha a mágia különös nyelvét ismerve olvasná a jeleket a csillagjegyekből illetve a tenyér barázdáiból, holott információit Gergely diáktól szerezi. Piéro tenyerében először Vénusz majd Mercurius jegyét látja kirajzolódni. A szerelem istennőjének feltűnése apropóján szívügyekben való óvatosságra inti hallgatóját, míg a második jelet a hírvivő hányatatott szerepével azonosítja. Piéro mindkét megfeleltetést helyénvalónak érzi, és magát mint a szerelemes levél közvetítőjét egyre kényelmetlenebbül érzi, olyannyira, hogy fájdalmas arccal óvatlanul a levelet rejtő zsebéhez kap, ezzel feltárva – az erre figyelmes tenyérjós tolvaj előtt – annak lelőhelyét.

Hermész azonban nemcsak hírvivőként ismert, hanem ő a tolvajok istene is, amely szerepkörének említését Farkas nem véletlenül mellőzi. Hermész életének első napján szemet vetett Apollón teheneire, és azokat úgy csente el, hogy visszafelé vezetette őket, fordított nyomokat hagyva. Farkas valójában a megjelenített értelmezői munka során egy olyan jelfejtési aktust hajt végre, amely, miközben egy bizonyos jelmegfeleltetést feltár, aközben a jelnek épp az aktuális jelen helyzetre mutató s abban feltáruló, deiktikus értelmét elhallgatja.

---

³²⁹ „Amely muderris nem jelent föl hivatalosan minden adatot, mely által egy gyanús egyén tetteiről tudomást vön, a halál padjára ül.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, II. 26.

Pierro látószöve és értelmezői tevékenysége korlátozott, csak a félrevezetője által szándékolt (nyomokra) jelmegfeleltetésre figyel, miközben – az elbeszélői magyarázatok során szándékoltan is – beavatott olvasó számára a jelértelmezés szituációja egyúttal megjeleníti magát lopás helyzetét is s e szimbólum számára denotátumainak összetettségében mutatkozik meg.

A levél születésének körülményei sem szokványosak, Báthory Boldizsár találgatást kérő levele hívja életre s Sofronia bájait ígéri cserébe a grófnak Senno megmentésért. Genga javaslatára a színész nő becsületét és a kivitelezésre váró ügy sikerét szem előtt tartva Sofronia árnyalja az eredeti változatban tett ígéreteket. Vagyis az irat – mint ahogy azt az elbeszélői kiszólásból tudjuk³³⁰ – Sofronia kézírásával, de Genga útmutatásai alapján készül, így a szerzőség kettejük között oszlik meg. A levél hét kézen (Genga, Pierro, Farkas István, Gergely diák, Boros Jancsi, Gyulai Pál, Zsigmond fejedelem) is megfordul, tartalmát pedig öten ismerik Sofronia, Genga, Gyulai, Gergely diák, és Báthory Zsigmond.

E levél különössége tehát abban áll, hogy miközben több szálon is alakítja a történések folyását, rengeteg kalandot és konfliktust generál, történetszálakat mozdít elő és jellemeket bír cselekvésre, aközben eredeti, ontológiai funkcióját nem teljesíti be, mivel címzettjéhez, Boldizsárhoz maga az irat, sőt annak még híre sem jut el, hovatovább a cél, ami megírását – és rögtön azt követő alakíttóságát – kiváltotta, Senno kiszabadításának ügye, mint lehetőség fel sem merül. A levél tehát az eredeti, intencionált funkcióját nem tölti be.

Ellenben a sok betolakodó olvasó komplikálja a levél kommunikációs szituációját. A különböző szereplők más és más értelmet tulajdonítanak neki: Cecil Sofronia iránta való hűtlenségét látja benne, Gergely diák a lehetőséget a két rokon viszályának fokozására, Gyulai egy újabb Senno kegyelméért való könyörgést, Zsigmond pedig több szempontból is a színész nő általi elárultatását, hiszen nem csupán mint szeretője válik hozzá hűtlenné, hanem vetélytársától, Boldizsártól épp annak kiszabadítását kívánja, aki ellenlábását élteti vele, a fejedelemmel szemben.

Sofronia levele kalandos körútja után dolga végezetlenül, csúfondárosan megtoldva kerül vissza feladójához. Zsigmond egy háromosztatú ládikát ajándékoz a színész nőnek, amelynek első fiókja aranyakat rejt – feltehetőleg az utazás költségeit fedezendő –, a másodikban egy valószínűleg Gergely diák kézírásával keletkezett *Sofronia kisasszony útja* című írás található, amely Sofronia országból való eltávozásának jelenetét beszéli el részleteiben,

---

³³⁰ „Végre annyi csillagokkal volt rakva a levél, hogy Sofronia a tisztázáskor alig tájékozhatta magát, és többször vitatá, hogy ily sok szóval egész billet doux gyűjteményt el lehetett volna látni.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 248.

míg a harmadik magát az eredeti levelet tartalmazza kiegészülve Zsigmond kézírásos appendixével, amelyben egykori kéjhölgyét az ország elhagyására utasítja.

Sofronia levele tehát, nemcsak, hogy nem jut el címzettjéhez, hanem helyette a legkevesbé illetékes kezébe kerül, nemcsak, hogy nem teljesíti be célját, hanem úgy egészül ki, hogy a hozzátoldás destruálja a levél eredeti szándékát, sőt annak feladóját is megsemmisíti, megfosztja addigi státuszától és ezzel járó privilégiumaitól, egy olyan helyzetet konstruálva – ezt jeleníti meg a második fiók tanulmánya – amelyben mint idegen, és ennél fogva szükségtelen s eltávolítandó figura azonosítottatik.³³¹ Az írás e végső hozzátoldással kiegészülve mint fenyegetés jön működésbe, a szupplementum működésbe hozza a nyelv felforgató erejét, amely feladója ellen hat, és – Erdély érvényesülési lehetőségein belül – felszámolja azt.

A különböző befogadók eltérő értelmezésének következtében a levél jelentése e különböző értelemtulajdonításokban szóródik. Az olvasó pedig, mivel a levél szövegébe betekintés nem nyer, ezért értelmezését ez elbeszélte olvasói recepciók következtében alakítja.

E példán keresztül tehát azt igyekeztünk alátámasztani, hogy egy levél anyagszerűségével, kézzelfoghatóságával miként válik a cselekményalakulás eminens eszközévé, elvesztése, elrejtése, idegen kézbe kerülése pedig mily mértékben befolyásolja az események alakulását.

***

A *Gyulai Pál*ban 7 teljes levélbetétet olvashatunk, ezek közül kettő terjedelmében jócskán felülmúlja az összes többi, mindkettőt Alfonso Cariglia írja Tiefenbach grófnak, akivel mint szereplővel mindössze egyetlen egyszer a regény elején találkozunk egy drámai jelenetben, amikor mint prágai titkos követ Erdély visszacsatolásának feladatával érkezik ez ügyről Alfonsóval és Lazintzkyvel szövetkezni. Alakja többször nem bukkan fel, csak neve jelenik meg többféle kontextusban is, rejtélyes figurájáról tehát a vele fennálló viszonyokból és a hozzá intézett szövegekből kaphatunk képet. Azonkívül, hogy ő Alfonso titkos terveinek szövetségese és leveleinek címzettje, egyúttal ő lesz Eleonóra második férje. Arról, hogy a rendíthetetlen, férjéhez hű Eleonóra egyszer csak, mint Tiefenbach grófné tűnik fel a regény legutolsó fejezetéből kapunk magyarázatot.³³² Itt az elbeszélő történetének eddig elhallgatott

---

³³¹ „A honi nők hűtlenségét szívesen tűrjük, de idegen némberekre nincs szükségünk.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, II. 162.

³³² Tiefenbach grófnő figurája nagyban foglalkoztatta Keményt, regényt is tervezett e címmel, de a regény nem jelent meg, kéziratáról nem tudunk. Lásd erről Kemény Jósika Miklósnak írott 1847. február 24-ei levelét. Lásd:

részleteiről ad felvilágosítást az utolsó pillanatig késleltetve e szupplementumokat, amelyek a történetmondó szavai szerint a történet teljessé kiegészíthetőségét célozzák, miközben pedig tovább bonyolítják az eddig is nehezen szétszalazható történetszálakat, mivel a visszatekintő részek gyakorta olyan új információkat hoznak az olvasó tudomására, amelyek következtében a korábbiakat újraértelmezni kényszerül. Például kiderül, hogy Senno egy távoli Tiefenbach rokon, bizonyos Hugo kitett gyermeke, akire kalandos életútja során ugyan nem lel, azonban némi vagyont hagyományoz, amiket a báró Senno özvegyének – hogy nála udvarlásában célt érjen – továbbad, ezzel neki jogos nevet és vagyont nyújtva ahhoz, hogy terveit Gyulai ellen kivitelezhesse. A történetszálak ilyenén és ehhez hasonló összetalálkozása hovatovább összekuszálódása, mint fentebb említettük gyakran érvényesülő eljárása a regénynek, amely műveletről miközben azt feltételezzük, hogy egy részlet alapos megismerését, a hiátus betöltését szolgálja, aközben épp az egész koherenciája felől bizonytalanít el.

Mindkét levél csak a megszólítás és a búcsúzás paratextusával él. A keltezésről a beágyazó szövegből értesülünk: az első levél 1591. május 31-én, a második június 3-án fogalmazódik. Az első időpontról a levél bevégeztével értesülünk, mint ugyanannak a napnak az eseménye, amelyen a fejedelem palotaostromtól tartva Alvincről Gyulafehérvárra visszavágatott. A szerencsétlen hazafutás a két Báthory rossz viszonyát még tovább rontja, és – mint látni fogjuk – az erdélyi főurakat a két utód közötti döntésre sarkallja. Azaz e levél épp azon reggelen fogalmazódik és tör lándzsát a Báthory fiúk kibékítése mellett, melyen e rokoni kapcsolat végleg elmérgesedik. E változással a levélíró jezsuita csak később jön tisztába, az új információk tervei azonnali módosítására sarkallják, amelyről szövetségesét ismételtelen levélben tudósítja.

Több metanarratív megjegyzés is előrejelzi az izokrón jelenséget. Az olvasó tehát ki-tüntetett helyzetéből adódóan az egyidejű eseményeknek beavatottja, így számára láthatóvá válik, ahogy maga a levél megírása olyan sok időt vesz igénybe, hogy a benne foglaltakat a rá, illetve közben következő események időközben felszámolják.³³³

A két levél keletkezésének időpontjai tehát épp a regény történelmi szálában bekövetkező fordulatot keretezik: Erdély szenátusának június elsejei összeülését és Báthory Boldizsár bukását döntő titkos végzését, amelyről – mint látni fogjuk több titoktartásra tett eskü megszegésének következtében – a páter második levele beszámol. Így míg az első levél, amely a

---

Kemény Zsigmond levelezése, Sar: PINTÉR Borbála, Balassi-ELTE, Bp. 2007. 84.; Vö még: PAPP Ferenc, *Báró Kemény Zsigmond*. Akadémia, Bp. 1922. I. 382.

³³³ „Mihelyt tudósítását bevégezté, s a zárda magányából távozhatott, idegenszerűnek lelé a szabad léget, melyet néhány óráig nem szívhatta... [...] egy megmagyarázhatlan valaminek elősejtelmét leheltette kedélyére. [...] Szóval Alfonso, zárdáját odahagyva, azon sejtések martaléka lön, melyeket gyakran érzünk, midőn egy kedvetlen történet kezdetéből kimaradánk, s folyamába véletlenül lépünk.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 441–442.

Báthory testvérek majdani kibékülését tervezi és Boldizsár jövőbeli szerepének emelkedését tekinti tárgyának, főként prolepszisekben gazdag, addig a második írásmű elsősorban analepszisekkel él, azok felfejtését kívánja, hiszen a megíráshoz képest korábbi döntés születésének és kitudódásának körülményeit tárja fel.

Mindemellett az első levél is tartalmaz retrospektív, retenciós részeket, Cariglia több a korábbi találkozón elhangzott cikkelyt is ismétlésszerűen felelevenít, illetve kibővíti és alátámaszt, valamint – hogy ígéretéhez híven a grófnak ügyük alakulásáról kellő alaposítással beszámolni tudjon – olyan eseményeket is elbeszél, amelyeket az olvasó más narratív nézőpontból ismer. Az újrafelelevenítések és a megidézések alkalmával szelekció és kombináció műveletsorával szembesülve az olvasónak módja nyílik a létrejövő kétféle narratíva egybevetésére.

A páter első levelének portréi nyomán Alfonsót jó emberismerőnek,³³⁴ helyzet felismerőnek és ügyes diplomatának ítéljük, hiszen mind Zsigmond, mind pedig Boldizsár jellemének rajza sokban egybeesik a korábban róluk olvasottakkal, habár nyilván ez egyéni nézőpont egy-egy tulajdonságot kommunikációs szándékából adódóan kitüntetett módon kezel. Zsigmond központi alakja a regényben sztratszkopikusan sokféle nézőpontból artikulálódik³³⁵, kezdve Báthory István merengésén Zsigmond arc képe fölött vagy a titkos tanácsban Kendi jellemzésén, melyeket a dramatikus és elbeszélte jelenetekből megismert helyzetek árnyalnak továbbá. Az elbeszélő aprólékosan megszerkesztett egyedi portréjában igencsak komplex képet fest a fejedelemről. Az elbeszélés idejét a regényidővel ütköztetve vázolja fel a történelmi figura átértelmeződésének, megítélésének alakulástörténetét, s történetmondói álláspontját hangsúlyosan és sajátosan elkülöníti az általános vélekedésektől. A történelem jövőidejéből visszatekintve ábrázolja talányos, változékony jellemű hősét a történelem – és épp e regényszöveg által megidézett történelmi idő – során megképződő zsarnok figurájától függetlenül.³³⁶

---

³³⁴ Persze mint oly sok megállapításunkat, úgy ezt is revízió alá kell vegyük a szöveg előrehaladtával. Hiszen Alfonsó Gergely diákról adott jellemzése szereplői és elbeszélői nézőpontból is hibásnak tűnik. Vö.: Cariglia Eleonórához szóló levelét és Eleonóra saját naplójában rögzített benyomásait: „Alfonso jó concionator lehet ugyan és gyóntató... ah, ezt tudom, mily jó! – de arcfestő nagyon hűtlen. Őfensége titkárját idomtalan alkatú és szögletes modorú férfinak rajzolja le, pedig kevés jelentékenyebb arcot ismertem és társalgása bár nem folyékony, bár gyakran szakad félbe, s téved sötét ösvényekre, hol a kedély láthatárát fellegek borítják, mégis örökké érdekes, sőt néha magával ragadó. KEMÉNY, *Gyulai Pál*, II., 273., 275.

³³⁵ Zsigmond közvetlen jellemzéséről lásd: SZEGEDY–MASZÁK, 2007. 106–107.; Barta János Zsigmondot kiszámíthatatlan, patológikus jellemekhez sorolja, lásd: BARTA, 1981., 244. A jellemek sokoldalúságáról lásd még: KEMÉNY Zsigmond, *Gyulai Pál I–II.*, s.a.r. a jegyzeteket és az utószót írta: DOBÁS Kata, Napkút, Bp. 2011. II. 283.

³³⁶ Báthory Zsigmond részletező jellemrajzát lásd KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 297–306. Vö.: „Sokan keresték s találták is föl ez ifjúnak – kiből olvasóim már bizonyosan Zsigmond fejedelmet gyanítják – vonalain azon rémítő jeleket, melyekről tüstént ráismerhetni a szörnyre, a zsarnokra, a vérszomjasra, az erdélyi Néróra. Én mellképét

Ez összetett jellemrajzból – ahogy tette azt már korábban szóban is – Alfonso levelében elsősorban a fejedelem gyöngeségét és megingathatóságát emeli ki³³⁷, amelyeknél fogva ő mint gyóntatója minél nagyobb befolyást igyekszik gyakorolni kegyeltje fölött. A fejedelem befolyásolhatósága ugyanúgy nyomatékosan megjelenik a korábbi, részletes elbeszélői jellemrajzban,³³⁸ mint ahogy hangsúlyos lesz majd a páter második levelében, továbbá ahogy a regényidő előrehaladtával látni fogjuk, az események alakulásának meghatározó tényezője lesz.

Báthory Boldizsár figuráját illetően is beavatottnak tűnik a levélíró ugyanis ifjúkorát, neveltetését, a történelmi közelmúltban betöltött szerepét tekintve új elemekkel bővíti tudásunkat, ugyanakkor az olvasó számára korábbról már ismert események alapján fest – az olvasói konklúzióhoz hasonlatos – hű portrét a fogarasi grófról. Alfonso Boldizsár hiúságát taglalva nagyon hasonló megállapításra jut,³³⁹ mint amit a fogarasi gróf – az olvasói emlékezetben nyilván még élő jelentben³⁴⁰ – önmagáról állít.

Mivel a szövetségesek célja Boldizsár emelkedése és a Báthory-fiak megbékéltetése, ezért megidéződik – mind e levélnek, mind az egész regénynek meghatározó jelenete – a Báthoryak konfliktusának gyújtópontja, Boldizsár s Jósika inzultusa. Bár az együttműködők között már szóba került az ügy, azonban a szorgos levélíró itt részleteiben beszéli el a történetet, pártatlanul, az elbeszélői diskurzushoz hűen kivonatolja a már ismert eseményeket. Továbbá annotálja Jósika kegyenci pozíciójának szilárdulását, ami szintén a prágaiak érdeke ellen való, hiszen a felek kibékülését, Erdély állapotának rendeződését egyelőre e kegyenc bu-

---

nagy figyelemmel vizsgáltam, s most is legparányibb részletekig visszaemlékezésem előtt lebeg, de kénytelen vagyok őszintén megvallani, hogy hasonló eredményre nem juthattam.” *Uo.*, 297.

³³⁷ „Sokat panasztam levelem elején öfenségének ingatag természetéről, mely gyakran alig hihető gyorsasággal rohan a legszögesebb végletekre.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 440.

³³⁸ A regényben ehelyütt is nagyon összetett szintaktikai helyzettel van dolgunk. Ugyanis a jellemzésében e tulajdonság kérdésként merül fel, és rá hosszas fejtegetés után születik csak válasz. „Volt-e ő annyira a tevékenység mezejére zaklatva, hogy midőn önállóan s makacsnak mutatkozott is, ne legyen vékony fonalszálakkal most a kegyenc, majd a gyóntató akaratjához bilincselve?” [...] „Szóval: Zsigmond fejedelemnél azért nehéz és veszélyes a kegyenc sorsa, mert ő nem gyöngé ember szenvedélyekkel, nem ingatag lélekerő nélkül. Ő bír jellemmel. S e jellem hegyhez hasonlít...” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 302, 305. Azonban a szöveg felépítése, arányai, a metaforikus képek vonatkoztatási rendszerének felfejtése mind a kérdés-válasz logikája ellen hat, ugyanis a felelet nem juttatja nyugvópontra, nem zárja le, nem rendezi el, nem feleli meg a kérdésben körvonalazódókat. Válasz formájában egyszerre jelenítődik meg Zsigmond jellemének egyetlen tulajdonsága, majd számolódik is fel a következő pillanatban mind a feleletjelleg kérdésességével mind pedig jellemrajz további részleteinek megismerésével.

³³⁹ Vö: „Mily nyomorult tér nyílik nálunk a becsszomjnak! Kinek jutna Gyulafehérvárt több eszébe, mint kéj és elkabulás? Mily boldog Raleigh! Ő egy nagy birodalom polgára, és szeretője volt egy híres királynőnek.” „Inkább szeretne a prágai kabinet tábornoka vagy valamelyik lovagias országban ünnepelt udvaronc, tekintélyes főnök lenni, mint fejedelem oly tartományban, mely, hogy úgy szóljak, az európai polgárosodás égővén kívül esik.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 407, 438.

³⁴⁰ Abban ismét a szálak felettébb ügyes bonyolítását és az eltérő narratív szintek egymásba ékelődését látjuk, hogy Boldizsár e kijelentést Raleigh levelének olvasása után teszi, amelyet bevégezvén épp Alfonso keresi fel váratlanul, azért, hogy vele a titkos tanácsról megtudottakat közölje, ahogy e jelenetet a páter második levélben fel is idézi.

kásának előidézésében látják. A korábban szóban is vitatott tárgyban, miszerint a nagy ívű tervek tekintetében, Jósika vagy Gyulai bukása kedvezőbb-e, e levél még nem hoz döntést. Az eseményekben bekövetkező változások azonban eldöntik a kérdést, így a titkos tanácskozáson részt vevő, s a határozatról a fejedelmet tudósító Gyulainak kell vesznie, erről majd a második levélben hallunk részletesen.

***

Alfonso második levele³⁴¹ hamarosan követi az elsőt, bár e nevezetes napok eseményeiről a két levélszöveget beágyazó rész csak igen szűkszavúan tudósít, egyrészt proleptikusan felidézti az alvinci hazafutást és az azt követő titkos szenátusi gyűlést, másrészt jelölten elhallgatja³⁴² azokat az eseményeket, melyek a jezsuitát sürgősen e levél megírására ösztönözték. Azaz lesznek olyan eseménymozaikok, amelyek először vagy egyáltalán csak e személyes közlés révén jutnak el az olvasóhoz.

A második fogalmazványt a következő felvezetés után kapjuk kézhez:

„A bezárt cellában suttogva folyt értekezéseik iránt elég felvilágosítást nyújt Alfonsónak még aznap Tiefenbach grófhhoz intézett második levele, *melynek szövegét viszont kihagyások nélkül közöljük.*”³⁴³

Az elbeszélői közbeszúrás ellentétes kötőszava következtében nyomban tűnődni kezdünk, hogy ez oppozitív – itt egészséges, ott hiányos – viszony vajon mely szövegrésszel állhat fenn. Visszautalásként egyrészt vonatkozhat a cellában elhallgatott dialógusra, amely beszélgetést eladdig nemhogy kihagyásokkal, de töredékeiben sem ismeri egyelőre az olvasó, az ez okból keletkező kíváncsiságát csak jócskán késleltetve csillapítja majd Alfonso terjengős levelének utolsó harmada. Utaló és utalt távolsága a hosszadalmas késleltetés miatt feltűnő. Másrészt olvashatjuk analeptikus utalásként a korábban is idézett Gergely diák közlendőjét az olvasó előtt egyelőre elhallgatott elbeszélői magatartásra, explicit ellipszisként.³⁴⁴ Ugyanakkor szintaktikailag e megjegyzés visszavonatköztatható Alfonsó és Tiefenbach viszonyában ismeretes korábbi levélre is, az első levél töredékes mivoltára tett célzásként. Amennyiben e hiá-

---

³⁴¹ A leveleket, naplóbejegyzéseket jelző idézőjelek használata következetlen, több helyen, így itt is mind az első mind pedig legújabb 2011-es kiadásból hiányzik a másodlagos közlést jelölő záró idézőjel, talán azért, mert ez a levél rekeszti be a III. kötet IV. fejezetét. Vö: KEMÉNY Zsigmond, *Gyulai Pál*, Pest, Hartleben, 1847. III. 106., KEMÉNY Zsigmond, *Gyulai Pál*, Bp., Napkút, 2011. s.a.r és jegyz. készítette és az utószót írta: DOBÁS Kata. I. 281.

³⁴² „Miről értesíté e szemfüles ember őt, később világosságra jön.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 442.; A regény kihagyásairól, ellipsziseiről, megszakitottságáról lásd bővebben: SZEGEDY–MASZÁK, 2007. 89–95.

³⁴³ KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 442. [Kiemelés: P.B.]

³⁴⁴ Lásd erről Gérard GENETTE, *Az elbeszélő diskurzusa* (Ford. Lovas Edit és Sepeghy Boldizsár) In: Szerk.: THOMKA Beáta, *Az irodalom elméletei I.* Jelenkor-JATE, Pécs, 1996. 61–98.; 92–94.

tust az első írásműre vonatkoztatjuk, csalódnunk kell, ugyanis sehol sem véljük felfedezni csonkolás nyomát; az első levél az újraolvasás után is a teljesség, lezártág látszatát kelti.

Viszont ezen megállapításra csak úgy juthatunk, ha a május 31-ei levelet ismételtelen fellapozzuk. De bármely értelmezés is álljon fenn ez elbeszélői megjegyzés azt mutatja, hogy a történetmondó az egyes részeket, mint eddig láttuk előre sejtette, olykor többször több nézőpontból láttatva, másokat elhallgatva, megint másokat aprólékos részleteiben akár szóról szóra, azaz alakítva osztja meg olvasójával. Ezzel a befogadót a szöveg alakítottságának tapasztalatára folyamatosan figyelmezteti, továbbá a történetmondó ehelyütt magát sokat tudó narrátori szerepben tünteti fel, s annak látszatát kelti, hogy az eseményeknek még a közrebecsátásuk előtt tudatában van.

Analeptikus allúzióval találkozhatunk még e levél igen kitüntetett helyén, amikor is, mind e szupplementum mind az egész regényre nézvést lényegi eseményről, az erdélyi szenátus titkos gyűlésén történekről, az ott meghozott döntés eredményéről értesülünk.

Cariglia levelét a levélíró helyzetéből ismerjük meg, így az ő látószögén keresztül követjük a szöveg alakulását.³⁴⁵ Levele több olyan eseményről számol be, aminek ő maga is részese, ha más nem, hallgatója, így helyzete a történet(ek)hez képest szükségképpen meghatározó, a szöveg személy, tér- és időviszonyait hozzá képest értelmezzük. Mivel a levélíró több másoktól származó megnyilatkozást is fölidéző, ezért egyrészt több – egymásba ágyazódó – történetmondói centrum is kialakul. Az így létrejövő megismerő és/vagy elbeszélői ének horizontja eltérő, a történetekhez való hozzáférésük – mint látni fogjuk – korlátozott és elfogult, ennek következtében bizonyos történések több szempontból, eltérő interpretációval tárulnak fel az olvasó előtt. E megnyilatkozások megjelenítésekor a levélíró többféle beszédmóddal operál. Saját szólamába dramatikus módon párbeszédes részeket épít, így a figurák személyes beszéde szó szerint(inek tűnve) megelevenítődik. Gondoljunk csak a levél elején Gergely diáknak tulajdonított cirkalmas felvezetőre, amelynek stílusa és példázatosága a köpönyegforgató diák korábbi megnyilatkozásaira emlékeztet. E terjedelmes szövegrész egyúttal késleltetés is, amely, mivel az elbeszélés tartama egybeesik az elbeszélő megnyilatkozás tartamával mindhárom hallgató – Alfonsó mint egykori hallgató, Tiefenbach mint megszólított címzett és az olvasó – izgalmát tovább fokozza. A levélíró más részeket pedig szintaktikailag épp elkülönít a megszólaló alanytól, szabad függő beszédben, saját megjegyzésével, benyomásaival, magyarázataival kísérve jeleníti meg.

---

³⁴⁵ Vö.: SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *Az elbeszélő nézőpont összetettsége Kemény Zsigmond regényeiben*. MTA I. Osztályának Közleményei, 1979. 411–441. 423.

A narratív szintek egymásba épülésének láncolta még tovább bonyolódik egy szokatlan³⁴⁶ lábjegyzetbe vagy más kiadásokban zárójelbe helyezett³⁴⁷ elbeszélői közbeszólással. E metalepszisben³⁴⁸ az elbeszélő átlépi az éppen mondott történetének keretét, kiszól olvasójához, figyelmeztetve őt, hogy a páter által írottak és az általa mondottak nem esnek egybe.

Már a maga a metalepszis is megteszi hatását, nem feledteti a fikciós szintek metadiegetikusan egymásba épülő rendszerét, a kiszólás konatív jellege pedig aktivitására, újraolvasásra ösztönöz, hiszen e különbségek meglétéről csak úgy bizonyosodhatunk meg, ha ismét fellapozzuk a hivatkozott részeket.

Mivel mi olvasóinktól nem várjuk a *Gyulai Pál* egyes részleteinek könyvnélküli ismeretét, azonban az állítások hitelességéhez elengedhetetlenek tartjuk e részletek egybevetését, ezért a vonatkozó passzusokat terjedelmi okokból a főszövegben – tőlünk származó kiemelésekkel segítve a tájékozódást – idézzük.

Alfonso levele:

„E gyűlésben – **mint mondá** – *Gyulai Pál úr lángszavakkal festette le Báthory Boldizsár rendetlenségét, nagyravágását és uralkodási szomját*. Cáfolhatlan okokkal bizonyította be, hogyha csak néhány napig késedelmeskedik a kormánygyűlés, a lázadást korlátozni lehetetlen lesz, és a fejedelem élete fog veszélybe sodortatni. Midőn az állam legtekintélyesebb férfiai egészen meggyőződének szavai igazságáról, indítványba hozta, hogy a fogarasi gróf első törvénytelen föllépésekor ölessék meg, mint Bebek legyilkoltatott Izabella királyné parancsából, mert a forradalom szélére sodort Erdély csak ius ligatum és vérbíróság által hozathatik rendbe. A tanácsosok áthatva üdvös nézeteitől, e szabályt elfogadják, de határozataik titokban tartására a misztikus erejű keresztre esküdtek meg. Mihelyt a gyűlés berekesztetett, Gyulai Pál közakarattól – **így végzi vallomását a fejedelem** – hozzám küldetett, s miután meggyőződött, hogy nagy fontosságú tény jött náluk szőnyegre, melynek nyilvánításából fejemre és a hazára végveszély háramlana, rávön, miképp én is a feszületre fogadjak örök és feltétlen eltitkolást. Ily előzmény után értésemre adta a kormánytanács határozatát.

(Olvasóim emlékezhetnek, hogy a titkos gyűlés folyama *ellenkezik* Alfonso e közleményével, mert éppen Gyulai volt, ki leginkább kárhóztatá Kendinek a fejedelemmel is csak félig közölt indítványát. Azonban a tény ily elferdítését nem lehet a szent atyára róni. Mert midőn Báthory Zsigmond a kegyencsel tartott párbeszédkor neki tulajdonítá a tanács megállapodását, s ez híven esküjéhez, bármint küzdött szíve, olyant nem nyilváníthatott, mi a fejedelem makacs hitét megcáfolja – már el vala vetve a *félreértés* magva. *Zsigmond rögzött hite mellett maradt, ezen alapra építé vallomásait*, s mondott a gyűlés folyamáról oly általánosságokat, melyek

³⁴⁶ A leveleket felvezető vagy azok lezártát kísérő szövegekben a történetmondó gyakorta bevezeti vagy kommentálja a levelek megnyilatkozásait, van, hogy szereplői közbeszólásokkal szakítja meg a levél szövegét, de a Kemény regényeiben fellelhető levelek közül ez az egyetlen, ahol az interpretációs útmutatás magába a textusba ékelődik.

³⁴⁷ Az általunk használt 1967-es kiadás e hozzáfűzést zárójelben hozza, míg az első és az újra gondozott 2011-es kiadás lábjegyzetben szerepelteti. Vö: KEMÉNY, 1847. III. 95., KEMÉNY, 1967. I. 453–454.; KEMÉNY, 2011. I. 275. A lábjegyzet helyi értékének jelentőségéről lásd még a legutóbbi megjelenés utószavát: KEMÉNY, 2011. 280–281.

³⁴⁸ A határátlépés alakzatával e regényben több helyütt is találkozhatunk, megeskik, hogy a különböző narratív szintek keretei közötti átlépéskor a történet és az elbeszélés kronotopozsainak különbsége különös hangsúlyt kap: „Adja az ég, hogy a históriai iskola és kodifikáció emberei, Dessewffy Emil gróf és Eötvös József báró mielőbb szintoly összhangzó meggyőződésre emelkedhessenek a törvényhatósági rendszer arnyoldalai iránt, mint amily bizonyosan tudom én elméletből és Senno tapasztalásából, hogy egy börtönfal nemigen szokott kedves álmokat és vidor fölébredést okozni!” KEMÉNY, 1967. I. 185. Kemény itt Dessewffy Emil *Budapesti Hiradóban* 1845. július 6–17 között megjelent cikkeire utal, amiket a *Gyulai Pál* megírásakor olvasott. Lásd erről részletesebben az 1845. december 15-én Jósika Miklósnak írt levelét In: *Kemény Zsigmond levelezése*, sar: PINTÉR Borbála, Balassi, Bp., 2007. 59–60.

természetesen másként nem is **történhetek volna, ha** a tények úgy állottak vala, mint azokról Zsigmond értesítették, s ha az indítvány valósággal Gyulai Páltól **származott volna.**)³⁴⁹

„– Bármit határozatok, kettémetszék Boldizsár életének fonalát – *mormogá magában.* – Uraim – szóla rövid szünet után, mely alatt Kendi megpihent –, úgy rémlik, hogy midőn Zsigmond öfensége fölött bíraskodni jogot veszünk magunknak, tanácskozásunk a dolgok természeténél fogva *összeesküvéssé* alakul.”³⁵⁰

„– Már nincs egyéb hátra – szólott a korlátnok –, mint kinevezni egyik társunkat, hogy határozatunk iránt öfenségét értesítse.

– E kötelesség mindig a legifjabb tanácsost illette – jegyzé meg Kendi.

– Gyulai Pál úr! Lépjén hozzám közel – hangzék a korlátnok ünnepélyes parancsolata.

Zsigmond kegyence engedelmeskedett.

– Ön titkot és hallgatást e keresztre esküdött.

– Úgy áldjon Istenem, mint szavaimat megtartani fogom – válaszoló Gyulai.

– Fölszabadítjuk, hogy a fejedelemnek kinyilatkoztathassa, hogy a kormánytanács Báthory Boldizsár halálát kívánja, azon esetben, ha öngyűlölete egyetlen új törvénytelenység által bűneinek számát növelné. Több részletekre ön, Gyulai Pál úr, ki nem terjeszkedhetik.

– Az adott utasítást megszegni nem fogom – *erősíté a kegyenc, mellére tevén kezeit.*

– Vegye ön e keresztet – folytató a korlátnok –, s mielőtt szándékunkat fölfedezné, eskesse meg Zsigmond öfenségét, hogy azon állami titkot, mely most végzéssé lőn, senkinek nyilvánítani nem fogja.

*Gyulai mélyen hajtá meg fejét.*³⁵¹

[...]

„Zsigmond, ki a beiktatási esküt is élete némely perceiben botrányos szertartásnak képzelte, mert képtelennel vegyült számoltatási hajlamot rejt kedélyes formák közé, *most meg sem akará hallgatni azon indokokat,* melyek szenátusát ösztönözték csak kikötések mellett tudatni a fejedelemmel – minden állami hatalom forrásával – egy szándékot, egy szabályt.

– Hozzák elő a keresztet, s én tüstént hitet teszek rá – mondá Gyulainak.

Rövid óranegyed kelle, hogy a titkos tanácsban megállított korlátok közt, fölvilágosítottassék a vérbírák ítéletéről.

– Ezt neked köszönöm, kedves barátom – szóla a kegyenchez örömtől sugárzó szemekkel.

Gyulainak szívét hasogatta Zsigmond fejedelem sejtése, mert a titok esküje miatt még el sem háríthatá magáról.

– Meghálálom. Nem fogok feledékeny lenni.

– Engedje fönséged, hogy ügyéért kionthassam véretem anélkül, hogy e szavak emlékemhez ragadjanak, és a krónika lapjaira följegyeztessenek – esdeklék Gyulai átváltozott s megható vonalakkal.

– *Hallgatunk,* kedves barátom, némák leendünk, mint a hal.

– Nagy ég, mennyi kín vegyült e perchez – sóhajtá a kegyenc, és rövid búcsú után távozott, noha a fejedelem még a palota lépcsőinél is ebédre marasztgató, és csodálkozott: miként vonulhat valaki vissza a vidor poharazástól sürgető országos dolgok miatt, holott az élet oly rövid és üröm bőven terem rajta, anélkül, hogy vetnők!³⁵²

Mivel az elbeszélői kiszólást útmutatásként olvassuk, feltételezzük a hivatkozott részek meglétét, azonban e szöveghelyek nem vagy nem úgy léteznek, ahogy a narrátor hivatkozozza azokat. Bár a levélben foglaltak és a titkos tanács döntéséről olvasottak sokban eltérnek egymástól, épp nem azon a helyen, amelyre az elbeszélő figyelmeztet. Kendi és Gyulai közt nincs vita. Gyulai zokszó nélkül vállalja, és teljesíti a rárótt feladatot.³⁵³ Bár az elbeszélő premisszája hibás illetve nem egyezik a korábban elbeszéltekkel, következtetése fölöttébb ér-

³⁴⁹ KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 453.

³⁵⁰ KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 176.

³⁵¹ KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 179.

³⁵² KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 332

³⁵³ „– Az adott utasítást megszegni nem fogom – erősíté a kegyenc, mellére tevén kezeit. [...] Gyulai mélyen hajtá meg fejét.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 179.

dekes konklúzióhoz vezet. Felmenti a pátert e csúsztatás alól azért, hogy ismét e narratív szituáció összetettségére céloz, hiszen az atya a Zsigmondtól hallottakat adja tovább, és a torzításokért a történet elsődleges mondóját, a döntés által érintett fejedelmet teszi felelőssé, akinek ingatag jellege most recepciójának – el is beszélt³⁵⁴ – alakulásában is megmutatkozik, ahogy az első hallomás öröme idővel paranoiává s a hír hozója iránti hála benne haraggá változik. A helyzet a Kemény-regényekből oly igen ismert félreértés³⁵⁵ szituációja: Gyulai – az egyetlen, aki esküjéhez hűen viselkedik – nem mondhat többet, a fejedelem pedig a töredékesen megismert részletekből egyre inkább kényszerképzetes történetvázat mozaikol össze,³⁵⁶ amiben a hírközlő kegyenc egyre kegyvesztettebbé válik. Ez abban nyilvánul meg, ahogy a fejedelem Gyulai Boldizsár elleni aktív jelenlétét képzei a titkos tanácsban, holott a kegyenc ez ügyben nemhogy lángszavakkal nem szólalt fel, de reménykedő szavait pusztán önmaga elé mormolta.³⁵⁷ A komplikált narratív szituáció ellenére is a szabad függő beszéd egyértelműsíti, hogy itt Zsigmond vélekedéséről van szó.

E határátlépő kiszólás helyzetében nemcsak a narratív keretek megsértését látjuk, hanem magának a bonyolult történetmondói pozíciónak a kiemelését is. Míg az imént a levelet felvezető szövegrészből egy történetek fölött álló, mindentudó történetmondót következtettünk, addig most az elbeszélő ismereteinek pontatlanságával, tudásának fogyatékoságával találjuk szemben magunkat. Ugyanis a narrátor ehelyütt nem ismeri jól az általa előadott történetet vagy szándékosan félrevezeti olvasóját, de e felhívással mindenképp a tartalmak téves visszaadására irányítja a figyelmet, és bár magát mint a szálak kibogozója tünteti fel, valójában csak még inkább összekuszálja azokat.

Ne feledjünk mindeközben a beszélői helyzetek komplex rendszerének még egy fontos tényezőjét, jelesül, hogy a levélben foglaltak közlése több fogadott eskü, titoktartási ígéret megszegésével állhat csak elő. Gyulai az egyetlen, aki megtartja esküjét,³⁵⁸ nemcsak az erdélyi szenátus előtt meghozott, hanem a Báthory Istvánnak tett fogadalmát is, de – mint látni

³⁵⁴ „... néhány órával Gyulai távozása után érzeni kezdém a kormánytanács önzését. [...] – Ily hűtlenség szemlélete gyötreni kezdé keblemet...” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 454–455.

³⁵⁵ A félreértés kiinduló helyzete meghatározó Kemény több regényben is. Például a *Ködképek* és az *Özvegy és leányának szerepcseréi* a Shakespeare komédiák félreértés mintázataira emlékeztetnek, ám Keménynél ezek mindig tragédiába fordulnak. A szerepek felcserélése és félreértelmezések sokasága szintúgy gyászos végkimenetelű a *Zord időben* – ezekkel az utolsó regény tárgyalása során részletesen is foglalkozni fogunk – ahogy szó szerinti félreértések, azaz téves jelazonosítások okozzák Kassai Elemér halálát *A rajongókban*. A *Gyulai Pál* kapcsán lásd erről még: SZEGEDY–MASZÁK, 2007. 97; 105.

³⁵⁶ Hasonló helyzetet láthatunk a *Zord időben* is, amikor a paranoiás Barnabás Werbőczy Elemérnek írt levelének széttépett fecnijeiből közös fogadalmuk elárultatását olvassa ki. E levéllel lejjebb bővebben is foglalkozunk.

³⁵⁷ „E gyűlésben – mint mondá – Gyulai Pál úr lángszavakkal festette le Báthory Boldizsár rendetlenségeit, nagyravágyását és uralkodási szomját.” „– Bármit határozottok, kettémetszettek Boldizsár életének fonalát – mormogá magában. – KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 453; 176.

³⁵⁸ Már amikor Kovaloschky Farkas levélben a szenátus gyűlésére hívja Gyulait, rövidke írásában már akkor az összejövetel titokként őrzését kéri a kegyenctől. Vö: KEMÉNY, 1967. I. 161.

fogjuk – adott szavához való hűséges magatartása bukását eredményezi.³⁵⁹ Gyulai ugyanarra a Libussza királyné ékköveiből készült keresztre tesz fogadalmat, amelyre Zsigmondot is megesketi. A fejedelem – Cariglia levélében megjelenített – félelmei megidézik a keresztre fogadott egykori eskük és azok megszegőinek sorsát, ezáltal ismét egy már elbeszél, korábbi rész³⁶⁰ evokálódik.³⁶¹ A fejedelem és Alfonso dramatikus módon szó szerint megidéződő dialógusából kitűnik, hogy e levél épp létrejöttének eredetét beszéli el, ráadásul úgy, hogy azt a fogadalom megszegésének különböző történeteivel történeti kontextusba, valamiféle esküszegő hagyományba ágyazza, mikor a páter Zsigmond megnyugtatóan a titkokat fogadó esküszegők sorsának különbségeit részletezi. Miközben tehát a többszörös titoktartás megszegésének históriáját kapjuk – Gyulai a titoktartás kötelezettsége alól felmentve egy titkot közöl a fejedelemmel, akit megeskett ennek megőrzésére, azonban a fejedelem meggyónja az apátnak, aki a gyónási kötelelem alól kibújva Tiefenbachhal és Boldizsárral is megosztja az enigmát – a közben a diskurzus, az éppen olvasott levélszöveg csak a gyónási titok megszegése révén állhat elének, amit mi olvasók éppen egy levél intim titkába betekintve ismerhetünk meg. E metadigitikusan sok szinten elbeszél titoktartási motívumot olyan önreflexív konstrukcióként értelmezhetjük, amely a rétegek között analogikus viszonyt feltételezve megengedi, hogy a beágyazott elemeket, sőt a narratívát is mintegy a levélszöveg kicsinyített másaként olvassuk.

E második levélszöveg vendégszöveggé hozza az ószövetségi Salamon második könyvéből Absalom történetét,³⁶² amit a titkos tanács döntése után nyugalmat keresvén a Szentírásból Zsigmond fellapoz, majd pedig Don Carlos³⁶³ sorsán mereng. Az ószövetségből merített párhuzam nem először kerül elő, ugyanis Kendi a szenátus gyűlésén a Báthory fiak jellemzésekor is épp e forráshoz nyúl,³⁶⁴ Boldizsárt Absalomnak, Zsigmondot Dávidnak felel-

---

³⁵⁹ Vö: NÉMETH G. Béla, *Kemény Zsigmond*, In: N.G.B. *Türelmetlen és késlekedő fűszázad*. Szépirodalmi, Bp., 1971. 131–139.; 135.

³⁶⁰ „Martinuzzi erre esküdt Izabellának és Gritti Zápolyának hűséget. Mindkettőnek pedig szőszegése és halála tudvalevő tény.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 168.

³⁶¹ „Mégfagy vérünk, elalszik a szív, a lélek erélye haldoklik, midőn eszünkbe jut, hogy ezer év óta senki sem szegte meg e keresztre tett esküjét anélkül, hogy nyomorulttá, anélkül, hogy véginség gyermekévé vagy halál martalékává ne váljék. Szent atyám, rettegjen érettem, mert e feszületre fogadám föl egy szívemet kínzó állami titok megőrzését.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 451.

³⁶² Absolon Dávid király fia, aki trónörökös korában fellázadt apja ellen. Dávid elmenekült előle Jeruzsálemből, Absalom mindenki szeme láttára bement Dávid másodrangú feleségeihez, ami azt jelentette, hogy átvette Dávid helyét az uralkodásban. 2Sám 16, 21–22 Dávid seregei előli menekülés közben Absolon a hajánál fogva fennakadt egy tölgyfa ágain, és ott lelte halált. 2Sám 18, 9–15

³⁶³ A kronológiát szem elől nem tévesztve itt feltehetően Don Carlos történelmi alakjáról lehet szó, aki messze nem vonzó figurája a történelemnek. Don Carlos ügyetlen összeesküvést szervezett apja ellen, amiért bűnösnek mondták ki felségárulásban s összeesküvésben, és ezért halálra ítélték. Don Carlost Schiller 1787-ben íródott drámája és Verdi operája teszi hőssé.

³⁶⁴ „Ő [t.i.: Boldizsár] hasonlít Absolónhoz, ki igen szép és ügyes volt, de kicsapongó, mint Ammón, ki megszeplősíté rokonát, Támárt.” [...] „Meggyőződésemet őszintén kimondanám akkor is, ha hátam mögött bakó állana, és szólana neki a fejedelem, mint az Izrael királya” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 173.

teti meg, egymáshoz való viszonyukkal azonban nem foglalkozik, és e zsoldártörténet tanulságát rájuk vissza nem vonatkoztatja. Nem úgy Zsigmond, aki az első történetből Absalom sorában az apa ellen lázadó fiú, a másodikból a lázadó fiút verpadra küldő apa, II. Fülöp vívódásait emeli ki.

A megfeleltetések jelölten egyértelműek,³⁶⁵ ám mégis elgondolkodtatóak, mivel az apa-fiú viszonyát mintázzák, nem pedig a testvér illetve unokatestvér háborúságát. Még ugyanezen levélben Alfonso páter ugyan említi az öccsével hosszú évekig háborúskodó, és ezért országában fejtelenséget okozó XI. Lajost,³⁶⁶ de csak Tiefenbachnak hozza fel hasonlatképp, Zsigmond példázatait nem tereli más értelmezési mezőbe.

Zsigmond mindkétszer apa és fiú példázatán mereng, amely parabola értelmében Boldizsár apja ellen lázadó fiúként azonosítja – amely párhuzamot Alfonso Tiefenbachnak meg is erősíti – , önmagát pedig ebből következőleg mint a fiút nemző, őt részint megalkotó apát.

A fiú mivolt egyszerre hasonlatos az apához, mert létében ismétli őt, folytatja, örökíti tovább, ugyanakkor másságában különbözik tőle. Apa és fiú viszonyban ismétlés és folytathatóság artikulálódik. Ugyanakkor a hatalom apáról fiúra öröklődik, a fiú az apa halála után kerülhet a trónra vagy az ő (szakrális) megölésén keresztül juthat a hatalomhoz³⁶⁷, azonban testvér, vagy unokatestvér csak a vérrokon távollétében³⁶⁸ illetve annak halálát követően uralkodhat.

Zsigmond tehát úgy legitimálja Boldizsár elleni indulatát, hogy önmagát, nemcsak mint fejedelem, hanem mint eredet, mint apa is unokaöccse fölé helyezi, így az ellene irányuló vélt lázadás nemcsak a kollektív rend megsértését jelenti, hanem az egyéni eredettel való szembefordulást is, ami kérdésessé teszi magát a folytathatóság lehetőségét. A fiúgyilkosság azonban mindenképpen felszámolja azt.

Hovatovább Báthory Boldizsár apjához, Istvánhoz való hasonlatossága jelenítődik meg az Alfonsó citálta álomjelentben³⁶⁹, amikor Zsigmond álom és valóság világának kettős-

---

³⁶⁵ „Tüstént sejtém, hogy itt Absalom neve alatt a fogarasi grófot érti...” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 447.

³⁶⁶ XI. Lajos fél életén keresztül öccsével, Merész Károlyal hadakozott, aki nemzetközi összeesküvést is szőtt ellene, de végül a szintén Lajos ellen szervezett nancyi csatában meghalt. A regényben többször is megidéződik alakja, például Zsigmond kegyetlenségének elbeszélésekor „Mert kegyetlennek tartom ugyan őt, de még oly mértékben sem, mint XI. Lajost, s annál kevésbé, mint Caligulát vagy Dom Miguelt.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 298.

³⁶⁷ Lásd erről még Sigmund FREUD, *Totem és tabu*, Ford.: SZALAI István In: S.F. *Tömegpszichológia, társadalomlélektani írások*. Cserépfalvi, Bp. 1995. 150–152.

³⁶⁸ Mint ahogy ezt Báthory István és Kristóf uralkodása is mintázza.

³⁶⁹ „Álmomban az üdvözült lengyel király tegnap és ma éjjel szünetlenül velem járt. [...] Ő ifjabb vala, mint e vásznon (ekkor a fenséges személy nagybátyja képére mutatott, mely a hálóterem falán függött s ottománunkról, a nyitott ajtón át látható volt) szent atyám, ő e képnél legalább húsz évvel fiatalabbnak rémlett, s ez okból vérlázítólag hasonlított Boldizsárhoz.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 455.

ségében látja meg a falán függő királyi portré és Boldizsár közti hasonlóságot, sőt István arcában fiának vádló tekintetére ismer.³⁷⁰

A szerepek átértelmeződése másfelől is problematizált a regényben, ugyanis Báthory István kegyencétől unokaöccse, a vajda iránti hűséget kéri. A fogadalom időközben azonban elválik eredetétől, hiszen a lengyel király meghal, a vajdából pedig fejedelem lesz, tehát Gyulai szövegszerűen a fejedelemnek már nem tartozik hűséggel. Vívódásait naplójában is megörökíti – e narratív szituációból az olvasó a korábban történeteket a címszereplő nézőpontjából újramondva is megismerheti –. Gyulai látja, hogy Zsigmond nem ér apja nyomdokába és megtapasztalja – Báthory István által is prognosztizál – metamorfozizást, tetteinek elfajulását, ám mégsem képes szétválasztani a gyermek vajda és az ifjú fejedelem szerepét, a kettő között folytonosságot épp ő teremt. Nem reflektál arra, hogy a megváltozott körülmények átértelmezték kegyenci szerepkörét. Ahogy azt maga is sejdíti és előrevetíti, Boldizsár életének kioltásával segíti Zsigmondot az uralkodói trónon maradni, aki viszont őt feláldozza, Erdélyt pedig mint fejedelem ruinálja.

Mint szó volt róla e regény olvasható olyan alakzatként, amelynek középpontjában a történelem áll; s így ez alakzat a történelem és az irodalom diskurzusnak összjátékában jön létre, vagyis a megidézett történelmi események és személyek valamint azok irodalmi reprezentációja az olvasói tudatban egyszerre jelennek meg. A történelmi regény a választott korszak rögzítettnek tekintett eseményei alapján konstruálja cselekményét, amelyek hiteles tolmácsolására természetesen nem szegődött, és a fikciós szándék következményeként eltérhet ezektől az eseményektől. Ennek következtében az olvasó előtt alakuló, létrejövő – történelmi regény mint – konstrukció egyszerre két diskurzusba ágyazódik, a történelmi és esztétikai horizontok folyamatosan egybejátszanak. Mivel egyfelől a történelem szereplői, a megtörtént és bekövetkező események, valamint azok kimenetele valamilyen mértékben és módon ismert³⁷¹, másfelől pedig a tények a fikciós közegváltással új összefüggésrendszerbe kerülve eredeti funkciójuktól eltérő, új esztétikai szereppel ruházódnak fel. Ezért szükségszerűen

---

³⁷⁰ A dolgozat terjedelmi korlátai nem engedik meg, hogy részletesen elidőzzünk, így csak említés szintén hívjuk elő azt a regény kezdetén található jelenetet, amikor is a három figura portréja együtt áll. Ugyanis Hannibál Torino készíti el az erdélyi udvar számára II. Fülöp, Báthory István és az akkor még erdélyi vajda, Zsigmond arcképét. És Báthory István ez alkalommal Zsigmond fiatalkori portréján merengve arcáról rossz előjeleket olvas. Az arckép jelentőségéről részletesebben lásd: SZEGEDY –MASZÁK Mihály, *Nem hallott dallamok és nem látott festmények: társművészetek a romantikus szépprózában*. In: SZ.M.M., Szó, kép, zene. Kalligram, Pozsony, 2007. 155–176; 160–161. BENCE Erika, *Báthory Zsigmond arcképe: festmény és esszé Kemény Zsigmond Gyulai Pál című regényében*, *Híd*, 2007/5. 67–73.

³⁷¹ Báthory Zsigmond néhány napra átadja a trónt Boldizsárnak, majd megöleti őt, és újra fejedelmi pozícióba lép. Báthory Zsigmond és Boldizsár történetének feldolgozásáról lásd még: MÁRTON László, *A nagyratörő*, Jelenkor, Bp. 1994., PASSUTH László, *Sárkányfog*, Atheneum, Bp. 2009. (Első megjelenés 1960.)

(fel)figyelünk arra, hogy történelmi előismereteink, előítéleteink egy művészileg teremtett világ közegében miként teljesednek be.

Báthory Zsigmond alakja tehát a történelemből ismert kontinuus figurából és a regényben megjelenő sokféle látószögön keresztül láttatott ifjú vajda, majd fiatal fejedelem és a regényidőhöz képesti jövőben prejudikált zsarnok szerepéből áll össze. Az összetett jellemképhez tehát hozzájárul történelmi – ami az olvasó számára szintén nem tapasztalati megismerés, hanem ugyancsak valamiféle elbeszélő tradíciójú történetírás eredménye – és fiktív figura megalkotottságának kettőssége,³⁷² ami arra készíti a befogadót, hogy elidőzzön a fejedelem jelleménél, hogy a szereplő koherenciáját a szövegszerű olvasás igényével fellépve³⁷³ megalkothassa.

Zsigmond Erdély aranykorának végét jelenti, a trónról való távozásai és visszatérteit nem az ország javát szolgálják, kiegyensúlyozatlan politikájának következtében a fejedelemség pusztulásnak indul. Zsigmond a rokoni kapcsolatok átrendezésével tehát saját sorsát prognosztizálja, miszerint vele a folytonosság³⁷⁴, a Báthory István jelentette kontinuitás az erdélyi fejedelemségben felszámolódik.³⁷⁵

Alfonso Cariglia két levele egymás relációjában is érdekes, különösen, ahogy az utóbbi sorai, át- meg átírják az előbbieket, mindezek közül csak Gyulai sorsának alakulását villantva meg, láthatjuk, hogy az első levélben a kegyencek bukása még nyitott, eldöntetlen kérdés, azonban az időközben történtek Jósika helyzetét szilárdítják meg Gyulaival szemben. Gyulai nem cselekvő hős, mint láttuk eskü és titoktartás köti, fátuma a ráruházott szerepek következményeiként alakul. Ő a legfiatalabb a titkos tanácsban, ezért közvetíti ő a fejedelem felé a döntést, amely információközlő szerep a bukását okozza, hiszen mind a fejedelem, mind Boldizsár haragját a fejére vonja, és így nem történelemalakító szerephez jut, hanem összeesküvések eszköze és áldozata lesz.

Összefoglalva tehát e hüpodiegetikusan egymásba épülő narratív struktúrában, a történetmondói szerepek megsokszorozásában, az elbeszélők megbízhatatlanságában – lett legyen az heterodigetikus narrátor, aki történetének részleteit pontatlanul ismeri vagy határátlépést

---

³⁷² Történetírás és az irodalmi alkotás figuráinak megalkotottságáról lásd még: SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *Megfordított időrend*. In: Sz.M.M., *Az újraolvasás kényszere*, Kalligram, Pozsony, 2011. 220–225.;225.

³⁷³ SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *A Tündérbert műfaja és világképe* In: Sz.M.M.: *A regény, amint írja önmagát*, Korona Nova, Bp., 1998. 57–79. 44. [SZEGEDY–MASZÁK e tanulmányban Móricz *Erdély-trilógiájáról* ír, de megállapítása itt is releváns].

³⁷⁴ Báthory Zsigmond utód nélkül marad, a Habsburg Mária Krisztiennával kötött házasságát VIII. Kelemen pápa felbontotta.

³⁷⁵ „Akár szereplnének a regényben helyes vagy helytelen történelmi előrejelzések, akár nem, a jövő történetét az olvasó mindenképp odaértheti...” HITES Sándor, *Prognózis és anakronizmus: A Zord idő mint politikai példázat* In: H.S., *A múltnak kútja*. Ulpius-ház, Bp. 2004. 25–101.;58.

alkalmazva szándékosan ad félrevezető útmutatásokat a recepcióhoz vagy a saját történetébe érzelmileg involválódó ezért szintén elfogult, pontatlan homodiegetikus nézőpontú elbeszélő szereplő – az általuk megalkotott különböző históriák, üzenetek deformációjában valamint különbségeiben, a *mise en abyme* önreflexív konstrukciójában, az intertextuális allúziók jelentéseket megvilágító és árnyaló jellegében bizonyítva látjuk e szubtextus – és megállapításainkat metonimikusan kiterjesztve az egész regény – kitüntettségét.

***

A *Gyulai Pál* harmadik kötetének második fejezetében két levél részletébe kapunk betekintést dramaturgikus módon. A prózafolyamot jelentekkel felváltó megoldás a regény gyakori eljárása. A *Gyulai Pál* átfogó kifejezésformájával, dramaturgikus jellegével több szakirodalom³⁷⁶ is foglalkozik. Itt mi csak arra hívjuk fel a figyelmet, hogy e drámai elrendezés jelen idejűvé teszi a történéseket, így beszéd és cselekvés szimultán zajlik, a cselekmény itt és most bontakozik ki előttünk, időtartama egybeesik a befogadás tartamával és – mivel betétszerűen beékelte dramaturgikus részről van szó, ezért csak – átmenetileg ugyan, de felszámolja az elbeszélői interpretáció lehetőségét. Vagyis ugyan csak öt megszólalás terjedelméig, de a drámai műfajból adódóan a szereplők egyéni megnyilatkozásai előtérbe kerülnek, saját hangjuk és nyelvük – nem elbeszélői közvetítésen keresztül – válik hallhatóvá.

A műnemváltás indokoltsága látszik továbbá abban is, hogy a titkár által felolvasott rész, és Gesztiné epekedő sorai valóban szimultán hallatszódhatnak, azonban a regény szövegén belül az izokronia csak egymásutániségben jeleníthető meg – amire rá is játszik a szöveg azáltal, hogy a kiemelt részek felelnek egymásnak – és csak a színpad az a közeg, ahol az egyidejű megszólalások ténylegesen megjeleníthetők.

A drámai elrendezés tehát mind dramaturgiaiailag mind időiségét tekintve presentalitást eredményez. Hovatovább magának a levélnek a műfaji³⁷⁷ sajátosságából is az adódik, hogy a múlt a közlés előadása által jelen, pontosabban evokatív jelen idejűvé válik, ugyanis egy múltbeli történés idéződik fel, de a felidézett múlt és a megalkotás jelenének idősíkjája egybe-

---

³⁷⁶ GYULAI Pál, *Emlékbeszéd*. Franklin, Buda-Pest 1879. 171., PÉTERFY Jenő, *Báró Kemény Zsigmond mint regényíró* In: P.J., *Válogatott művei*, Szépirodalmi, Bp. 1983. 550–585.; 564–568., PAPP Ferenc, *Báró Kemény Zsigmond* [S.n.] Bp., II. 1922. 134–135., MARTINKÓ András, *Töredékes gondolatok Kemény Zsigmond palackpostájáról*. In: M.A., *Teremtő idők*. Szépirodalmi, Bp. 1977. 328–386., 358–365., NAGY Miklós, *Kemény Zsigmond*. Gondolat, Bp. 1972. 154., THOMAS COOPER, *Zsigmond Kemény's Gyulai Pál: Novel as subversion of form*, *Hungarian Studies*, 2002. 16/1, Akadémiai, Bp., 29–50., BARTA János, *Kemény Zsigmond mint esztétikai probléma*, In: B.J., *A pálya végén*. Szépirodalmi, Bp. 1987. 218–277; 248–254., BÉNYEI Péter, *A Kemény-regények drámaiságának és tragikumának kérdései kritikátörténeti vonatkozásban*. In: *Studia Litteraria*, 2005. XLIII. 66–114., SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *Kemény Zsigmond*. Kalligram, Pozsony, 2007. 86.

³⁷⁷ A levél jelenidejűsége textológiai sajátosságaiból egyaránt adódik, ugyanis a presentalitást a szövegek paratextuális rétege keretezi, vezeti elő. Azonban e levelek paratextusai az olvasó előtt nem ismeretesek.

olvad azáltal, hogy olybá tűnik, mintha az elbeszéltek most történnének. Vagyis e két, a prózai szövegfolyam megszakítását célzó eljárásától a jelenidejűség élményét várjuk. Ám az a fonák helyzet jön létre, hogy egyszerre két levél részletébe is betekintést nyerünk, így mivel a levélszövegek folyamatosan megszakítják egymást, ezért az olvasó bár egyszerre két, egymást át- meg átértelmező levél ismeretének birtokába jut, azonban az olvasás ideje nála nagyjából kétszer annyi időt vesz igénybe, mint a dramatikus szituációban az olvasás időtartama.

Mindkét levél címzettje Báthory Boldizsár. Az első írást, Prépostvári³⁷⁸ Zsigmond iránti tiszteletre felszólító levelét a titkár olvassa fel hangosan, miközben Boldizsár ez intelmeket elunván, a második küldeményhez lát s Gesztiné szerelmes sorait betűzi magában. Mindeközben mi magunk is értelmezői tevékenységet végzünk. Olvasói pozíciónk sokban különbözik a levelek megszólítottjának helyzetétől. Egyrészt redukáltabbak a lehetőségeinek, mivel a levelekből csak részleteket ismerhetünk meg s a levélszövegekhez sem lineárisan, hanem megszakításokkal jutunk, másfelől viszont egy olyan sajátosan kívülálló helyzet kínálkozik számunkra – itt nem a regény egészének megismerhetőségét értve –, ami lehetőséget ad a levelek adott kontextuson kívüli szemlélésére is, jelen esetben e két szöveg egybeolvasására és összevetésére.

A két levél sorai – ahogy a bohózatok előtér-háttér szituációiból jól ismerjük – ellentéteiben egyszerre oltják ki és fokozzák fel egymás értelmét: „nem kell végsőre vinni a szenvedélyeket” [...] „Ha fölfedezné szenvedélyemet, vagy ha te azt kijátszanád! Bizonyos volna egyik esetben halálom...” [...] „Változtassa meg ön viszonyait.” [...] „Maradj állandó.”³⁷⁹

Arról, hogy a két levélből Boldizsár melyikre figyelmez, nem tudunk. Reakcióiból mindössze azt látjuk, hogy Prépostvári sorait dorgálásként értelmezi, és rögvest más tárgyra tér, Gesztiné szerelmes soraira pedig mind szóban (BÁTHORY: [...] „Ah, Gesztiné túlságig érzelmes... három nap óta.”³⁸⁰), mind pedig cselekedeteiben elutasítóan reagál, ugyanis a levelet néhány passzus után unottan eldobja. E mozdulatok szerzői utasításként, nem pedig elbeszélői megállapításként jelennek meg: „(ásít s kiejti a levelet kezéből)”.³⁸¹ A képzelet színpadán e jelent sokkal hatásosabb, mint a történetmondás folyamatosságában lenne.

Ugyanígy drámai megjelenítődés és diegézis különbségének hangsúlyossá tételét látjuk abban a további jelenetben is, amikor a titkár summázza magában Boldizsár viselkedését:

---

³⁷⁸ Prépostvári egy korábbi leveléről is kapunk rövid, mindössze félmondatos említést a regényben. Az elbeszélő Prépostvári levelét, melyben Zsigmondot zsarnoknak titulálta forrásként használja fel az ifjú fejedelem jellemrajzához. Vö.: „Igaz, hogy Prépostvári neki megírta egy barátságos levélben, hogy a vak sors soha rémítőbb ember kezébe nem dobta a fejedelmi pálcát...” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 298.

³⁷⁹ KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 402–403.

³⁸⁰ KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 403.

³⁸¹ KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 402–403.

„A titkár ámulattal tekinte Boldizsár méla vonalaira. Grófja Gesztiné szerelmi levelét ásítva ejtette ki kezéből, Cecilt feledni látszék, nője iránt érzelmes, s mindez fél óra alatt történik. Mennyi változás! De a kondor hajú ifjú épebb agyvelejű volt, hogysen rögtön Pált várjon Saulból.”³⁸²

A fogarasi gróf megértésmódozatainak részleteibe nincs módunk betekinteni. Prépostvári levele Boldizsárt, mint Erdély közszereplőjét szólítja meg, és inti visszafogottságra, míg szeretőjének szenvedélyes levele pedig a csapodár férfit sarkallja hűségre. A közéleti szerep és egyéni érdek közötti vívódás a regény egészen végigvonuló motívum. Boldizsárnál a szenvedélyességre tüzelés és a mértékletességre intés egyaránt süket fülekre talál. Reakciói az eddig megismert, a közügyekben gyors dicsőségeket hajszoló, ugyanakkor kalandos szerelmi életű, kicsapongó, hiú világfi figuráját erősítik.

A Boldizsárhoz érkező küldemények sorát, Gesztiné és Prépostvári írását a warmiai püspök³⁸³ levele, majd egy svéd református akadémikus³⁸⁴ csomagja követi, amit végül a pultawai kanonok sorai zárnak. Boldizsár a hozzá intézett leveleket semmibe veszi, gúny tárgyává teszi, illetve olvasásukat elhalasztja. Ezeket követően még hangsúlyosabb kedélyváltozása a következő irat feladójának, Raleigh nevének hallatán. A feladó kilétét a titkár a levél epitextusaiból – a jelölt helyszín és a borítékon lévő pecsét nyomán – nem tudja kikövetkeztetni, így a levél olvasását nem lineárisan kezdi meg, hanem az azt berekesztő aláírással. A levelek befogadásának folyamata tehát – mint e több levelet is elősorjázó jelentből jól láthatjuk – a feladó személyének – legyen arra csak a fogalmazvány zárókövében utalás – azonosításával kezdődik, azaz olvasásuk e nyomkereső aktussal indul, és nem feltétlenül egyenes vonalú.

Báthory Boldizsár tehát titkára előadásában hallgatja meg a rajongó csodálattal övezett angol kalandor újabb élménybeszámolóját, s hogy eszményképe egyetlen szavát se mulassza el, kétszer is felolvastatja az írást, amellyel azonban mi, olvasók nem jöhetünk tisztába. Az elbeszélő e második felolvasásba kapcsolódik be, a teljes textus helyett, csak annak kivonatát hozva tudomásunkra, mivel előtte az angol vándor sorai kevés beccsel bírnak. A levél közlésének szituációja: a címzett odaadó lelkesedésével szemben az eminens közlő lekicsinylésének éles ellentéte e véleménykülönbség megértésére ösztönöz. Raleigh és a fogarasi gróf hasonlatosságának kérdésben összhang mutatkozik szereplő és elbeszélő megítélése között. Kettejük hasonlóságait egyaránt kiemelik, ámde jócskán eltérően ítélik és festik meg az angol ka-

---

³⁸² KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 405.

³⁸³ Báthory András, Boldizsár testvérének levele.

³⁸⁴ A gúny e helyütt abban áll, hogy az új hit emberének értekezését a legbuzgóbb gyulafehérvári katolikus apát-hoz küldi tanulmányozására, hogy a vallási konklúziókat majd Zsigmonddal is megossza.

landort: „a világ legbölcsebb, legdelibb modorú embere” [...] „e regényes jellemű, de szemtelen, hígagyú, de lángeszű, kalandor és hideg számító, nevetséges s nagyszerű férfi”.³⁸⁵

Az elbeszélő pedig kivételesen nem marad adósunk, röviden ugyan, de indoklását adja feltehetőleg a levélszöveg elhallgatását is motiváló ellenszenvének, amit a két világfi könyvnyelműségben és véletlen iránti szenvedélyes lelkesedésében jelöl meg. A véletlen szerepe e regény cselekményalakulásában lényegi – lásd akár Alfonsó, Gergely diák és Eleonóra összehatalálkozását, vagy véletlenek sorát, amikor Zsigmond kényszerképzeteinek következtében az útjába kerülő jeleket, kegyencei hallgatását félreértelmezve palotapuccot sejt, és önmagát nevetségessé téve Alviczról Gyulafehérvárra visszavágtat; továbbá azt, hogy Gyulai a legfiatalabb a tanácsban, ezért neki kell közölnie a fejedelemmel a döntést stb. – azonban a koincidencia mint rendezőelv, mindig baljóslatú, tragikus fordulatokat hoz.

Boldizsár a második felolvasást követő monológjában külön hangsúlyt fektet kettejük helyzete közötti különbségre is, míg példaképének lehetőségeit felértékeli, addig saját cselekvési terét ehhez képest szűkösnak látja, és habár történelemfordító események küszöbén áll, mégis lekicsinylően jeleníti meg azt.

Boldizsár tehát a Raleightől kapott levél hatása alatt saját közszereplői alternatíváiról elmélkedik, amiben Alfonsó atya megjelenése zavarja meg. És bár a történetyszál a pap belépésével megszakad, az olvasó a későbbiekből³⁸⁶ mégis kikövetkeztetheti, hogy Alfonsó azért keresi fel a fogarasi grófot, hogy vele a titkos tanács döntését megossza. A fejedelem gyóntatópapjának megjelenése jelöli ki a történetek rétegei közötti rést. Azonban amennyiben ez elhallgatott üres helyet a később birtokunkba kerülő információk alapján kipótoljuk, akkor a szövegsémák kombinációjából egy olyan szöveg-összefüggésháló bontakozik ki előttünk amely, kétségbe vonja, törlésjel alá teszi Boldizsár nagyra törő terveit, hiszen így még hangsúlyosabbá válik az ellentét a legendás angol kalandor sorsa és Boldizsár – kinek vesztéről az imént határozott a titkos tanács – tragikusnak ígérkező fátuma között.

***

A *Gyulai Pál* negyedik részének 10. fejezetében a címszereplő asztalánál ülve a hozzá intézett fogalmazványokat, Brutus, Senno, Báthory Boldizsár és Márkházy levelét olvassa. Brutus, a történettudós levelét nem ismerhetjük meg, csak annak kivonatát illetve a levél érkezésének

---

³⁸⁵ KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 405.

³⁸⁶ Épp abból a levélszövegből világlik ki e részlet, amelyben Boldizsár Senno kegyelmi ügyének elmozdítását sürgeti a fejedelemtől: „Ebben a fogarasi gróf, ki már Alfonso által értesült a titkos gyűlés határozatáról, szelíd modorban ajánlott kezességet a vagyon nélküli Sennóért.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, II. 142.

körülményeit – a feladó kilétét Gyulai a címzés kézírásából azonosítja – és a címzettre tett hatását közli az elbeszélő.

A levél hétköznapi és tudományos témákról egyaránt beszámol. Szóba hozza a tudós tervezett erdélyi utazását, melynek célja egyfelől, hogy barátait, jelesül Báthory Boldizsárt és Gyulait felkeresse. Őt többek közt azért is, hogy neki, mint Kristóf fejedelem egykori hű kegyencének Erdély történetét elbeszélő grandiózus munkáját, melyet Báthory Kristóf halálának eseményével zár, átnyújthassa.

Gyulaira e két név együttemlítése teszi meg hatását. A két Báthory szóbahozása Gyulai számára egyszerre jelöli az akkor volt és a mostani helyzete közötti folytonosságot, amit a Báthoryak egymásra következődése, és neki hozzájuk való kötődése jelent. Egyúttal azonban kimetszi a különbséget is, hisz István királynak tett esküje és Kristóf iránti hálája kötelezi arra, hogy annak fiát, Zsigmondot segítse a trónon, ami azonban jelen helyzetben úgy tűnik, csak Boldizsár halálának árán lehetséges

Brutus a történetíró Erdély történetének rögzítésekor épp ott teszi le a tollat, ahol regényünk elbeszélője megragadja, ezzel mintegy átvéve a történetmondás és -alakítás stafétabotját, és megnyitva előttünk a történelem lezárt, hitelesített, múltbeli korpuszát, azt mintegy eseményeiben éppen most előttünk alakulót ábrázolva.

Brutus az események rögzítésének munkájával a jelen politika halandó alakjait a történetírás kontextusába áthelyezve, őket a történelem arcképcsarnokának figuráivá változtatja, s ezzel számukra mintegy halhatatlanságot biztosít. Miközben Brutus a múlt eseményeit a jövő számára teszi elérhetővé s a történetírással alakítja a történet- sőt ehelyütt történelemmondást, aközben mi annak vagyunk tanúi, ahogy Gyulai a jelen szituációjában kételyekkel küzdve az aktuális politika útvesztőiben tájékozódni próbál, majd cselekedni kényszerül, s végül mint mellékszereplő a hatalom áldozatává válik, és elbukik. A jövőbeli perspektíva Gyulai látószögén keresztül is felsejlik, amikor azon mereng, hogy a jelenben formálódó, a színész halálos ítéletét jelentő és Boldizsár bukásának kieszközlésére irányuló döntését egy Brutusszal azonosított, későbbi visszatekintő, történeti szempontból tekinti. A történetírás nézőpontjának korlátozottsága miatt tetteinek valódi indokait megmutatni képtelen lesz, s ezért helyzetéről csakis hamis képet festhet s jelleme felől igaztalanul fog ítélni.³⁸⁷

A történeti hűség kérdését problematizálja az a jelenet is, amikor Brutus nevével először találkozunk az olvasó, igaz csupán egy közbevetésben – de e regény olvashatóságát csak

---

³⁸⁷ „Ez titok, mondanám én. Ah, minden pellengérré állított bűnös jobban védhetné magát. Az istenért, égersétek el a krónikákat!” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, II. 137. [...] A történelemé a tett, az adat: ebből fűzi ő össze hazug műveit. Bíránk-e a jövendő?” *Uo.*, 246.

ezen összetett allúziórendszer felfejthetőségén keresztül gondoljuk megvalósíthatónak –, amikor a narrátor elősorolja az erdélyi szenátus tanácstermének freskóit, és köztük egy olyan alakra akad, akiről nem tudósítanak a krónikák. A hiátus felfejtésére magyarázatot kapunk, miszerint Brutus kéziratosa munkája ugyan beszámolt Zápolya törvénytelen fiáról, de a história róla regélő lapjait Báthory István kicenzúrázta, mert azokat „vagy hiteleseknek vagy ildomosoknak nem tartotta”³⁸⁸. Az elbeszélő tehát ehelyütt a krónikaírókhoz képest többlettudással rendelkezik, hiszen egyrészt ismeri a későbbi események folyását, sőt az azokat előidéző tetek körülményeit is, amikor Gyulai döntéséhez vezető hosszú utat elregéli, másrészt a szóban forgó történelmi tárlat üres helyének magyarázatával is szolgál.

Tehát e kicsinyített tükörijelenetben egyszerre zajlik szemünk előtt a jelenkori politika cselszövevényes alakulása valamint azt a jövő számára hozzáférhetővé rögzítő történetírás létrejötte, hovatovább a krónikák forrásaira támaszkodó történet formálódása. E történelmi regény a történetírás és történelmi forrás többszöri szóbahozásával³⁸⁹ folyamatosan az olvasás kérdéshorizontjában tartja a regény krónikaíráshoz képesti alakulását és olvashatóságát. Nem is akárhogy, hanem ahogy már korábban az elbeszélő történetmondásának bizonytalanságaiba bevezettünk³⁹⁰, úgy most a történelemnek mint históriának hiteles rögzíthetősége felől jövőnk kétségbe.

Vagyis egy olyan tükörijelenettel van dolgunk, amelyben egy a saját szövegszerűségét lépten-nyomon hangsúlyozó történelmi regény, a történetírást alakítóinak kezében lévő, elbeszélői műveletként állítja, és a megképződő história teremtődését jeleníti meg, egyszerűen mind annak realitásra vonatkozhatóságára (referencialitására) is rákérdezve.

Brutus levele történelem alakulásának és benne az egyén sorsának kérdését feszegeti. Gyulai az írás következtében Báthory István, valamint a fiatal fejedelem, és a fogházba zárt színész fátumán töpreng, amiben Balázs, a börtönőr zavarja meg. A foglár ekkor már harmadszor keresi fel az államférfit, azért, hogy számára a színész levelét kézbesítse.

Gyulai Senno vélt kérelmét hosszas tétovázás után veszi kezébe. A késlekedés okáról az elbeszélő értesít bennünket, feltárva előttünk a címzett elvárásait. Gyulai ugyanis úgy véli, hogy Senno által, csak kegyelmének ügyében lehet megszólítva s ezért a tőle érkező boríték-

---

³⁸⁸ KEMÉNY, *Gyulai Pál*, II. 165.

³⁸⁹ Erre az eljárásra más helyütt is találunk példát e regényben, például amikor Gyulai Suetonius császárok életét bemutató munkáját olvassa: „Csodálatos, a krónika holt anyagai életműves erővel szövetkeznek, a kiszáradt adatok testet öltenek, s a nyomtatott könyv minden sorai – mint mesék országában a fák és kövek – nyilatkozni kezdenek. [...] A múlt idők följegyzett viszonyait – mint egy kiásott csonka szobort a művész keze – kiegészíti az élénk képzelődés.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 159., vagy az imént idézett részben, amikor az elbeszélő a titkos tanácssterem falrajzain mereng: „Kérdésünkre nem felelnek krónikáink és a levéltárak.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 164.

³⁹⁰ Lásd Alfonsó Cariglia második levelébe ékelt elbeszélői közbeszólás nyomán tett megállapításainkat.

ban a rab rimánkodó szavait, szabadon bocsátásának előmozdításáért könyörgő sorait sejtí. Azonban nagyban téved. A szövegek ütköztetése során, a levelet a címzettel együtt olvasva³⁹¹ mi magunk is megbizonyosodhatunk, azon éles distanciáról, ami Gyulai elvárásai horizontja és a rákövetkező levél tartalma között rajzolódik ki.

A levelet legalább olyan hosszú elbeszélői magyarázat követi, mint amilyen terjedelmű az írás maga. A narrátor rögvest rámutat a címzett megszólított és a regényolvasó nézőpontjának és tudásának különbségeire. A kronotoposzok ütköztetése arra szolgál, hogy odaértett fiktív olvasóját az elbeszélés idejének jelenébe helyezze. A *Conversations Lexikon*ok korának megjelölése az időbeli deixist a XIX. század első harmadára vonatkoztatja, így a mindenkori – attól nyilván eltérő – befogadói szituáció a recepciós helyzetek szinteződését tovább bonyolítja. Az elbeszélői hozzáfűzés egyrészt azt részletezi, hogy Gyulai nézőpontja miben és mennyiben korlátozottabb, mint az odaértett olvasóé, másrésztől Senno homályos allúzióinak magyarázatát adja, ezzel persze tovább tágitja és távolítja figurájától fiktív olvasójának horizontját.

A művész milánói hallomásaira alapozott I. Ferencet és szeretőit megelevenítő³⁹², szaggatott, a szenvedélyektől némiképp túlzó és zavaros előadásmódú parabolájának magyarázatára szüksége is van az olvasónak. Bár a kegyenceket minősítő lesújtó kritika felől nem szükséges a felvilágosítás. Sőt a befogadói helyzetek közötti különbségek eltúlzását véljük abban a megállapításban, miszerint Gyulai előtt e szerepét ért bírálat ne jönne világra, és Senno ironikus megjegyzését valóban állítólag és nem pedig gúnyos megjegyzésként értelmezné.³⁹³

Gyulai tehát első felindulása ellenére mégis bevonódik a levélolvasás folyamatába, Senno szemrehányó cinizmusának és kényszerképzetes viselkedésének okával azonban nem jön tisztába, mivel sem Senno és Eleonóra házastársai viszonyáról, sem a férj örült, féltékeny

---

³⁹¹ Az együtto olvasásból adódó olvasói lehetőségről lásd még: SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *Az elbeszélő és a szereplő viszonya Kemény Zsigmond regényeiben. Literatura*, 1978/1. 3–25. 12.

³⁹² Bár a regényben megjelenő történelmi alakokra és a velük történetekre mint szövegspecifikus ekvivalenciákra tekintünk, tehát a tárgyúséget nem kérjük rajtuk számon, de e példázat szétszalazása számunkra is kihívással bír, mivel Diane de Poitiers Saint-Vallier grófkisasszonya, nem I. Ferencnek, hanem fiának II. Henriknek volt a szeretője. Továbbá számunkra az elbeszélő által kínált magyarázaton túl két másik azonosítási lehetőség is kínálkozik. Jeleül, hogy egyfelől a francia király félrevezetésében – egy regényvilágon kívüli információra alapozva – Senno megtévesztését is véljük, ugyanis I. Ferenc második felesége Habsburg Eleonóra volt, ami egybeesik az olasz színész rajongásig imádott feleségének keresztnevével. Másfelől ezt a hozzászólást – persze csak a regény egészének ismeretében – olvashatjuk Eleonóra sorsára nézvést prognosztikus prolepszisként, aki a fejedelm kegyenceinek törekvései által és saját elvakult bosszúszomjától vezéreltetve végül mint Tiefenbach grófné Zsigmond szeretője lesz.

³⁹³ „Minden vonatkozás nélkül s csupán azért említem a fölhozottakat, hogy vegye észre ön, mily előszeretettel viseltetem a kegyencekhez.” [...] Semmi csoda tehát, hogy Gyulai Senno levelének első felét, ragaszkodva az író tulajdon szavaihoz, minden vonatkozás nélkülinek s csak azért mondottnak vevé, hogy abból kitűnjék, mily előszeretettel viseltetik maestrónk a kegyencekhez.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, II. 139, 140–141.

ragaszkodásáról nem tud. A címszereplő előtt a levél eredeti szándéka tehát nem tárul fel, hangsúlyozottan nem azt az olvasási módot következteti ki, amit a szöveg közlője elvár.

Ezzel szemben az elbeszélő kijelenti, hogy, Senno sértegetéseinek rejtett és kevésbé rejtett motivációit és utalásait az odaértett olvasó jobban érti, mint a címzett maga³⁹⁴, azaz fiktív olvasóját kitüntetett értelmezői szereppel ajándékozza meg, többlettudással és nagyobb látószöggel ruházza fel, a megértés eminens módját kínálja fel számára. Abban tehát, hogy a történetmondó címszereplőjének kárára összekacsint fiktív olvasójával ismételten az elbeszélői jelenlét, hovatovább önkény hangsúlyozódást látjuk. A határátlépés (metalepszis) alakzata önkénytelenül tovább terjeszkedik és kihat a megsokszorozott befogadói státus többi szereplőjére is, aminek következtében saját befogadói álláspontunk felől is elgondolkodunk.

A címzett első indulatában összegyűri a levelet, majd egy hirtelen ötlettől vezéreltetve kisimítja, és mint ereklye szekrényébe zárja. Fontos hangsúlyozni, hogy a közlőhordozó materialitásának roncsolásakor nem a végleges megsemmisítés útját választja, hanem átmenetileg teszi olvashatatlaná a szöveget, hallgattatja el a távollévő másik hangját. Amikor azonban a revíziós szándék következtében e materialitás újra előáll, már nem azonos azzal, ami korábban volt. Már nem az, ami még Balázs börtönőr zsebében a kézbesítést megelőzőleg volt, sem pedig a Gyulai kezeiben kibomló, gondosan összehajtogatott irat, hanem a Gyulai-ban bekövetkezett fordulat jelölője lesz. Megszüntetés és megőrzés két végpontja között a levélpapír mint nyom leválik eredetéről, és mint Gyulai döntésének jelölője áll elő ismét, a profán – sőt a vulgarításra proleptikusan törő – irat így válik szent ereklyévé, megőrzendő archívummá.³⁹⁵

Arról, hogy Gyulai számára ez a fordulat milyen fontossággal bír, naplóbejegyzéséből is képet kapunk. Konklúzióját, a Julius Ceasarnak tulajdonított szállóigét naplójában az addigi bejegyzésektől elválasztva, külön lapra rögzíti.³⁹⁶ Ceasar alakja a tett szükségességét és a cselekvésben rejlő bukás lehetőségét egyszerre idézi meg. Gyulaiban tehát a levélolvasás aktusának következtében egy olyan dialógus jön létre, ami a (napló)írás monológjában talál zárókövére.

---

³⁹⁴ „E levelet jobban érthetik olvasóim, mint Gyulai. Mert most a Conversations Lexikonok korában élünk, hol a hasznos ismeretek betűrendbe állítatnak fel, s mi, mint egy tábornok a katonaság sorain, szemlét tarthatunk néhány perc alatt egész légióján a műveltség csillogó eszközeinek.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, II. 141

³⁹⁵ „A szentek ereklyéjét, melyet üvegen át csókolnak, jobban nem őrizheti egy kolostor, Amalfi városa a meglelt római törvények eredeti példányát hívebben nem védheti, egy antikvár az ősidők írott kincsét fukarabb szomjijal nem ragadhatja kezei közé, mint ahogy csatolta nevezetes gyűjteményéhez Gyulai a maestrónak bőszt féltékenységgel papírra tett, de alig érthető sorait.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, II. 141.

³⁹⁶ „»El van vetve a kocka«. Mennyi óra küzdelmeibe került e kevés betű? – ne nyomozzuk.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, II. 144.

Gyulai előzetes elvárásai alapján Sennotól kegyelemlevelekre számít, ám helyette keddőzetlen sértéssel találja magát szemben. Az olasz színész írása hatást gyakorol címzettjére, de koránt sem a várt módon, ugyanis Gyulaiban e levél olvasása során tudatosodik a különbség világtapasztalat előzetes megértése és az önmegértés között, megvilágítódik másokhoz és önmagához való viszonya, s hosszas tétlenkedés után döntésre jut, s cselekvéshez lát, – groteszk módon épp – a levélíró likvidálásán kezdve a sort.

E helyütt ismét szembekerülünk tehát a tapasztalattal, hogy a megértés úgy alakul, annyiban fogható fel valamiféle teremtődésnek, amennyiben elfogadjuk, hogy a szöveg létrejött bár szerzői aktus eredménye, mégis az értelemmegképződéséhez a másik fél, és annak dekódoló tevékenysége elengedhetetlen, azaz a megértés a befogadás folyamatában jön létre³⁹⁷.

Amennyiben e levelet a regény egésze felől is tekintjük, úgy világossá válik, hogy e negyedik fejezetet berekesztő rész a szöveg egészének nézőpontja felől is különösen fontos szereppel bír, hiszen nemcsak a beágyazó és beágyazott szöveg narratívája, a megtöbbszörözött befogadói szituáció, a levél materialitása, stb. kerül a figyelem középpontjába, hanem a levél cselekményeket előmozdító, azokat alakító szerepe is.

A kegyelmi kérelem ügye Senno írásával nem jut nyugvópontra, ugyanis a Gyulai asztalára helyezett további küldemények is e témában fogalmazódtak. A levelek szövegébe az olvasó nem nyer betekintést, a bennük foglaltakról az elbeszélő tájékoztatja, Gyulai olvasói nézőpontját érvényesítve. Az elsőben Báthory Boldizsár a színészi kezeséget vállalva kéri Senno szabadon bocsátást a fejedelemtől, míg a másodikban a köpönyegforgató Márkházy értesíti Gyulait arról, hogy Boldizsár azzal fenyegetőzik, hogy akár erőszakos eszközök alkalmazásával, de feltétlenül szándékában áll a színészt börtönéből kiszabadítani. Gyulai számára ekkor egy pillanatra felsejlik a remény, hogy kívül maradhat az eseményeken, akkor, ha a fogarasi gróf tőle függetlenül lép fel törvénytelenül, aminek következtében a titkos tanács döntésének értelmében bűnösnek nyilvánítható s Zsigmond közeléből eltávolítható.

Itt jön játékba azonban az időzítés dramaturgiája, a levél keltezése, ami a titkos tanácskozás előtti időpontra datálja a levelet, azaz ennek alapján visszamenőleg Boldizsár nem titulálható vétkesnek. Gyulai előtt tehát felcsillan a menekülés reménye, azonban már a kö-

---

³⁹⁷ Paul RICOEUR, *A szöveg és az olvasó világa*, (Ford.: JENEY Éva) In: P. R., *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, Osiris, Bp. 1999. 310–352; Különösen: 312. Iser a szöveg artikulációs jellegeit hangsúlyozza az olvasás aktusában, miszerint a befogadás egyéni és kreatív folyamat. Magát a befogadás aktusát a szöveg váltja ki és tereli, azonban teljesen befolyásolni, megszabni nem tudja. Wolfgang ISER, *The Act of Reading*, John Hopkins University Press, Baltimore, 1976. 34–36.

vetkező pillanatban hamvába is hull, hiszen a döntés elől, a cselekvés felelőssége és tetteinek következményei – azaz éppen előtte (meg)alakuló sorsa – elől nem menekülhet.

***

Márkházy imént említett levelét közelebről nem ismerhetjük, azonban kicsivel később betekinthetünk Joannes Hellebordiusszal folytatott levélváltásába, amiben Senno egészségi állapotát tárgyalják.³⁹⁸

Ez az írás – mint ahogy arra mindjárt rátérek – nemcsak nyelviségében kitüntetett, hanem mint dinamikus motívum is működteti a regényt. E fogalmazványból derül ki, hogy Gyulai sokat latolgatott, kételyek és hosszas vívódások nyomán megfogadó döntése, majd ezt követő büntudata, és végül Eleonóra elvakult bosszújának eredményeképp bekövetkező halála mind fölösleges(nek tűnik), ugyanis a vizsály gyújtópontja, Senno megöletése szükségtelen volt, mivel a börtön körülményei már kikezdték az itáliai színész egészségét, aki Gyulai beavatkozása nélkül is, mindenképpen jobb létre szenderült volna.³⁹⁹ Gyulai azonban a levél tartalmával, amint arról az óvatos intrikus, Gergely diák gondoskodik, nem jön tisztába.

Mint ahogy arról már szó volt, a *Gyulai Pál*ban nem könnyű, ám annál boldogítóbb feladat kiigazodni a bonyolult történetek szerteágazó labirintusában. Mind a jellemelek, mind a helyzetek megítélésekor folyamatosan változik az olvasói vélekedés, álláspontunkat a regény folyamán állandó reflexióval konstansul revízió alatt kell tartanunk. Mikor egy ítéletünket érvényesnek hisszük, a szöveg hamarjában szembemegy ez átmenetei nyugvóponttal, az addig biztosnak tételezett felől elbizonytalanít. Hasonló az olvasói tapasztalat abban a jelentben, amikor Gergely diák váratlanul betoppan Márkházyhoz, hogy felelősségre vonja a padisahhal szintén lepaktált palotaórt, hogy a török érdekekkel ellentétesen cselekedett, mikor Sennot megölette. E jelentben nincsen, kivel szimpatizáljon az olvasó, a török és magyar oldalon egyaránt aktívan tevékenykedő Gergely diák, és a hatalmával visszaélő, élvhajhász Márkházy alakja is ellenáll az azonosulásnak. Márkházy elsőre szintén ügyes intrikusnak tűnik, amiről Hellebordius doktorral folytatott levelezésével igyekszik meggyőzni a diákot. Míg Márkházy saját fondor tetteinek igazolását látja a doktor előrejelzésében, addig a diák egészen máshogy értelmezi az orvos által írott sorokat.

---

³⁹⁸ A regény első kiadásában Márkházy Hellebordius doktorral folytatott levélváltásának kérdő és a válaszlevele egyaránt egyetlen, a főszövegtől idézőjellel jelölten különböző közlésként jelenítődik meg, amelybe zárójelben ékelődik be Márkházy Gergely diákhoz intézett kiszólása. A későbbi kiadások azonban ezt a két levelet határozottan kettéválasztják. Míg az életműkiadás viszont Márkházy közbevetésének zárójelezését törli. Vö: *Gyulai Pál*, 1847. 124.; *Gyulai Pál*, 2011. II. 181–182. *Gyulai Pál*, 1967. 235.

³⁹⁹ Kemény monográfusa szerint e pótlólagos információ ironikus fényben tünteti fel az olasz maestro halálát. Vö.: SZEGEDY–MASZÁK, 2007, 93.

Márkházy a szóban forgó levelet, amelyben Senno egészségi állapota iránt érdeklődik, akkor írja meg, amikor már nála van Gyulai gyűrűje. Az orvostól arról értesül, hogy Senno hamarosan meg fog halni, azonban e tény elhallgatja, így a színész halálát meghozó döntés súlyát szándékosan Gyulai vállára helyezi. Épp e cselekedete által emelkedik a török és fejedelmi körökben egyaránt forgolódó és fontos szerepet betöltő Gergely diák szemében, aki nek e levelet fel is olvassa.⁴⁰⁰ A fogadtatás helyzete így a befogadók jellemének újabb árnyalataira mutathat rá.

Hellebordiusz doktor levelét annak nyelvi sajátossága emeli ki, ugyanis Kemény regényeiben előforduló levelek ritka kivételtől eltekintve teljesen magyar nyelvűek. Pedig, ha csak a jelen fikció szereplőit vizsgáljuk, feltehetően a jezsuita Alfonsó páter nem magyarul értekezett Tiefenbach gróffal, a prágai követtel, ahogy Johannes Michael Brutus olasz történétíró sem feltétlenül magyar nyelven értesítette barátját, Gyulait, hovatovább a műveletlenségét fitogtató olasz származású Senno is gyaníthatóan inkább anyanyelvén sértegette ellenlábását, amint azt következtetjük, hogy a regényes jellemű angol Raleigh sem magyar nyelven számolt be kalandjairól Báthory Boldizsárnak. Azonban ezen írások nyelvezetére nem történik utalás a regényben, amit értelmezhetünk egy olyan elhallgatott alakítási műveletként, amely a kommunikációs modellbe még egy interpretációs áttételt ékel, amennyiben e leveleket az elbeszélő nem pusztán csak közli, hanem fordításban tárja elénk.

Hasonló eljárás mutatkozik meg az elbeszélő által kivonatolt levelek esetében is, a szövegszerű közlés elhagyása, ugyanakkor a tartalmi annotáció mind az elbeszélő eminens szövegalakító szerepét hangsúlyozza – mint ahogy arra alkalmanként rámutatni igyekeztünk –. Mivel az idegen nyelvűség többnyire jelöletlen, a fikción belüli magyar nyelvűség hegemoniája feltételeződik, ezért külön hangsúlyt kap Hellebordiusz doktor teljességében hozzáférhető Márkházyhoz írott kevert nyelvű fogalmazványára.

A levél kevert nyelvisége próbára teszi a befogadást. Az orvos tudós nyelvezetét imitáló (és egyben ironizáló) latin szakkifejezések garmada ékelődik a magyar szintaxisba.⁴⁰¹ A nyelvi jelölők váltogatása különböző denotátumokat eredményez, amelyek referenciája is eltérő. A két nyelv találkozása során egy köztes nyelv jön létre, az egyik nyelv elemei beoltód-

---

⁴⁰⁰ „– Ön valódi nagy férfiú – kiáltá elragadtatással Gergely. – Ingyen tenni a fejedelmet zsarnokká, mert hiszen Senno különben is sirba ment volna, s úgy tenni őt azzá, hogy ha fordul a kocka, e vád alól föloldoztassék Gyulai rovására, ezt nevezem én olcsó vásárnak a politikában, ezt jutányos kereskedésnek a vérrel, ezt tatarékos gazdaságnak a lelkiismerettel! Engedje kezét megszorítanom. Ön lángész!” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, II. 235.

⁴⁰¹ E szöveg magyarítását, a latin kifejezések átültetését magyar megfelelőjükre a regényt kommentáló jegyzetben a közrebocsátó, szerkesztő, Tóth Gyula is szükségesnek látta. Vö: KEMÉNY, *Gyulai Pál*, II. 353–354.

nak a másikéba, amiből egy harmadik jön létre, azonban itt ez oltvány módon teremtődő írásműveleti konstrukció indaként megfojtja – dekonstruálja – az eredeti két jelölőrendszert.

Az idegen nyelvi jelkomplexum jelölője és denotátuma egyszerre jelöli önmagát és az önmagától való különbségét. A megértésesemény inszeminációja tehát nem a jelentő (significans) és a jelentett (significatum) viszonyának egységében jelenik meg, hanem épp ezek grafémikus, központ nélküli széttartásában, a jelszóródás tapasztalatában.

Ugyanis miközben a levél célja, világossá tenni, feltárni az igazságot, a börtönlégtől szenvedő színész kórismeretét adni, aközben az orvosi szakzsargon dominanciája mintha az idegen kódrendszer elemeivel épp nehezen megközelíthetővé tenni, elfedni igyekezne a szöveg perszuazív (meggyőző) jellegét.

Az érthetetlen beszéd, az ékesszólás valamint a latin szavak tudálékos használata a *commedia dell'arte* dottore figuráira emlékeztetnek. A jogász vagy orvos dottore idegen nyelvű elemekkel kevert, kivehetetlen beszéde gyakran épp a szakember hozzá nem értését igyekszik elkendőzni, amely gyanú Hellebordius doktor beszámolójakor is felmerül bennünk. Bár a színész állapotának leírása a korszellemnek megfelelő, hiteles kórképnek látszik, amely diagnózist a regény korábbi részei is bőven előkészítenek⁴⁰², ugyanakkor a javasolt terápia, az egyik szobából a másikba szállítás inkább babonaságnak, sem mint hatásos gyógymód tűnik.

Nem tudjuk említés nélkül hagyni továbbá, hogy Hellebordius kórismerete szerint Senno magyar lázban más néven maláriában szenved,⁴⁰³ amiről régebben azt képzelték, hogy a mocsarak káros kigőzölgése okozza. A regényben a posványos levegőre többször is utalás történik, az elbeszélő a gyulaféhevári börtön legéről hosszan értekezik,⁴⁰⁴ ahogy részletesen taglalja a testi és lelki bajok összefüggését is, és ezen egészségügyi keresztmetszeten keresztül világítja meg Senno jellemét. Az itáliai világfit e káros gőz korábban nem tudta kikezdeni, s a

---

⁴⁰² Vö: KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 419, 421.

⁴⁰³ „A 8. numerusba rekesztett subjectum azon febrisben laborál, melyet mi tudósok febris nervosa hungaricának nevezünk.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, II. 235. Magyar láz, más néven váltóláz vagy malária a 'mal aria' rossz levegő latin kifejezésből származik.

⁴⁰⁴ „Tudják olvasóim, hogy Fehérvár alatt fekvő része soha nem számított a legegészségesebb tájak közé, s noha évenkénti halandósága korántsem oly tetemes, hogy miatta a letelepüléstől valaki elidegeníttessék, de annyi mégis bizonyosnak marad, miként a lázak közönségesebb nemei igen szeretnek itt tartózkodni.

Ez régen is így volt, s jelesen a vársáncokat többféle kór, sőt járványok fészkének tartották, kivált a nyári hónapokban. [...],Egyébiránt kalandorunk testalkata oly edzett vala, hogy miként a jó bor az egyenlítőn átvive sem romlik meg, Pontini mocsarai közt vagy Havanna léthervasztó égőve alatt is versenyezhetett volna - míg szellemi okok idegrendszerének megtámadására be nem folytak - akárkivel a romlott lég hatása eltűrésében. De a léleknek a testen bámitó hatalma van.” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 419.

„Azonban a bástyafeneken a lég nyomasztólag zárt s rekkenő volt. Még künn is a szabad ég alatt nagy hőség uralkodott, s ámbár a Szent Miklós-kapu mögött terjedő előváros többnyire szellős és emelkedett helyzeténél fogva a váltó- és ideglázaktól megkíméltetett, de azon aránylag népetlen téren, hol most az alváros fekszik, s melyre a bástyabörtönök néztek, számos esetei fordultak elő a betegségeknek, többnyire a mocsaraktól megvesztegetett lég következtében. S minő dohos, nehéz, csaknem folyó volt a nedves falaknak, Senno fogházának gőze!” KEMÉNY, *Gyulai Pál*, I. 421

gyulafehérvári börtön levegője mindaddig nem zavarta, míg rabságának helyzete felől tisztában nem jött.

Sennot a róla szóló legenda – nevének hangzásával megegyezően – hol olasznak nevezik, máskor pedig oroszoknak, muszlimoknak, gyaurnak vagy franciának titulálja, ám a regény bekezdésekor arról értesülünk, hogy vér szerinti apja a prágai követ, Tiefenbach gróf volt.

Az orvosi beszámoló tehát arra enged következtetni, hogy az eladdig kikezdhethetlen egészségű színészt kalandos életútja során semmi vész legyűrni nem tudta, ám amint akarva-akaratlanul belekeveredett Erdély vezérfőinek ellenségeskedésébe, a politikai helyzet reménytelensége mocsári láz, más néven magyar láz formájában – e nyelvi manifesztum nem engedi megkerülni az iróniát – gyűri maga alá.

Mínta e levél nyelvének anyagában visszatükrözné annak sorsát, akiét elbeszéli, hiszen ahogy a latin szavakat a magyar szintaxis körbeöleli, s így azok referenciája és kontextuális jelentése a magyar nyelv közegében megváltozik, úgy e honi klíma az idegenből származó színész kalandor egészségét is kikezdi.

A szóban forgó levél konstrukciós eljárása tehát nemcsak, hogy fókuszába emeli a teremtettség kérdését, hanem kevert nyelvezetével gátolja az egyértelmű megfeleltetés műveletét, helyette a jelentésszóródás folyamatának értelemtulajdonító aktusát viszi színre, ezzel jól illeszkedve a regény eddig vázolt koncepciójába, interveniált szövegvilágába.

6. A levélírói én önelbeszélése a *Férj és nőben*⁴⁰⁵

Kemény regényei közül a legtöbb levelet a *Férj és nő* tartalmazza. Ebből huszonkilencet teljes terjedelmében megismerhetünk, négyről pedig vagy az egyik szereplő vagy az elbeszélő számol be. Ezek közül a Kolostory-testvérek mindkét fél részéről ismertetett levelezésével, Eliz Polidorához írott, válasz nélküli egyszólamú levelezésével foglalkozunk részletesebben, valamint Kolostory Albert Idunának írt szerelmes néhány sorával, ami eredeti formájában nem, csak Ondofredi szószerinti másolatában jut el címzettjéhez.

A levélszövegek összeolvasása során két ponton találtunk értelemmódosító kivételre. A *Férj és nő* első kiadása Kolostory Albert apjának születését 1783. június 2-ra datálta, amely időpontra Albert levelének tanúsága szerint Norbert Lipót apja naplójában hivatkozik, ezzel szemben az összes többi – áttekintett – kiadás ez időpontot – úgy gondoljuk, tévesen – 1773-ra módosította. Ugyanis a regény elején, mikor Norbert Lipót apja etimologizálja a Kolostory családnevet, és ezzel szétdúlja a család eredetének honfoglalás kori históriáját 1783. június 2-át írunk, és éppen egy Kolostory-fiú keresztelője zajlik. Mint később megtudjuk Kolostory Andrásé, akinek legkedvesebb fia Albert volt. Ezért az első kiadásban megjelenő 1783-as évszámot véljük hitelesnek.⁴⁰⁶ Továbbá az első megjelenésben Eliz Virányosról írt első levelének keltje január 5-e, ebben az egy nappal korábbi birtokra érkezés élményéről számol be nagynénjének.⁴⁰⁷ Ugyanakkor Eliz ezt megelőző levelét „Pest, jan. 5-én estvé”-re datálja az első szövegközlés, amely keltezés a többi levél valamint az események ismeretében nyilvánvalóan téves, hiszen levélírónk nem tartózkodhatott egy időben Pesten és Virányoson. Ugyanígy januári hónap megjelölés áll a Gyulai gondozta szövegben is, de a többi kiadásban a keltezés hónapját kipontozva találjuk. Az imént szóba hozott érvek alapján azt következtetjük, hogy mivel az előző levél január 5-ei, a következő pedig február 14-ei, így közte csakis egyetlen 5-ei nap volt, azaz e levél a fikció szerint csakis 1844. február havában annak is ötödik napján íródhatott.

***

---

⁴⁰⁵ E fejezet korábbi változata megjelent: PINTÉR Borbála, *A levél szerepe és működése Kemény Zsigmond Férj és nő című regényében, Irodalomtörténeti Közlemények*, 2011/3. 355–373.

⁴⁰⁶ KEMÉNY Zsigmond, *Férj és nő*, kiad. SZILÁGYI Sándor, Pest, Emich és Eisenfels, 1852, 8, 87.; KEMÉNY Zsigmond, *Férj és nő* In: *Kemény Zsigmond összes munkái III*, kiad. GYULAI Pál, Buda-Pest, Franklin Társulat, 1896, 11, 57. KEMÉNY Zsigmond, *Férj és nő, Ködképek a kedély láthatárán, Szerelem és hiúság*, szerk. TÓTH Gyula, Bp., Szépirodalmi, 1968, 11, 57.; KEMÉNY Zsigmond, *Férj és nő, Ködképek a kedély láthatárán*, Bp., Unikornis, 1996, 12, 47.

⁴⁰⁷ KEMÉNY, 1852, 19; KEMÉNY, 1896, 164; KEMÉNY, 1968, 160; KEMÉNY, 1996, 122.

A regény 5. fejezete a Kolostory-testvérek levelezésével kezdődik, amelynek tizenhat leveléből tizennégynek a teljes szövegét, egynek bőséges utóiratát, és egyet említésből ismerünk. Albert tizenkét levelet címez bátyjához, és négy válasz érkezik hozzá. A levelezést az ő nézőpontján keresztül ismerjük meg, az ő levélírói magatartását és olvasói reakcióit követhetjük nyomon.

Bár tisztán intradiegetikus narrációval találkozunk a legtöbbit, hiszen nyolc levél kommentár nélkül, majd ismét három rövid betoldó útmutatással megszakítva következik egymásra. Mindezek ellenére e levelezés alakítottsága nem kerülheti el figyelmünket, ugyanis a regényolvasás linearitásából adódóan a negyedik fejezet zárlatának levelezést felvezető pretextusát nem tudjuk megkerülni. Az elbeszélő itt azon túl, hogy a két fivér ellentéző, nem minden malícia nélkül való jellemzését adja, hangsúlyozza eminens közlői helyzetét: a levelek stílusának és tárgyának rövid kivonatát bocsátja az olvasó elé, előreutal e levelek fogadtatására és értelmezésére, figyelmeztet, hogy e levelezés célja nem elsősorban a távollévő mássikkal való párbeszédbe kerülés, sőt a történetmondás kereteit megsértve Tamás kárára ütközteti a szereplői és olvasói tudatok különbségeit, valamint magának a közlés gesztusának szobahozásával saját elbeszélői intenciójára,⁴⁰⁸ és egyben az egész levelezés alakítottságára irányítja a figyelmet. E felvezetést tehát olvashatjuk előzetesen mint a szöveg felhívó struktúráját, amely értelmezési stratégiát jelöl ki a levelek olvasásához,⁴⁰⁹ és amihez a későbbiekben viszonyulhatunk.

Az olvasás során a pretextus intenciója tapasztalattá válik, ugyanis észre kell vennünk, hogy a történet – itt a levelek – sorrendje és az elbeszélés – itt a közlés – sorrendje nem esik egybe, vagyis a leveleket nem kronologikusan, születésük rendjében, külső nézőpontból ismerjük meg, hanem Albert szűkebb látószögén keresztül. Ez az eljárás elsősorban azzal magyarázható, hogy a regény egészét tekintve a fiatalabb Kolostory testvér áll a középpontban. Másrészt az időzítés dramaturgiáját véljük felfedezni például abban, hogy Tamás november 12-ei levele, amelynek – szintén az idő játékanak, a késleltetés eszközének következtében záró sorában azaz – utóiratában közli házassági szándékát, Albertet épp az Adélt célzó, napok óta tartó udvarlási készülődés közben találja. Mivel az ezen levél következtében fellángoló ellenséges indulat a gyújtópontja a később történeteknek – Albert ezt követő válasza miatt nem lép házasságra Adél Tamással, Albert pedig minden előzetes tájékozódás és kérdés nélkül ezért veszi el Elizt – ezért e levélben a fent idézett elrendező diegetikus szerep beteljesedését

---

⁴⁰⁸ „Legyen szabad tehát a két testvér közti levelezésből annyit a nyilván elébe hozni, mennyi elbeszélésünk fonálának továbbvezetésére mellőzhetlen.” KEMÉNY, *Férj és nő*, 50.

⁴⁰⁹ Wolfgang ISER, *Die Appelstruktur der Texte* In: *Rezeptionsästhetik*, Hrgs. Rainer WARNING, München, Wilhelm Fink Verlag, 1975, 228–252.

látjuk: megérkezésében az elrendezés dramaturgiájával szembesülünk, míg fogadtatását és későbbi sorsát mint a cselekményt alakító esemény olvassuk.

A levelezés Albert római úti élményeiről beszámoló írásokkal kezdődik. A levelek kötelező formai elvárásaiból csak a kelteztést jeleníti meg, a megszólítással a harmadik levélíg kivár. Albert mindössze háromszor említi bátyja nevét, azt sem kitüntetett, megszólított pozícióban, hanem a levél szövegébe ágyazottan. A kelteztés paratextusa az egymásra következő élményét adja, ugyanakkor segít tájékozódni a történet sorrendiségében, az időzítés útvesztőiben. A megszólítás hiányában és persze a szövegek narratívájában azon –elbeszélői kiszólásban már előkészített – sejtésünket látjuk igazolódni, hogy e levelek inkább monologikusak, inkább emotív, referenciális, mint konatív vagy fatikus funkciójúak. Albert ezen leveleit tehát inkább naplóbejegyzésszerűnek látjuk,⁴¹⁰ mivel elbeszélője valamint tárgya is az én, az énnel történt események rögzítése, így sokkal inkább egy önmagával folytatott monológgal sem mint egy a másikat célzó, őt megszólító, vele számoló levélszövegekkel van dolgunk.

E folyamat annak ellenére sem törik meg, hogy Tamás első válasza színre viszi Albert leveleinek értetlen illetve félreértelmező, elutasító fogadtatását. A recepció travesztiáját látjuk abban, hogy Tamás, aki fellengzősnek titulálja Albert sorait, és mással olvastatja azt fel, hangsúlyozva ő és én szembenállását, másolatot készített a levelekről, hogy Albert jó hírét keltse egykor volt barátai és vetélytársai előtt, azonban e gesztussal éppen, hogy nevetségessé teszi, támadásoknak szolgáltatja ki öccsét.

Tamás levelét elbeszélői magyarázat kíséri, ami Albert reakcióit tárgyalja: (proleptikusan) Adél iránt felcsillanó érdeklődését és Tamás épp a levél anyagságában – papírjának finomságában és az utóiratában jelölt és – megtapasztalt pálfordulásának meg nem értését. De Albert – mint ahogy azt az elbeszélő előre is jelzi, és a levelekbe beavatódván mi is megtapasztaljuk – nem változtat eddigi beszédmódján, leveleinek stílusán, azok tárgya továbbra is az eddigi romantikus toposzokhoz⁴¹¹ illeszkedik: a letűnt, a régmúlt iránti vágyódást, a romkultuszt, a művészet iránti rajongás vallásos élményét, a katolicizmus szertartásait

---

⁴¹⁰ A *Férj és nő* igaz nem *A hírlapszerkesztő naplójának* átdolgozása, mégis bizonyos vonatkozásban a kéziratában megsemmisült szöveg e regény előzményének tekinthető, hiszen mind a főszereplő nevét, mind bizonyos motívumokat – az arisztokrata család ősi nevek és régi családi legendák iránti rajongását – átörökíti. *A hírlapszerkesztő naplója* Kolostory Albert naplójával kezdődik, és mint feltételezhető tartalmazza Malmy Ödön naplószövegét is. Vö: *Báró Kemény Zsigmond hátrahagyott munkái*, kiad. PAPP Ferenc, Bp., Franklin, 1914, 335–351, 345. A korai szöveg, ahogy már a címe is mutatja, kitüntetett helyen kezeli és szerepelteti a napló műfaját, amely műfajiság talán továbbörökítődik a későbbi Kolostory figura megnyilatkozásaiba. Barta János is felveti tanulmányában Albert római leveleinek naplószerűségét, de benne a levélforma műfaji bizonytalanságát látja. BARTA, *i. m.*, 65.

⁴¹¹ Z. Kovács ezt Zmegac nyomán „Poetik der Stimmung”-nak, azaz romantikus poétikának nevezi. Vö: Z. KOVÁCS, *i. m.*, 163.

övező vallási áhítat; a halálélményt tematizáló leveleket részletes, melankolikus tájleírás majd egy álomjelenet megelevenítése követi. Több forrás is – az elbeszélői előrejelzés, Tamás közlése, és saját olvasói tapasztalatunk egyaránt – azt erősíti bennünk, hogy e romantikus képzelgésnek az idősebbik Kolostory bizton nem szíves hallgatója. Tehát kérdésként merül fel, hogy Albert jelölten miért nem válaszlevelet fogalmaz, és miért folytatja beszámolóit az addigi stílusban,⁴¹² ha azok bátyjában befogadóra nem találnak. E folytatólagosság okát is abban látjuk, hogy Albert leveleinek célja az önreprezentáció. Eleinte az önkifejezés akár csak monológban vagy naplószerűen, később pedig nagyobb, más közönség előtt.⁴¹³ Hiszen bár Albertet sérti leveleinek fogadtatása volt barátai és vetélytársai körében, mégis bátyja közvetítése révén írásaival e közönséghez is el tud jutni, és azok számára – ha nem is feltétlen ünneplő kontextusban, de – jelen tud lenni, és az effajta hiúság tőle nem áll távol. Mint az Tamás október 29-ei leveléből kitűnik, ha nem is e társaság, de egykori jegyese, Strahlenheim Adél számára magát úgy tudja majd mégis reprezentálni, hogy lelkesült, értő fogadtatására talál.⁴¹⁴ Fokozatosan lehetünk tanúi e folyamat kialakulásának, ahogy Albert levelei – majd pedig már egyéb cselekedetei: a lögyészi birtokról való lemondás, kép- és etazservásárlás – egyre inkább Adél kedvében járására irányulnak. Mindezen indirekt módon alakuló háttérkommunikáció az, amiből Albert Adél iránt újólágt feltámadó szerelmének képzetét megszövi.

Albert teljes terjedelmében megismert levélszövegei tehát inkább az én megjelenítődését, elbeszélhetőséget célzó naplószerű beszámolók. Címzettjük nem a jelölten megszólított, hanem egy később megalakuló közönség. A címzett végül mint kézbesítő funkcionál, és így e szövegek nem alakulásukban, címzethez fordulásukban, hanem a küldés, közvetítés aktusának következtében válnak levelekké.

Tamás négy leveléből kettőt válaszként olvasunk egy korábbi fogalmazványra, így ezek visszautalási rendszere mindenképp figyelemreméltó. Az első levél analeptikus allúzióról, a fellengzősnek minősített római beszámolókról és azok további sorsáról már volt szó, így tekintsük, a regény egészének alakulására is befolyással bíró, Norbert nevét újrakontextualizáló november 12-ei levelet.

A Norbert-családdal való megismerkedését Albert október 26-ai levele tárgyalja. Norbert Lipótot, a polgárt arisztokrata göggel festi meg, lenézése a család vélt névtelenségében

---

⁴¹² „De bár kíváncsisága fölfokozva lön, óvakodón mellőze bármí célzást vagy kérdezősködést, s levelezését oly hangon folytatá, mintha Tamás bátya eleitől fogva a csin és szépízlés avatottja lett volna.” KEMÉNY, *Férj és nő*, 70.

⁴¹³ Kolostory külvilághoz való ragaszkodásáról lásd bővebben: BARTA, *i. m.*, 68–70; Z. KOVÁCS, *i. m.*, 157–158.

⁴¹⁴ „Adél kisasszony egyedüli pártfogója római leveleidnek.” KEMÉNY, 1968, 84.

nyilvánul meg,⁴¹⁵ miközben saját családja felmagasztosulását, a magyar ősi családok legendájának határokát nem ismerő ismertségét látja abban megmutatkozni, hogy e Rómában élő magyar származású finác nemcsak, hogy családjának nevét, de birtokát is ismeri. A felvilágosult polgár és az arisztokrácia társadalmi szembenállás a regény egyik hangsúlyos eleme, amely oppozíciót mint a regény meghatározó állásfoglalását a szakirodalom részletesen körüljárja.⁴¹⁶

Az olvasó mindeközben nyilván nem felejtette el a regény nyitányát, amikor is egy bizonyos *Candide*-ot olvasó Norbert az ész, a logika eszközével rávilágít arra, hogy a nevére, rangjára, múltjára oly igen büszke Kolostory-család neve tévesen kanonizálódott. Kolostory báró, miután fél éves kutatómunka után kénytelen elfogadni, hogy családfájának gyökerei kétségesek, képtelen tovább élni: míg ő karszékbe szegeződik, a vár enyészet prédája lesz, vagyis az ősi múlt mítoszába vetett hit hiányában jelene is felszámolódik. A nyelv felforgató erejének bizonyítékát látjuk abban, hogy a név denotátumának hiánya, a vélt referencia felszámolódása megfosztja a családot biztosan tételezett eredetétől és így egyedeiben is ruinálja azokat.⁴¹⁷ Az elbeszélő, mikor a család múltbéli figuráinak történeteiről regényhősének bemutatására tér át, a generációk közötti korszakváltást a nyelv változásában mutatja be: jelentő és jelentett szétválásában ragadja meg, és az új korszakban új nyelv eljövételét láttatja.⁴¹⁸

Norbert etimologizáló, dekanonizáló tevékenysége épp a Kolostory-család hangsúlyozottan legrelevánsabb ünnepén, a keresztelő napján történik, vagyis a világfi a névadáskor, a hagyomány továbbörökítésének mitikus időpontjában fosztja meg a Kolostory-családot nevének eredetétől. Albert levelében ezt a dátumot⁴¹⁹ napra pontosan felidézi – illetve Norbert Lipóttól citálja, aki apja naplójából vette – és a család nevének továbbélését azon időponthoz köti, amikor is a legenda leromboltatott. Vagyis Albert nem látja e kitüntetett időpont kettős jelentését, azt hogy benne kezdet és vég egybeesik.

A nem különösebben önreflexív Kemény-figurák közé tartozó Albert szeméről a hályogot Tamás levele sem oszlatja el. E levél válasz jellege már nyitó sorából egyértelmű. A válaszlevél attribútuma, hogy folyamatos retrospektív utalásokkal figyelmeztet, emlékeztet

---

⁴¹⁵ „De te, Tamásom, mosolygani fogsz, hogy az isteni Rómában egy név nélküli polgárcsaládról ennyit beszéllek.” KEMÉNY, 1968, 59.

⁴¹⁶ PAPP *i. m.*, II. 138–141; BARTA, *i. m.*, 52–62; SÖTÉR István, *Férj és nő: A nemesi polgárosodás csapdái* In: S.I., *Nemzet és haladás*, Bp., Akadémiai, 1963, 458–463; Z. KOVÁCS, *i. m.*, 155–159; SZEGEDY-MASZÁK, 2007, 129–133., KUNKLI Enikő, *A közösségi narratívák és egyéni önnarratívák összehangolásának esélyei Kemény Zsigmond Férj és nő című regényében.*, *Studia Litteraria*, 2005, Tomus XLIII. 115–143.; 116–121

⁴¹⁷ A családi narratíva felszámolásáról és a név jelentőségéről lásd még: KUNKLI, *i. m.* 123–127.

⁴¹⁸ „Eltűntek a nevek, megmaradtak a dolgok. [...] Albert folyékonyan beszélt az átalakult idő nyelvét” KEMÉNY, *Férj és nő*, 21.

⁴¹⁹ Bevezetőnkben e dátumot pontosítottuk 1783. június 2-ára.

önmaga eredetére, a szövegre, amelyet születésének okaként jelöl meg. E válaszban azonban nemcsak Albert levele mint a szöveg keletkezésének oka jelenítődik meg, hanem mindeközben a család eredettörténetének új nézőpontú újramondásával és ezáltal újrendezésével van dolgunk.

Tamás múlthoz való viszonyát sem látjuk kevésbé problematikusnak. E viszonyulás ironikus megfestése látszik a november 2-ai levélben, amikor is Tamásnak, a sertéshizlalónak figyelme nem terjed túl – az elbeszélő jellemzése alapján – a házi és megyei viszonyokon, amikor Albert családi portrékhoz, emlékekhez való ragaszkodásán értetlenkedik, és a felvilágosodás korára hivatkozva a családi előítéletek háttérbe szorítására ösztönzi öccsét. Nem kevésbé mulattató a szóban forgó levél lidércnyomásos gyermekkori emlékének a megidézése sem. A család hősi legendájának letűnését a gyermek nézőpontjából rémmesei elemekkel festi meg. A Kolostory családnév jelentésmódosulásához hasonlóan itt a Norbert név kontextualizálódik újra, melynek során, e név jelentése ruházódik fel újabb jelentésrétegekkel. Ezért is lesz a Kolostory-családban többes számban is használatos, mivel egyszerre jelenti számukra a rémítőt, a család lerombolóját, sőt a család egyedi szótárának szitokszavát, az arisztokrácia ellenségét s az új korszellem lidércét.⁴²⁰

A két főszereplő családneve éppen jelentésük szóródásában ragadható meg, ahogy a két család története is, egymáshoz való változó relációjában, az általuk képviselt társadalmi és – a színekdochészerűen címpozícióba állított – magánéleti szerepük alakulásában beszélhető el.

Ezt a párhuzamot vetíti előre Tamás levelének ironikus, fecsegést berekesztő summázata, ami az egész regény viszonyában mint predikció olvasható: „Mily célja van a végzetnek ily randevú által? Nem azt akarja-e, hogy jól megrángasd a bankár orrát őseink iránti tiszteletből? Tedd, kedves Albertem! Mutasd meg annak a nyárspolgárnak, mi egy magyar mágnás. Szeretnék gyermekkori félelmeimért a bankár úron elégtételt venni.”⁴²¹

Tehát a név jelentésmódosulásait protenciós és retenciós módon is színre vivő, főként levelekben elbeszélte jelenetek előrejelzenek és felvázolnak egy értelmezési horizontot a regény egészének értelmezéséhez.⁴²² Ebből a nézőpontból válik indokolttá, hogy Albertben

---

⁴²⁰ „az mind Norbert, ki a jobbágyokat a földesúr ellen lázítja, ki a nemesi rendre irigykedik, a mágnásokat gyűlöli és a gazdagok vagyonára veti szemét. [...] Nagypó koporsójába is a szeget mind a Norbertek ütötték... [...] Norbert csak allegóriai kép, és a korszellemet jelenti, mely a hűbériség ellen küzd, s minket, kik előjogok birtokában vagyunk, a közszabadság ürügye alatt akar kifosztani.” KEMÉNY, 1968, 93.

⁴²¹ KEMÉNY, *Férj és nő*, 93.

⁴²² A névadás a regény egészén végighúzódó kulcsfontosságú motívum: már a regénynyitányban Keselykő etimológiájával találkozunk: „ki-ki átláthatja, miként hegyünk többre van teremtve, mint név nélkül élni [...], s arról is ki-ki meggyőződhetik, hogy nevét csupán valami arisztokratikus lénytől, minő az oroszlán, párduc vagy kesely, volt szabad kölcsönöznie.” KEMÉNY, *Férj és nő*, 7. De több levél is tematizálja e kérdést: Albert októ-

azért merül fel az Elizától való elválás lehetősége, mert Idunától fogant leendő utódjának tisztességes nevet akar adni. A vallási⁴²³ és családi hagyományhoz való egyaránt szoros kötődése miatti kétségei azonban öngyilkosságba sodorják. Önmagát ugyan tovább tudja örökíteni, de nevét tovább hagyományozni Idunával közös utódjában⁴²⁴ már képtelen, hiszen a várandós asszony a botrányt elkerülendő kénytelen Terényivel házasságra lépni. Albert önfelszámoló bukása, eredet híján való folytathatatlansága metonimikusan az egész arisztokrácia kudarcát, modern viszonyok között való életképtelenségét szimbolizálja.

A Kolostory-testvérek terjedelmes levelezését egy csonka levél, Albert levelének utóirata zárja. Ahogy arra már az írások időzítésének vizsgálatakor felhívtuk a figyelmet, a Kolostory-fivérek nem utólagos információközlésre használják e toldalékot, hanem mondanójuk csattanójával e záró részig kivárnak. Például Tamás november 12-ei levelének post scriptumában közli öccsével Adéllal való házasságának tervezett időpontját némileg közönséges nyelvi regiszterbe váltva. E fordulat nem éri meglepetésként az avatott olvasót, hiszen az október 29-ei levelének utóiratában Tamás Adélt, mint egy vásári kancát ép fogai, egészséges gyomra miatt méltatja, azaz mint sertéshizláló magasztalja jövendő(beli) áruját. Albert ugyan részben konstatálta, de nem jött bátyja pálfordulásának titkára, a beavatott olvasó előtt azonban nem maradtak homályban az Albert nőtlenségére tett célzások, az idősebb fivér otthontemtő kísérletei valamint utalásai a házasság nehézségeire.

Albert azonban a házassági szándék bejelentése következtében – hiszen mint láttuk, épp az Adéllal való újbóli szerelem álmokképeiben ringatta magát – minden viszonyából ki-semmizve, megsemmisítve érzi magát, ezért önkéntelenül darabokra tépi a levelet. Majd az erre válaszként születő fogalmazványáról másolatot szándékozik csinálni, hogy levele és ezáltal bosszúja mindenképpen célhoz érjen. Az öt felszámoló sorokat anyagában is megsemmisíti, míg bosszúját az ismétlés, az újraelőállítás gesztusában kétszeresen is kiélvezi.

Az utóiratban Albert nyíltan nem ad hangot csalódottságának, felháborodásának, ennél ügyesebb levélíró. Intelemnek álcázott imperatívuszai a gyanú magvának elszórását célozzák, ahogy a leendő arát méltató sorai is az ellenkezőjét jelentik. Megnyilatkozásai épp fordított konnotációban jelennek meg: állításai tagadó mondatokká, tagadásai afirmatív jelentésű ki-

---

ber 26-ai levelében Elizával szembeni első kifogása: „Csak neve ne volna Lizi, mi a német szobaleányoké!” *Uo.*, 58., Norbert névnapjának ünnepén közeledik egymáshoz a két család ifjú sarja, amire Albert elhallgatások között november 14-ei levelében utal. *Uo.*, 76.

⁴²³ Albert valláshoz való viszonyáról lásd bővebben: BARTA, *i. m.*, 69–71; Z. KOVÁCS, *i. m.*, 156–157.

⁴²⁴ Elizával közös gyermekével, Gizellával, mint leánygyermekkel a család ~~és~~ neve nem öröklődik tovább. Sőt női ágon a családi vagyon sem öröklődik. Erről tanúskodik a felmenők helyzete is, hiszen Kolostory Andrásnak négy fia és hat lánya van ugyan, de birtoka csak a fiú leszármazottak között negyedelődik, ezért van az, hogy Albert a keselykői birtok negyede fölött rendelkezik.

nyilatkoztatásokká módosulnak.⁴²⁵ Levelét kettős hallgatósághoz intézi, a házasság anyagi elvárásainak taglalása, a féltékenységtől való őrizkedést ajánló sorok Tamáshoz szólnak, míg a hirtelen elhatározásból hozott döntés, az Elizzel való házassági szándék kinyilatkoztatásának címzettje pedig egykor volt kedvese, Adél.

Tamás ügyetlensége, saját sorsának elhibázása hovatovább abban áll, hogy nem tudja Albert levelét a fonákjáról olvasni, azaz eredeti – alig leplezett – intenciója felől értelmezni, miközben hasonló kétértelműségekkel és utalásokkal leveleiben ő maga is élt. És nemcsak, hogy nem lát át Albert homályosnak alig mondható célzásain, hanem még továbbítja is mennyasszonyának a levelet, ezzel végképp a tervezettel ellenkező irányba terelve az eseményeket. Batorsága tehát abban nyilvánul meg, hogy korábbi kézbesítői szerepét nem képes az adott helyzetben újragondolni.

Albert tehát egyszerre számol a kettős hallgatósággal, valamint Tamás bárgyúságával, és e levelet mint az események befolyásolását célzó eszközt működteti, s mint látni fogjuk jól, hiszen e fogalmazványának következtében Adél valóban eláll házassági szándékától.⁴²⁶

A levélírást követő önmeggyőzés helyzetében tanúi lehetünk annak, hogy egy szöveg hatáspotenciálját nemcsak olvasójára, hanem alkotójára is kifejtheti, hiszen a szöveg megszületésnek pillanatában leválik alkotójáról, mint független nyelvi jelek és struktúra kezd működni, és a benne felkínált potenciális sokrétűséget bármely értelmezője aktualizálhatja. Ezt teszi Albert is, mikor e levél hirtelen jött kijelentései felől tekinti korábbi leveleinek állításait, és azokból önmaga meggyőzése valamint mostani és egykori sorainak kontinuitása végett, egy hitelesnek tűnő értelmezési lehetőséget állít össze.⁴²⁷ Sokkal inkább foglalkoztatja, hogy e folytonosság korábbi levelei és a mostani, azaz akkori és jelenbeli énje között fennálljon, mint hogy e tény a valóságra vonatkoztatható legyen. Albert másodsorban vizsgálja meg hamari állításainak a regénybeli valósághoz való viszonyát, és elsőre némileg könnyelműnek tűnik a következtetés, hogy amennyiben e referencia nem állna fenn, az öngyilkosságot választaná. De a regény beteljesíti e jóslatát. Az ok ugyan nem Eliz visszautasítása, hanem Albert két hagyomány között választani nem tudása.

---

⁴²⁵ „Őrizd magad a féltékenységtől! [...] Adél az Isten angyala, neki elvei vannak... ő nem könnyelmű, nem kacér, nem ledér. Óh! Adél tüzesen fog szeretni a mézeshetek után is. Csak te ne legyél kétkedő, bizodalmatlan...” KEMÉNY, *Férj és nő*, 98.

⁴²⁶ „Emléke sajn, éget. S mindennek Albert az oka. De miért is adtam át a levelet?” KEMÉNY, *Férj és nő*, 113.

⁴²⁷ „Szerencsémre annak a szűk eszű Tamásnak, ki annyit ért a költői eszmékhez, mint én az aranykészítés titkához, Lizáról néhány fellengző levelet írtam, melyet Adél olvasott, s így még dacból támadtnak sem mondhatja házasságomat... Büszkeségem mentve.” KEMÉNY, *Férj és nő*, 99.

A regény recepciótörténetében megképződő Albert figurájához⁴²⁸ talán a valóságreferencia hiányát vagy másodlagosságát tudjuk hozzátenni, vagyis, hogy számára sokkal fontosabb – mint ahogy azt már fentebb is fejtegettük – hogy önreprezentációja önmagához hű, folytonos legyen, mint az, hogy a valósággal összhangban, azaz igaz legyen. Albert ebben nagyapjára emlékeztet, akinek sorsát az törri kerékbe, hogy Norbert rámutat: a családfa folytonossága hamis eredetre – areferenciális denotátumra – vezethető vissza. Némi ironikus kritika sejdíthető abban, hogy az arisztokrata család az oly igen vágyott folytonosságot épp azáltal hozza létre, hogy tagjai más-más úton ugyan, de elkerülhetetlenül szembekerülnek a folytathatatlanság problematikájával.

E teljes levélszövegeiben feltáruló levelezés engedi át leginkább a történetmondás lehetőségét szereplőinek, ezzel több levélszövegen keresztül az intradiegetikus, egyes számú beszélői ennek teret engedve. Azonban a szöveg több eljárása: a pretextus direkt alakítotttságot felvállaló kijelentései, a leveleket keretező paratextusok, bizonyos kötelező formai elvárások megléte, máskor hiánya, a közbeszólások, az időzítés, a digresszív beavatkozások, az elhallgatott levél illetve levélrészlet folyamatában mégis a szövegteremtés diskurzusát állítja a középpontba, ezzel megbolygatva a szöveg referenciális státuszát, ugyanakkor olvashatóságához – mint azt eleddig bizonyítani szándékunkban állt – új értelmezési horizontokat kínál.

***

A *Férj és nő* harmadik levélírója Eliz. Ő összesen kilenc levelet ír Polidorának, hatot közvetlenül házassága után, 1844-ben, hármat pedig e viszony megromlásakor 1846-ban. A címzett nagynéni válaszleveleit egyik esetben sem ismerjük. Így ennek következtében Eliz leveleit nem a rákövetkező válaszokkal olvassuk össze, hanem egymáshoz való viszonyukban tekintjük.

Nincs elbeszélői magyarázó pretextus, ahogy nincsenek az egyes leveleket kommentáló, a levelezés folyamatosságát megszakító kiszólások sem, valamint utólagos értelmezések sem. Az elbeszélő sem a levélírás, sem a befogadás helyzetét nem viszi színre, sem a levelek későbbi sorsáról nem beszél. Nem alkalmaz határátlépéseket, beavatott olvasóját többlet információkkal nem ruházza fel. Nem lép fel diegetikus elrendezői szerepben, a szöveg teremtettségét nem hangsúlyozza lépten-nyomon. Ennek következtében a történetmondás stafétabotja végig a levélíró kezében marad, és az olvasó nem kap instrukciókat a befogadáshoz. Ezen eljárások hiányában mind a levélírói, mind a megszólított pozícióját sokkal inkább önmagára tudja vonatkoztatni, és a leveleket – állandóan önmaga jelöltségét hangsúlyozó közve-

---

⁴²⁸ A romantikus, térben és időben távol eső után vágyódó, művészet iránt vallásos áhítattal rajongó, elegáns, hiú világfi, ugyanakkor egy polgárosodó világban a hűbériség szellemének foglya.

tító híján – sokkal közvetlenebbül érti. E szabadság következtében valóban létrejön a látószögváltás és Eliz örömeit és bánatát belülről láthatjuk. A Kolostory-testvérek levelezését állandóan figyelő és kommentáló elbeszélő jelenlétével és értelmezést befolyásoló kiszólásaival, miközben egyrészt megjelenítette, másrészt azon nyomban kétségbe is vonta, zárójelezte vagy törlésjel alá tette a megnyilatkozásokat. Eliz leveleinek közreadását is megelőzi egy rövid bevezető és az elbeszélő, visszavéve a történetmondás fonalát, viszonyul – a történet további alakításában is – a levelekben elhangzottakhoz, de jelenléte sokkal visszafogottabb, mint a Kolostory-fivérek leveleinek közlésekor. A folyamatosan közbeszóló elbeszélői jelenlét hiányát tehát azzal magyarázzuk, hogy Eliz így sokkal tisztábban, mindenféle átértelmező felhang nélkül tud megnyilatkozni, ezáltal leveleit sokkal őszintébbnek, figuráját pedig sokkal rokonszenvesebbnek érezzük.⁴²⁹

Hasonló módon magyarázzuk a válaszlevelek hiányát is. A fikción belül e válaszok megszületnek, ezekre Eliz leveleinek némely visszautalásaiból következtetünk,⁴³⁰ sőt ennek nyomára bukkanunk más események kapcsán is, például, hogy Polidora levélben értesíti sógorát lányának és vejének megromlott viszonyáról, amelynek következtében Norbert kezdi kézbe venni a fiatalok sorsának alakítását; de az olvasó ezen szövegek egyikével sem jön tisztába. Az elbeszélő tehát úgy alakítja e párbeszédet, hogy az olvasó csak az egyik fél monológját ismerhesse meg.⁴³¹ Habár az ifjú feleség minden levelében megszólítja Polidorát, valóban őt célozzák a sorai, valóban számára argumentálja az eseményeket, de mégis mind örömeinek, mind bánatának megfogalmazásához csak az ő egyedi nézőpontján keresztül jutunk és jutunk közel. Ugyanis az olvasói közelkerülés élményét megtörné, átértelmezné Polidora bármely típusú megnyilatkozása, akár észérvű tanácsai, akár szívbéli megnyugtatói, illetve – Eliz árul tatása kapcsán – Albert könnyelműségét taglaló intelmei. Sőt Polidora nézőpontjában valamilyen módon – akár nyilvánosan, akár elhallgatva – meg kéne jelennie a középkorú lady özvegyasszonyi szerepének, és ennek tartóssága fölötti fájdalmának, hiszen Polidora Albert iránti vonzódását mind Albert levele mind az elbeszélő többször megemlíti.⁴³² Eliz megnyi-

---

⁴²⁹ Eliz alakját tanulmányában Barta János is felmagasztosítja, tipológiájában a „törékenyek” közé sorolja. BARTA János, *Sorsok és válságok. Kemény Zsigmond tragikus emberalakjai* In: B.J., *A pálya végén*, Bp., Szépirodalmi, 1987, 186–217, 206–207.

⁴³⁰ Vö: „Hibáztatod, néném, hogy miért nem éreztettem veled mindjárt az első percben, miként tudom s tőrni nem fogom kicsapongásait.” KEMÉNY, *Férj és nő*, 238.

⁴³¹ A korabeli Kemény-recepció a regények narratívtechnikáját, a szereplők egyéni hangú megnyilvánulását dicséri. SALAMON, 461. Péterfy azonban Kemény regényalakjait általában képtelennek ítéli a párbeszédre, megnyilatkozásaikat a szövegben elszórt monológokként értelmezi. PÉTERFY Jenő, *Báró Kemény Zsigmond mint regényíró* In: P. J. *Válogatott művei*, Bp., Szépirodalmi, 1983, 550–585, 567–568.

⁴³² „Polidora a koketté válni akaró vén Rómát oly érdekesen rágalmazta, hogy egészen elfeledtem, hogy ő is néha tetszelgeni kíván, s hogy a harmincöt éves nő, ha özvegy, ritkán elégül meg a kornak, melybe lépett, szerény igényeivel.” „Figyelmeztetései talán húga iránti ragaszkodásból, talán önzésből támadtak. Maga sem tudott

latkozásai tehát mindezen árnyalatoktól függetlenül, értelmezésektől szabadon, tisztán, olvasatlanul áll elénk, és így a recepciós munka során a mi regényolvasói tudatunk generál válaszokat, mi kerülünk a megszólított helyzetébe és hozunk létre folytatólagos párbeszédet a szövegekkel.

Eliz 1844-es hat levele közvetlenül a házassága utáni idill képeit festi meg. Az időben való előrehaladással tanúi lehetünk, ahogy Eliz egyre biztosabban szeret, és egyre biztosabban véli magát viszont szeretve lenni. Boldogságának biztosítékát hangsúlyosan nem az álomvilágban, hanem újdonsült férjében látja, minden levelének középpontjában Albert áll. Albertet kevésbé új cselekvések közepette, mint inkább új nézőpontból látjuk, hiszen a Bécsben örömmel mulató, a társasági élettől visszavonuló, az esténként felolvasó férj Eliz látószögén keresztül felmagasztosul. A szerető nő jellemzésén keresztül Albert jellemének addig ismeretlen tulajdonságai mutatkoznak meg, úgy mint: tapintatos odafigyelés, szerető, önfeláldozó gondoskodás (azért a targoncát toló, kertészkedésben is odaadó munkás férfi alakját némileg már túlzásnak látjuk). Bár a feleség belső fokalizációjú, elfogult elbeszéléseiből sejtjük, hogy e jellemvonások Albertnek kevésbé tulajdonságai, és oka inkább a jellemző és jellemzett között fennálló elfogult érzelmi viszonyban, semmint Albert alakjának sokrétűségében keresendő. E sejtésünket a levélközlést berekesztő elbeszélői sugalmazás tovább erősíti,⁴³³ majd bizonyítva látjuk az eseményekbe, és Eliz két évvel későbbi elkeseredett leveleibe egyre jobban beavatódva. Mindezek ellenére Eliz levelei mégsem válnak nevetségesség tárgyává, mert bár eleinte ugyan felülstilizálja a férfit – de hangsúlyosan nem álomképekből szövi meg alakját, mint tette azt Albert Tamás leveleinek Adélt idéző sorai kapcsán –, de akkor is kitartóan, hűen és lemondón szereti és jeleníti meg, amikor megcsalásának tényével már tisztában van.

Albert és Eliz leveleinek ismeretében módunkban áll férj és nő egymásról adott jellemzését összevetni, melyek jól mutatják és kimetszik kettejük érzelmeinek különbségét. Albert hűtlensége, Elizzel való megalégedni nem tudása már kódolva van a polgárlány alakját megfestő soraiban, akinek legnagyobb erényét szerénységében látja, míg az asszony második

---

kedélyéről számot adni. Mert Albertteli vitatkozásai határozatlan színű érdeket gerjesztettek benne a külön eszméjű ifjú iránt, mely barátság és vonzalom közt vegyült föl. [...] Egy Velletriből jött ösmerősének csodálatos regéi a Herminá-n történt kalandról, és Eliz sápadt arca, midőn Albert elbúcsúzott, bizonyos ingerültségre hangolta, melyet ő húga miatti aggálynak tekintett, de amely a szív titkos műhelyében – hol a benyomások olvasztatnak föl, hogy mozgásba hozassanak – talán salakkal is vegyült... [...] Most először villant meg eszében, hogy kitérései féltékenységre is magyarázhatók: most először sejté, hogy ingerültsége nem volt a körülmények által egészen indokolt.” KEMÉNY, *Férj és nő*, 64, 78–79.

⁴³³ „Hogy azonban a szerető nő nem ítélte-e saját szíve szerint Albert szívéből, s hogy az elragadtatást, mely keblében – mint Vesta-tűz – olthatatlanul élt, nem vette-e a magáé helyett férje szerelmének is hévfokául – e kérdésekre csak az idő fog biztos feleletet mondani.” KEMÉNY, *Férj és nő*, 169.

levélcsokrában ugyan lehámozza férjéről a ráruházott nagyszerű tulajdonokat, de őt sem hibáztatni, sem felelősségre vonni nem áll szándékában.

A harmadik virányosi levél utóiratából értesülünk először Eliz várandósságáról, amit a július elsejei levél erősít meg, majd pedig a boldog levelezést követően Kolostory Gizella keresztelője zárja a második rész első fejezetét. E beavatási ünnep jelölten is visszautal a Kolostory-család korábbi keresztelőjére, amely kitüntetett továbbhagyományozási ünnepen Norbert érvei alapján a család eredetének honfoglalás kori legendájába vetett hit leáldozott. Az új Kolostory utód születése egyrészt a család újjáéledésének reményét, Albertnek a férj és az apa szerepében való önmagára találásának esélyét jelenti, másrészt azonban a narrátori vélekedés előreutalásaiban és a szöveg elrendezésében – a fejezet zárlatában Virányosról épp Szentágosta felé vezető rövid sétaút bájai részleteződnek – e felemelkedés lehetőségét kétely homályosítja el. Így a hagyományba iktatás ceremóniája retenciós és protenciós részek közé ékelve, azokkal egybejátszatva nyeri el szemiozisának komplexét.

A levelezés két évvel későbbi szövegei a korábban elbeszélte idill széthullását jelenítik meg. Időközben Eliz sejtése Albert hűtlenségéről bizonyossággá válik, ugyanis Ondofredi közvetítése által megismeri Albert Idunának írt szerelmes levelének tartalmát. Polidorát megszólító sorai a múlt és jelen hasadása miatti elkeseredés tanúságai. A levelek írójuknak érzelmi állapotát megalkotottságukban tükrözik vissza: kérdések és felkiáltások hadát elhallgatások, kihagyások szakítják meg és fokozzák tovább. A három levél folyamatában ad számot az Elizben dúló kétségek elhatalmasodásáról, amelyek betetőzésének következtében elhallgat. Ahogy Albertet sem vádolja szavakkal, türelmes, kíméletes hallgatásba burkolózik, úgy Polidorának sem ír többet, nem panaszkodik. Így az elnémuló hang és a megszűnő írás párhuzamosságának tükörijelene az érzelmek elbeszélhetetlenségét állítja, és megerősít bennünket az asszony jellemének szilárdsága felől. E hallgatás – mint látni fogjuk – Eliznek nem a várt reményeket hozza. Albert, aki Tamás leveleinek is ügyetlen olvasója volt, hisz az Adéla tett rejtélyes utalásokból fantazmagóriákat szült, míg Tamás egyéb célzásainak kibogozásán kevéssé fáradozott, felesége hallgatásából beleegyezést és feloldozást olvas, vagyis épp szándékával ellenkező módon érti (félre).

Eliz levelei tehát monológként, visszajelzések, tanácsok, megnyugtatók, érzelmi pártfogások, válaszok híján tárulkoznak elénk. A regényen belüli világban levelei nem találnak párbeszédre, illetve a dialógus e fele nem jelenítődik meg, ezek hiányában a levelek befogadjának pozíciójában az olvasó áll, aki az értelemtulajdonítás feladatát e hiátus által megszólítva, annak tudatában végzi. Az egyetlen episztoláris alany egy szólama majd annak is elhallgatása a figura párbeszédre nem találását jeleníti meg. Konkrét és közvetett megszólítottjai

nem adnak neki mint megszólaló másoknak arcot és hangot, a beszéd képességével nem ruházzák fel. Vagyis Eliz szólamában és végül elhallgatásában a meg nem értés alakzatát látjuk megmutatkozni.

***

A *Férj és nő* c. regényből eddig egy mindkét fél leveleibe betekintés nyújtó, teljes és egy egy-szólamú levelezést vizsgáltunk meg közelebbről, azonban most egy igen rövid, de annál bonyolultabb sorsú szerelmes levélre összpontosítunk, alakulását keletkezésétől, komplikált célba érkezésig és annak (illetve azoknak) következményéig követjük nyomon. Albert Idunának rajzkretával írt, rajzmappába rejtett szerelmes négy soráról van szó. Bár szóról szóra, mindenféle csonkítás nélkül ismerjük Albert levelét, annak kitüntetettsége mégsem szövegében áll, hanem a sajátosan megkettőződő szövegekben, azok célba jutásán és a megduplázódó levél-írói és -olvasói helyzetekben.

Már a levél születésének körülményei iránt is figyelemmel vagyunk, ugyanis egy remek dramaturgiájú és jól rendezett jelenetben Iduna mindhárom udvarlója kézbe veszi a grófné rajzait tartalmazó mappát, így mindhárom epekedő férfi látószögén keresztül nyomon követhetjük, miként értelmezik az ott látott képeket. Mielőtt Terényi fellapozná a mappát, annak minősítésébe már külső nézőpontból beavatva vagyunk: a képek alkotójuknak élettörténetét elevenítik meg, feltehetőleg elsősorban a túlzás, a giccs, az egyértelmű megfeleltetések eszközével.⁴³⁴

Terényi négy képnél időz el, a kivégzés szcénájában a hóhér alakjában Iduna egykori férjére, Manfred⁴³⁵ grófra ismer, míg a második kép indián jelenetében, a lekötözött férfi arc-másában Iduna egykori szerelmére. Az ezt követő tengeri viharban elalélt asszony és az ő megmentésén fáradozó ifjú, illetve a cigányromantika csendéletében ringatózó csónakban enyelgő párocskából csak a női alakokban ismer rá Iduna mására, és bár előtte a férfi vonásai ismerősnek tűnnek fel, de őt origináljával azonosítani nem tudja. (Az olvasó az immár harmadszor – hiszen Polidora is ugyanezt a jelenetet meséli el Eliznek Albertet rossz hírbe hozandó – az elé kerülő jelenetnek tagjait persze könnyedén azonosítja.) Terényi számára tehát a

---

⁴³⁴ „Minden idegen a művészi kezet bámulta volna az album átforgatásakor, de ha lenne Idunának oly ismerőse, ki egész élettörténetét tudná, némi szívszorongást kapna a sivár szenvedélyek és kalandori ötletek miatt, melyek most egy bűbájos tájkép, majd egy csodálatos esemény vagy népszokás közé vannak rejtve.” KEMÉNY, *Férj és nő*, 203.

⁴³⁵ Mint taglaltuk e regényben különös hangsúlyt kapnak a nevek, így feltételezzük, hogy Iduna hajdan volt férjének a neve Byron drámai költeményének címszereplőjére utal, akit a természet titkaiba, misztikumaiba való beavatódás hajt. Iduna pedig határozottan elhatárolódik a rejtélyek világától, függetlenedni igyekszik férjének nevétől is. Vö: „Én a rébuszokon és szőrejtélyeken szeretem olykor fejemet törni, de sohasem a burkolt célzásokon oly körülményekre, melyeket nem értek.” „Idunát ne hívd Manfréd grófnénak, mert néhai férje nevét unja...” KEMÉNY, *Férj és nő*, 232–233, 229.

rajzok az alakok megfeleltetésével nyerik el jelentésüket, és az alkotó és egyben szereplő figura Iduna ledér, buja, sőt kegyetlen jellemrajzát adják.

Albert a rajzalbum következő áttekintője a tengeri vihar gőzöseben rögtön a Herminára és a központi alakok jelenetében Idunával közös kalandjukra ismer. A folyamatosan önmagáért reprezentálásán fáradozó Albert hiúságának mi sem hízeleg jobban e rajznál, és rögtön a felismerést követő indulat szövegezéséhez fog, és egy papírdarabon szerelmi vallomást tesz. De könnyelműen sem borítékkal, sem pecséttel, sem pedig kézjeggyével nem látja el a sorokat, így a feladó kilétére csak a levélke elhelyezéséből, azt körülölelő kontextusból lehet következtetni, mivel Albert a tengeren édelgő pár mellé csatolja billet doux-át. A szöveget keretező paratextusok hiányát használja ki Ondofredi, aki – szerelmének reményeit az újabb udvarlók, s főleg Kolostory fellépte miatt szétfoszlani véli és ezért – szóról szóra lemásolja Albert vallomását, majd okulva az ő hibájából pecséttel zárja le azt. De beavatkozó tevékenységének itt koránt sincs még vége, mert mikor Idunát e csendeletről faggatják, és az asszony a pásztorórák nyugalmát unalmasnak titulálja, akkor egyedül csak az intrikus katona érti helyén e nyilatkozatot, és ugyan magát elutasítva, de egyszersmind Albertet bosszulva látja. Albert pedig e visszautasítás miatt kerüli hosszasan a szentágostai birtokot, egészen addig, míg e csalásra Iduna estélyén fényt nem derítenek. Ondofredi pedig, hogy bosszúját kiteljesítse, a levél eredetijét névtelenül Elizhez juttatja el, Albert levele így nemhogy célba nem ér, hanem épp a legkevésbé illetékes olvasó kezébe kerül. Felesége, aki a szöveget keretező paratextusok híján a kalligráfiából azonosítani tudja a szerzőt, e levélben gyötrő kételyeit látja igazolni, és darabokra szaggatva megsemmisíti. Azonban nem a lesújtó felismerés okozta indulat, vagy a személyét ért sérelem miatt semmisíti meg a levelet – mint Albert tette Tamás levelével, ami Adéllal kötendő házasságukról számolt be –, hanem mert Albert elől akarja elhallgatni a felismerés tényét, őt akarja megkímélni, mentesíteni e szavak felelőssége alól.

A levél kicserélése és a szerepek felcserélése komikus motívum, amit az ismétlések még tovább fokoz(hat)nak, de Kemény regényeire jellemző módon⁴³⁶ e retorikai alakzat itt sem mint a paródia eszköze működik, hanem azáltal, hogy új kontextusba ágyazódik éppen ellenkező előjelű események beindítója lesz, a cselekmények alakulását tragikus irányba befolyásolja.

Albert levelének sorsa tehát a levél kommunikációs funkcióját, e kommunikáció működésének ontológiáját mintázza meg. Az azonosítást segítő paratextusok hiányában levele

---

⁴³⁶ Gondolunk itt a szerelmi légyott szerepcseréjére, amit mind Beaumarchais a *Figaró házasságában* mind Jósika *A könnyelműekben* komikus módon jelenít meg, ellenben a *Ködképek a kedély láthatárán* című regényben Florestán családjának tragédiájához és teljes széthullásához vezet.

nem ér célba, hanem helyette, egy indiszkrét beavatkozás következtében annak másolata áll, azonban az utánzat nem képes az eredeti funkcióját betölteni, amelynek üzenete és megszólítottja ugyan azonos, azonban feladója más.

A másolat ügyének tisztázása illetve Albert eredeti levelének Elizhez kerülése jól mintázza, hogy egy szöveg ontológiai státusza a kommunikáció összes tényezőjének működésében áll, és mindössze egyetlen elem – akár a feladó, akár a címzett – cseréje az értelem teljes deformációjához vezet.

7. A levélolvasás aktusa *A rajongókban*⁴³⁷

*A rajongók*⁴³⁸ tizenkét levelet szerepeltet, ⁴³⁹ ezek közül mindössze öt írás szövege hozzáférhető az olvasó számára is: Laczkó István Fridrik pékmesternek és Kassai Elemérnek címzett cédulái, valamint feleségéhez, Bodó Klárához írott levele, továbbá Kassai titkárának tudósítása és Pécsi Simon szombatosokat megszólító körlevele. E tizenkét irat közül hetet emelünk ki, mivel egyrészt ezeket ítéljük úgy, hogy a regény cselekményének egészére döntő hatással vannak, másrészt pedig ezen levelek olvasásának színrevitelében a regény egészét szintúgy meghatározó befogadás (megértés) alakzatát véljük artikulálódni. Vizsgáljuk tehát Laczkó István – fentebb említett – feleségéhez küldött küldeményét kísérő céduláival együtt, továbbá másik három egymás viszonyában alakuló dokumentum jelentőségét: Kassai titkárának beszámolóját az udvarhelyi eseményekről, ennek csatolmányát, amelyből Kassai Istvánnal együtt olvasva ismerhetjük meg Pécsi Simon szombatosokhoz szóló üzenetét Laczkó István szövegezésében, valamint Kassainak e küldemények hatására születő főbíróhoz címzett értesítését. Röviden elidőzünk a titkár Elemért a mezei kapitányi kinevezésének körülményeiről felvilágosító levelénél, amelyet ugyan az olvasó nem ismer, de mint dinamikus motívum hatással van a regény egészének alakulására.

***

A szakirodalom több helyütt is kiemeli, hogy *A rajongók* narratív technikája abban különleges, hogy rendkívül gyakoriak a magánbeszéd, a szereplők belső megnyilvánulásai.⁴⁴⁰ A

⁴³⁷ E fejezet korábbi változata megvitásra került a 2012. áprilisi Vetésforgó konferencián Kaposvárott, majd egy módosított verziója megjelent az *Irodalomtörténet* 2012/2. számában 180–197.

⁴³⁸ Mint ahogy az közismert, *A rajongók* első kiadása több nyomdahibát illetve pontatlanságot tartalmaz (ezekről részletesebben lásd SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *A rajongók* In: Sz.M.M., *Az újraolvasás kényszere*, Pozsony, Kalligram, 2011, 189; valamint BALÁZS Mihály, *Forráskezelés és esztétikum: Megjegyzések Kemény Zsigmond A rajongók című regényéről*, ItK, 2010/4, 318–320; 340.), további tévesztéseket mi is találtunk, de munkánk szempontjából e pontatlanságok elősorolása nem termékeny ugyanis a különböző kiadások leveleinek szövegében a tartalmat érintő lényegi eltérésre nem figyeltünk fel. Citátumainkat a Szépirodalmi Kiadó életmű sorozatának vonatkozó kötetéből vesszük: KEMÉNY Zsigmond, *A rajongók*, Bp., Szépirodalmi, 1969.

⁴³⁹ Csekély számuk ellenére jelentőségük mégsem elhanyagolható, a legújabbkori szakirodalom is behatóan foglalkozik bizonyos levélbetétek szerepével. Benkő Krisztián Apokalipszis-értelmezésében külön fejezetben foglalkozik a levelekkel különös hangsúlyt fektetve Laczkó István feleségének írt, és Kassai titkárának Elemért értesítő levelére. Balázs Mihály forrásokat feltáró tanulmányában Zülkifar csasz Dajka püspökhöz írott szövegének kézíratos eredetije mellett hoz érveket, valamint rámutat Pécsi Simon Bethlen Istvánhoz címzett kérelemlevelének eredeti, 1621-ben keletkezett dokumentumára, továbbá összeveti a Pécsi Simon megbízásából, ám Laczkó István kézírásával készült irat nyelvzetét a korabeli történeti források retorikai fordulataival. Lásd BENKŐ Krisztián, *Szinekdoché és önkívület: Apokalipszis-értelmezések Kemény Zsigmond A rajongók című regényében* In: B.K., *Önkívület: Olvasónapló a magyar romantikáról*, Pozsony, Kalligram, 2010, 192–239; 233–239; BALÁZS, *i. m.*, 335.

⁴⁴⁰ SZEGEDY–MASZÁK, *Kemény Zsigmond*, 208–209; BÉNYEI Péter, „El volt tévesztve egész életünk”: *Esztétikai alapú létértelmezési kísérlet a történelmi regény műfaji konvenciói alapján: Kemény Zsigmond: A rajongók*, It, 1999/3, 443–444; NEUMER Katalin, *Kemény Zsigmond három regényének értelmezése*, ItK, 1986/1, 159.

levél, miközben egy párbeszéd elgondolásában születik, mindig valamely másiknak a vonatkozásában, őt feltételezve fogalmazódik, illetve olvasódik, azonban e másik jelenlétének hiánya késlelteti a párbeszédet és aktuálisan csupán vagy a levélíró szövegalakítói vagy a levélolvasó receptív szempontja érvényesül. A levél alkalmas arra, hogy feladójának vagy címzettjének egyedi hangja megbontsa a külső nézőpontú elbeszélésrendet, a regény narratív struktúráját emelve ezzel az értelmezői tevékenység fókuszába.

Kemény regényeiben a levelek elsősorban feladók perspektíváján keresztül, a megírás, az alkotás nézőpontja felől tárultak fel,⁴⁴¹ e regény levélszövegeiből azonban választásunk éppen azokra a releváns írásokra esett, melyekben a tekintet a levelet olvasóra szegeződik. A megszólított látószögén keresztül, vele együtt olvashatunk úgy, hogy mindeközben – a diegetikus határ átlépése során – értesülünk a befogadó reakcióiról is. Az olvasás aktusának színrevitelében a megjelenített receptív magatartások támpontot adhatnak ahhoz, hogy az olvasó hogyan viszonyulhat a szöveghez, szembesülve a fiktív befogadói helyzettel: a művön belül létrejövő megértéshorizonttal.

Az olvasás tevékenysége nemcsak az egyes levélszövegek recepciója során artikulálódik, hanem a regény egészét befolyásoló tényező, hiszen a szombatos felekezet deklaráltan éppen szövegmagyarázói tevékenységében tér el a hagyománytól. János evangélista könyvét eminens szöveg helyként, mint mindennek a viszonyítási pontját olvassák a szereplők. A körülöttük lévő világ eseményeit az apokalipszis kontextusában értelmezik, ennek folyománya képp a felekezetbe lépve új nevet kapnak, városaik újra keresztelik, hovatovább a köznyelvtől elütő metaforikus nyelvet hoznak létre,⁴⁴² melyben a végítélet retorikája uralkodik.

Mind az epizódyszerű jelenetek – gondolunk itt például a lelkesülten prédikáló és a vértanúi halálra készülő Kádárnak a lánya iránti könyörtelenségére –, mind az események végki csengése, illetve a szombatos rajongást minősítő elbeszélői kommentárok arra készítetik az olvasót, hogy e felekezeti elfogultságot kétellyel fogadja. Továbbá, hogy kritikával tekintsen a *Jelenések könyvének* – a regényben megidézett – szombatos magyarázatára, amely a legifjabb evangélista könyvét a Biblia textusának egészéből, valamint az értelmezői tradícióból egyaránt kiszakítva, csupán bizonyos részek kiemelésével, az Antikrisztus megjelenése és a végítélet eljövetele felől olvassa.⁴⁴³

---

⁴⁴¹ A megírás látószögének kitüntetettsége arra szolgál – például a *Gyulai Pálban* –, hogy segítse az olvasó azonosulását a levélíró szereplővel. Lásd SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *Az elbeszélő nézőpont összetettsége Kemény Zsigmond regényeiben*, 423. A *Férj és nőben* is a levélírói nézőpontok uralkodnak, így a szövegben megmutató szubjektum önreprezentációjának, az én elbeszélhetőségének problémáját emelve a kérdéshorizontba. Lásd: PINTÉR Borbála, *A levél szerepe és működése a Férj és nő című regényben*, ItK, 2011/3, 362–370.

⁴⁴² „Előre megjegyezzük, hogy itt semmit sem kell valódi értelmében venni.” KEMÉNY, *A rajongók*, 92.

⁴⁴³ Vö. SZEGEDY–MASZÁK, *Kemény Zsigmond*, 214.

A rész és az egész szokásos referenciális viszonyának megbontásában a romantikus poétika szemantikai tradíciót leépítő eljárása mutatkozik meg, ami a regény több jelenetében is tetten érhető, valamint a szöveg ilyen szempontú értelmezhetőségét is implikálja.⁴⁴⁴ A jelentőt a jelentettől, illetve a szavak jelentését a mondatoktól elválasztani képes szemantikai hasadásból a jelek szabad variálhatósága következik, amely téves értelmezéseket hoz létre. Az értelmezés félrecsúsítása egyaránt megjelenik a regény történetének síkján, valamint az egyes szereplők helyzet-, illetve önértelmezésében. Például a prédikáció travesztiájaként olvasható a regény nyitányának nagyjelenete, amikor Dajka püspök vallásos szónoklatából az utcára kicsődült tömeg csupán foszlányokat hall meg, és az elcsípett részleteket saját elgondolásai alapján kiegészítve következteti ki/vissza az egyházi előjáró beszédét. Az egyes túlzó szónoki fordulatokat vulgarizálják, a maguk módján és nyelvén értelmezik át. Nemcsak a vallási buzgólkodók tevékenysége parodizálódik, hanem a várból kiszivárgó hírekre éhes tömeg tájékozatlansága is. Hiszen miközben aktualitásokra éhesen, türelmetlenül várják a friss tájékoztatást, a nagyobb horderejű eseményekkel sincsenek tisztában, ezért nem értik (helyén) a Pázmány alakját megidéző iróniát. (A cselekmény idejében az esztergomi érsek már halott, ennél fogva bajosan lenne meglátogatható.)⁴⁴⁵

Meghatározó fontosságú a szereplők önértéke, illetve sokszor szélsőségessé váló lét-helyzeteik akár metafizikai értelmezése.⁴⁴⁶ A *rajongók* aktorai folyamatosan értelmezői tevékenységre kényszerülnek, és miközben a saját és a másik szerepének és helyzetének megértésére törekednek – némelykor bizonyos szituációk befolyásolása okán –, aközben következtetik ki a tulajdonképpeni történetet.⁴⁴⁷ Helyzetfelismeréseik, prognózisaik, számításaik azonban – némely kivételes szereplőtől eltekintve – rendre tévesnek bizonyulnak,⁴⁴⁸ sőt a tragikus fordulatok következtében önértelmezésük egysége megbomlik, szakadás következik be egykori és jelenbeli énjük között.⁴⁴⁹ A fondorlatos Kassai, akinek figyelme eleinte csupán a Pécsi-lány rokonszenve miatt fordult unokaöccse felé, nemcsak, hogy ellenlábását, Pécsi Simont ítéli meg rosszul (aki inkább elválasztja Deboráht Elemértől, semmint belenyugodnék abba,

---

⁴⁴⁴ EISEMANN György, *Elhallgatás, beszéd, szubjektum Kemény Zsigmond regényeiben*, Iskolakultúra, 2007/1, 45; BENKŐ, *i. m.*, 200–201.

⁴⁴⁵ „– [...] Aztán felrándulunk látogatás végett Pázmány Péter ökegyelméhez is.

– Messze lakik az érsek uram – jegyzé meg a tömegeből valaki.

– Messze ám, fiam! – folytatá az öreg –, de mi addig meg sem pihenünk, míg szakállánál fogva nem hurcoljuk ide.” KEMÉNY, *A rajongók*, 17.

⁴⁴⁶ BÉNYEI, „*El volt tévesztve egész életünk*”, 445–446.

⁴⁴⁷ Vö. SZEGEDY–MASZÁK, *A rajongók*, 190–191.

⁴⁴⁸ A tragikai vétség alakulásáról, a szereplők könnyelműségéről lásd bővebben SÖTÉR István, *Romantika és realizmus: Kemény Zsigmond történelmi regényei* In: S.I., *Nemzet és haladás: Irodalmunk Világos után*, Bp., Akadémia, 1963, 539–544.

⁴⁴⁹ Vö. BÉNYEI Péter, *A történelem és a tragikum vonzásában: a történelmi regény műfaji változatai és a tragikum kérdései Kemény Zsigmond írásművészetében*, 327–332.

hogy lánya házasságra lépjen az egykori erszénykötő rokonával), hanem az udvarban betöltött saját szerepét is tévesen méri fel, s Elemér jellemével is rosszul kalkulál. Téves ítéleteinek következtében elveszíti befolyását a politikai porondon, valamint Elemér tragikus halála miatt lehetetlenné válik, hogy vagyona és neve választott utódjában továbbéljen.

A tudós Pécsi az asztrológiából merít indoklást Elemér iránti rokonszenvének kialakulására majd csillapodására. A csillagok állásából magyarázatot lelő és a jövő eseményeit prognosztizáló szombatos prédikátor azonban tévesen értelmezi helyzetét. Félreolvasása egy remek dramaturgiával rendezett jelenetben tárul fel,⁴⁵⁰ amikor a csillagok állásából elárultatását olvasva ki, balsejtelmét éppen az őt elárulóval osztja meg, és a Júdás metaforát nem a személyét és felekezetét egyaránt eláruló Laczkó Istvánra, hanem Elemérre vonatkoztatja, akinek a félreértésből ráolvasott stigma később az életébe kerül. A félreértelmezés tehát abból a szemantikai hasadásból következik, hogy az asztrológus a jelentőt ugyan még helyesen felismeri, ám nem a megfelelő jelentettre vonatkoztatja. Elkerülhetné a tragikus végkifejletet, de a téves jelértelmezés Elemér halálát és saját maga, valamint családjá összeomlását idézi elő.

A történetevezetés folytonossága *A rajongók*ban rendre megszakad, a történetszálak széttartanak, majd újra összetalálkoznak. Egyfelől kihagyások készítenek éberségre az olvasót, másfelől ismétlések és egyidejű jelenetek teszik próbára emlékezetét.⁴⁵¹ A vonalszerű folytonosság hiányában szintén töredékek útvesztőjén vezet keresztül az út Laczkó István Bodó Klárához írott levélének megírásától kezdve, a szöveg célba érkezésének különböző állomásaiban keresztül, a fogadtatásáig. Laczkó a levél célba juttatását nem a szokványos módon kíséri meg. Óvatosan, kétszeres közvetítés révén jutatta el írását a címzettjéhez. Először Fridrik pékmestert instruálja egy búcsúlevélben, hogy az asztalon hagyott csomagot Kassai Elemérhez juttassa el, majd szintén egy levélben a fiatal Kassai közvetítői szerepét kéri, az előbbi kézbesítését pénzzel honorálva, az utóbbinak pedig úri becsültére apellálva. Levelét pecséttel ugyan lezárja, de címzéssel nem látja el, felesége nevét a levél hordozó matériáján nem tünteti fel – ennek magyarázatára a későbbiekben még kitérünk. A kísérőlevélben a kézbesítésre felkért Elemér a levél tartalmába később sem nyert betekintést, ám számára az epitextusok saját-

---

⁴⁵⁰ Csak röviden idézünk, a teljes jelenetet lásd KEMÉNY, *A rajongók*, 229–234.

– Nézzen kegyelmed – ismétlé Pécsi – a vészteljes konstellációra, mely Jupitert fenyegeti. E csillag az enyém, s arcára van fölírva végzetem. Kegyelmed szerencsés, hogy a szörnyű betűket nem ismeri. Én tudok az égről olvasni.

– És mit olvasott nagyságod?

– Hogy Judas Iscariotes elárulta fejemet – szólt merengően Pécsi.

Laczkó István tenyerével takarta el arcát, és térdei reszkettek.

Pécsi e megindulásban csak a becsületes embernek a bűn iránti való természetes iszonyát látta.

Uo., 231–232.

⁴⁵¹ Vö. SZEGEDY–MASZÁK, 2011, 189–196; Az időbeli párhuzamokról, az előre- és visszautalások rendszeréről bővebben lásd NEUMER, *i. m.*, 153–157.

tos használata, valamint a küldeményt körülölelő komplikált események az üzenet sorsfordító, tragikus jellegét kikövetkeztethetővé teszik. Balsejtelme beigazolódik, amikor Klára az ő jelenlétében olvassa először férje írását, és bár a konkrét üzenettel nem jön tisztába, annak címzettjére tett ijesztő hatását az asszony arcáról leolvashatja. Elemér tehát nem marad csupán kézbesítő, mivel közvetett jeleken keresztül ugyan, de bevonódik a dekódolás folyamatába. Igaz közvetítőként lép fel, de nem tud kívül maradni az eseményeken, s egy véletlen találkozás egyre inkább beavatja a Laczkó-család életébe. Először csak az elalélt Klárát segíti fel az utcán, majd Fridriknél Laczkó után nyomoz, végül vállalja a küldemény célba juttatásának feladatát.

Az olvasó a levélben foglaltakat Klára második levélolvasása során ismeri meg. Ekkor a nézőpont folyamatosan változik: a figura belső magánbeszéde váltakozik az auktoriális szempontú heterodiegetikus narrációval. A nézőpontok ütköztetésének következtében megmutatkozik a szerzői keretelbeszélés és az ebbe beiktatott perszonális narratíva különbsége. Az első személyű nézőpontból megismert új események átértelmezik a harmadik személyű elbeszélői helyzetből előadottakat és fordítva, mivel az egyik narratív szint nézőpontjának korlátozottságát épp a másik narratív szint beiktatása oldja fel. Az elbeszélő olyan, az olvasó előtt már ismert részleteket magyaráz meg, melyeket Klára részint belső látószögének okán nem ismerhet, részint viszont mint szerető feleség férjéről feltenni képtelen. A gyakori perspektíva-váltás tehát lehetőséget ad arra, hogy láthatóvá váljék: egy rögzített centrumból, azaz egyetlen szereplő nézőpontjából egy másik figura története hézagmentesen nem hozzáférhető, múltja és jelene a megismerő én korlátozott horizontja miatt teljességében feltárhatatlan, hiszen a másik alteritásában ellenszegül a megismerhetőségnek.⁴⁵² Egyúttal ugyanakkor az eseménynek a bemutatására többféle diszkurzíva jön létre, így a regényvilág egyes részletei több oldalról is megvilágítódnak és az olvasó számára egy olyan kitüntetett értelmezői szituáció adatik, amely semmilyen más tapasztalati, megismerői helyzethez nem hasonlítható.⁴⁵³

A szombatos pap és a szökött jobbágy kétféle szólama találkozik össze, rétegződik egymásra ebben a levélben.⁴⁵⁴ Miközben a jobbágysorba tartozó családja menekülését sürgeti, aközben az apokalipszis könyvének tanulmányozójaként erőteljes retorikai fordulatokkal, hatásos képekkel, trópusokkal él feleségét nyitányában a szerencsétlenség gyermekeként, illetve a nyomor jegyeseként szólítja meg, míg a zárlatban élő férj özvegyének titulálja. Az olvasó az

⁴⁵² Vö. Emmanuel LÉVINAS, *Teljesség és végtelen*, ford. TARNAY László, Pécs, Jelenkor, 1999, 155–168;

⁴⁵³ Vö. Wolfgang ISER, *Az olvasás aktusa: Az esztétikai hatás elmélete*, ford. HÁRS Endre In: *Testes könyv I.*, szerk. KISS Attila Atilla, KOVÁCS Sándor sk, ODORICS Ferenc, Szeged, Ictus – JATE, 1996, 241–264.; 243–244.

⁴⁵⁴ Szólalomok összeolvasásáról lásd BAHTYIN, *Dosztojevszkij poétikájának problémái*, ford. HETESI István, HORVÁTH Géza, Osiris, Bp., 2001. 254–262.

azonosításokkal tisztában van, de a levélzáró oximoron megfejtését Klára nézőpontján keresztül is végigkövetheti.⁴⁵⁵

Laczkó továbbá többször is – szintén képes beszédben – utal családja otthontalanságára, vagyontalanságára, de elhallgatja, hogy valójában földesurának tartozó jobbágy. Ezen kívül homályban hagyja az okokat is: sem rápolti múltját nem tárja fel, sem a Szent György kapunál történetekre nem ad magyarázatot. A szálak összetalálkozásának remekül scenírozott jelenetéből, a Szent György kapu előtt zajló drámai részből⁴⁵⁶ a levélíró csupán egyetlen momentumot, a néven nevezés aktusát idézi fel. Laczkó a beburkolt nőalakban feleségére ismer, és e váratlan ráismerés következtében ejti ki az asszony keresztnevét. Levelében retrospektív módon úgy idézi meg ezt a jelentet, hogy árulásnak titulálja asszonyának nevével szólítását. Bár Laczkó – ha nem is Pécsi, de önmaga által – az imént azonosított a jótevőjét elárulóval, Klárának írt soraiban az árulás mégsem júdási értelemben fogható fel, ugyanis Laczkó azzal sodorja veszélybe asszonyát, hogy összetartozásukat a külvilág előtt (is) felfedi. És mivel Klára férje már nem mint szárdisi angyal, hanem mint földesurának tartozó Szőke Pista tevékenykedik, ezért asszonya szintén egy szökött jobbágy feleségének tekinthető. Laczkó levelének e soraival tehát nem a Kassainak tett szolgálataira utal, hanem arra, hogy asszonya előtt eltitkolta származását, múltját, és előtte hamis szerepben tetszelegve tette Klárát és gyermekeit egy álvilág szereplőjévé.

Laczkó, amikor feleségül vette Klárát, üres, eredet nélküli nevet és hamis identitást ajándékozott neki, amiről az asszony mit sem tudott. Ahogy Klára, úgy gyermekei is hazug nevet viselnek. Laczkó bűnösségének tudatában úgy akarja tetteinek következményeitől megóvni családját, hogy elkülöníti magától szeretteit (ezért nem segíti fel ájultából Klárát, mert mint bűnös, nem akar hozzá közelíteni).⁴⁵⁷ E hamis identitáshoz tartozásuknak minden jelét

---

⁴⁵⁵ „Ah, minden világos. A legmagasabb állású és a legiszonyúbb nevű férfiú férjemre tette kezét. Az ő börtönébe hurcoltatott, örökre elzárva a világtól és tőlem. Ezért vagyok én élő férj özvegye!” KEMÉNY, *A rajongók*, 266.

⁴⁵⁶ Laczkó István éppen Pécsi szobájából menekül, mikor az asztrológus a csillagok állásából Júdástól való elárultatását olvassa ki, és ugyan tévesen Elemért azonosítja a jótevőjét elárulóval, de Laczkó a helyén érti az égi jeleket. Majd az utcára jutván belebotlik az Elemérről és Gyulaival sétáló Szeredibe, aki az ítélmester kémjének nevezi. Ennek lesz tanúja a férjét kutató és éppen ez okból Pécsihez siető Klára, aki e váratlan események következtében alétan esik össze, amiből Elemér segíti fel, aztán férje a felismerés után eloldalog. Nemcsak, hogy „[e]bből a jelenetből tudja meg az olvasó, hogyan is került szabadlábra Szőke Pista.” (SZEGEDY–MASZÁK, *Kemény Zsigmond*, 203.), hanem ez minden benne szereplő számára döntő fontosságú, de más jelenéssel bíró rész. Szeredi végre okot talál a Kassai ellen való fellépésre. Elemérben, aki nem akar hinni nagybátyja gonoszágáról szőtt történeteknek, ezen esemény alkalmával felébred és már sohasem aluszik el a gyanú. Klára és Laczkó számára végzetes jelentőségű, és egyben az utolsó találkozás is ez. Laczkó ezután dönti el, hogy nem kémked tovább Kassainak, és vállalja a Szőke Pista nevet és a jobbágyigát. Klárának e szörnyűséges este után kezd körvonalazódni Laczkó korábbi élete, és ezután keresi fel a fejedelemasszonyt, hogy családja megmentését nála eszközölje.

⁴⁵⁷ „Ha az erény rendes hiúságát ismerte volna Klára, akkor vérző sebére balzsamcseppet ejtene azon sejtelen, hogy férje nem mert a vétekekkel együtt hozzá közelíteni.” KEMÉNY, *A rajongók*, 256.

szeretné eltörölni, ezért szólítja fel Klárát a gyermekeinek adott név levételére, ezzel az apa névadó jogát az anyára ruházva át.

A névadás és a névfosztás⁴⁵⁸ művelete egyaránt érinti Klára és Laczkó kisebbik gyermekét, Barbarát. Klára ugyanis, mielőtt férje keresésére indul, újrakeresztelteti lányát, akit így szombatos szertartás szerint igen díszes, ám funkció nélküli, a külvilágban működésképtelen álnévvel ruháznak fel,⁴⁵⁹ ugyanakkor többszörösen nevet váltó apja rabigát jelentő nevét tőle is visszavonni igyekszik. Laczkó személyiségválsága tehát gyermekében továbbörökítődik, mivel utóda egyrészt cifra, ámbár azonosításra alkalmatlan nevek sorával bír, másrésztől azonban családnevétől megfosztva áll. Ezeknek az eljárásoknak a következtében identitása jelöletlen, mivel csak a szombatosok valódi referenciát nélkülöző világában jelölődik.

Laczkó múltjának eltitkolásával és eredeti nevének elhallgatásával abba az ábrádba ringatja magát, hogy az individuum jelölőjének megváltoztatása révén az identitása is nyom nélkül megváltoztatható. Egykor volt és jelenbeli énjét ezért más-más névvel különíti el egymástól. Mivel ugyanazon denotátumra két név, azaz két jel vonatkozik, a név és az elnevezett közé különbség kerül,⁴⁶⁰ így a jelölő és a jelölt tulajdonnévben rögzített, biztosnak vélt összetartozása megbomlik. A nevet váltó szökött jobbágy a szombatos rendhez csatlakozva, annak bevett szokásai szerint még újabb nevet ölt magára, az Ananias-Azariás-Nisael-Szombatonviaskodót. Így rá immáron három jelölő vonatkozik. A megnevezésre szolgáló jelölők megsokszorozódása az individuum instabilitását, vagyis a figura személyiségének osztottságát mutatja.

A szárdisi angyal feleségének írott levele paratextuálisan, textuálisan és tematikusan is a név és a hozzá való viszony problémáját jeleníti meg. Mindeközben Laczkó a levelet keretező epitéxusok közül éppen a címzést hagyja el, ahol is Klára asszony nevét kellene feltüntetnie. A levelében nevének visszavételét kérő férj tehát feltehetőleg nem csupán óvatosságból kerüli asszonyának megnevezését, hanem maga a címzés hiánya hagyja érvényesülni megrendítő sorait, ugyanis megléte – szupplementumként – úgy egészítené ki a szöveget, hogy egyszersem érvénytelenítené, fel is számolná azt.

---

⁴⁵⁸ Levelében Laczkó az identitás jelölőjeként szolgáló nevet ruhához hasonlítja, melynek levételekor ugyanolyan meztelenül, jelöletlenül áll az ember, mint nevének elvételekor. Hasonló identitásfosztó gesztussal él Kassai, amikor Szőke Pistára hatni akarván, őt valódi kilétével szembesíti, elzárja és átöltözteteti, a börtönbe pórruhát küldet utána, ami a szökött jobbágy származásának jelölőjeként szolgál. „Most pedig pórruhába öltöztetve tartalak három napig a börtönben.” *Uo.*, 102.

⁴⁵⁹ „Az agg szokott szertartások szerint iktatta a kis Barbarát a törvény üldözése alá eső felekezetbe, s ada neki igen cifra és hosszú nevet, melynek a világban nem sok hasznát lehetett venni, minthogy a polgári hatóság minden érintkezései közt csak álnévnek tekintetik.” *Uo.*, 135.

⁴⁶⁰ Vö. ANGYALOSI Gergely, *A név és az aláírás problematikája Jacques Derrida műveiben* In: *Derrida Marx – szelleme*, szerk. KARIKÓ Sándor, Bp. – Szeged, Gondolat – Szegedi Lukács Kör, 1997, 13–29.

Laczkó önértésének folyamatában tárul fel az olvasó előtt.⁴⁶¹ A külvilág viszonyulását úgy érzékeli, mintha Isten mint bűnöst megjelölte volna, és ő e stigmát az arcán hordaná. Pécsi szobájában ezért fedi el arcát kezével, az árulás bélyegét takarja el, mint ahogy később Deborah, majd pedig Klára döbbenetében az arcáról leolvasott árulás felismerését látja megnyilvánulni. Először tehát gesztusaiból következtethetünk arra, hogy magát árulónak tartja, majd e benyomásunkat erősítik meg Klárának írt levelének első sorai. Később pedig magánbeszédéből egyértelműen kiviláglik, hogy magára mint szökött jobbágyra és mint a hittársai ellen kémkedőre tekint.⁴⁶²

Az önmagával való meghasonlást tehát az idézi elő, hogy arca írásként lép működésbe. Bűne, amit eddig titkolni, rejtteni igyekezett, a nyelv anyagszerű aspektusában tűnik rajta elő, teste megjeleníti, sőt – az érzékeny megfigyelő számára – elbeszéli azt. Laczkó megrendülése, örületének felfokozódása abban mutatkozik meg, ahogy magányában az arcára írt jeleket olvassa a tükörben. Először még úgy látja, hogy Isten jelölte meg kémként, majd a tükörbe pillantván, a sátán által millió betűvel telefirkált arc tekint vissza rá.⁴⁶³ Arca önmaga számára értelmezhetetlenné válik, a rajta megjelenő betűk szegmentált materialitásukban már kibetűzhetetlenné válnak, a bűnt megjelenítő szó tehát értelmezhetetlen betűk sokaságára esik szét, ahogy – mint láttuk – személyisége is darabjaira hullik.

Az olvasás bevégeztével Klára, még mindig férje levelének hatása alatt alvó gyermeke mellett imádkozik, de egyre nyugtalanabb, mivel fülébe visszacsengenek Laczkó egyes sorai. Amikor a levél bekerül az olvasás folyamatába, a maga mediális-materiális lehetőségein belül kiolvashatóvá, hallhatóvá tudja tenni a távollévő másik hangját úgy, hogy a levélíró a másik megszólítását írássá transzponálja, amit a címzett az írás nyomai mentén néma, belső hanggá változtat. Itt azonban mégsem az egymástól távollévő férj és feleség dialógusa jön létre. Habár Laczkó levelének szó szerinti citátumai idéződnek meg, Klára tudatában mégsem a levélíró szólal meg, hanem hangsúlyosan egy kísértetvilág akusztikus közegébe átemelve, annak

---

⁴⁶¹ Vö. BÉNYEI Péter, *A Kemény-regények drámaiságának és tragikumának kérdései – kritikátörténeti kontextusban*, *Studia Litteraria*, Tomus XLIII, 2005, 98–99.

⁴⁶² „– Hogy Judas Iscariotes elárulta fejemet – szolt merengőn Pécsi. Laczkó István tenyerével takarta el arcát, és térdei reszkettek.” „Neved hangzott ajkaimról, midőn rád ismertem, s te eszméletedtől megfosztva rogytál össze. Ó, hogy kimondtam e drága nevet, s veszélybe ejtettelek, fölfedeztelek, elárultalak általa!” „Igen, én Júdás Iscariotes vagyok. Nevemet és céloamat az ég jelentette meg neki. Ez a bűn átka! [...] Ej, ej, jobbágy vagyok!” KEMÉNY, *A rajongók*, 232; 264; 270.

⁴⁶³ „Hajh, de mégis különös, hogy arcomra az Isten ezt írta: kém. A szó arcomon van, tagadhatatlanul ott. Különben honnan tudta volna kilétemet Deborah kisasszony és... ha-ha-ha-ha, a nőm?” KEMÉNY, *A rajongók*, 270. „Laczkó István szembeállott egy kis acéltükörrel, mely a titkár asztalára volt helyezve. A halvány gyertyafény alig vetett valami világot a sima ércre, de a beletekintő annál többet vőn észre.

– Itt is jegy, ott is jegy! – sóhajtá. [...]

– Millió betű! A sátán teleírta képemet. Már ismerem a sátán kézírását. Elfáradhatott a sok munkában, de jól is használta ám az idejét. Csúffá tőn engemet, amint csak illet. ...” *Uo.*, 271.

hangjai hangzanak fel. Az írás tehát többszörösen is elválk eredetétől: Egyrészt azért, hogy a feladó és a címzett viszonyába a szellemvilág mint közvetítő médium beiktatódik. Másrészt az írás elszakad eredeti anyagságától, írott, rögzített, vizuális módon való létezését a beszéd auditivitása és anyagtalansága váltja fel.⁴⁶⁴ Az írás ilyenkor hanggá változtatása transzpozíciós közegváltásként is tekinthető, melynek során a kiindulási médium kiiktatódik, és megváltozik az eredeti – mediális jellegből – adódó szerep. Laczkó sorainak e más médiumba való átültetése tehát, mivel az eredetétől eltérő mediális-szemiotikai státusszal ruházódik fel, újrabírásaként is értelmezhető.

Laczkó írása nem illeszkedik a férfi korábbi beszédéhez, ezért mint gyújtópont jön működésbe ahhoz, hogy Klára előtt férjének eltitkolt múltja feltárulhasson. Klára, habár a történet egészét nem láthatja át, mivel szerető szíve korlátozza megismerő tudatát, és férjéről képtelen feltenni, hogy hittársai ellen kémkedne, nyomolvasása – lehetőségeihez mérten – mégis pontos. A színre vitt értelmezők közül ő az egyetlen, aki helyesen érti a jeleket, aki a megismerhető részleteket helytálló, adekvát egészévé képes összeilleszteni. Emberi nagysága abban áll, hogy nemcsak az új helyzetet felismerve képes az addigiak újrendezésére, hanem ez új szituációhoz cselekvő módon alkalmazkodni is tud.⁴⁶⁵

Olvasói helyzetét mindezeket felül *mise en abyme*-ként is tekinthetjük, amennyiben nem kerüli el figyelmünket, hogy e regény az oksági cselekményvezetést felváltó metaforikus formálással él. Ennek következtében háttérbe szorul az időbeliség és az ok-okozati érintkezés logikája, így az olvasó a megszakítottság alakzatain keresztül lehet képes az események elrendezésére. Klárára – mint láttuk – hasonló feladat vár, amikor Laczkó hieroglifjeinek megfejtésére kényszerül. A levél befogadásának komplex színrevitele tehát rávilágít megalkotottság és értelemtulajdonítás összefüggéseire, a szöveg írás és olvasás, valamint írás és beszéd viszonyában való alakulására, sőt alkotás és újraalkotás műveletére.

***

A következőkben három egymással összefüggő levelet tekintünk át. Elsőként Kassai titkárnak Udvarhelyről küldött beszámolóját, majd ennek csatolmányaként küldött, Pécsinek a szombatosokhoz szóló, ám Laczkó által szövegezett körlevelét, végül Kassainak e dokumentum hatására született tájékoztatását, melyet a főbíróknak írt.

---

⁴⁶⁴ „Fuss az átok városából»: a férj levelének e szavait, mintha szellemek sugdosnák füleibe, mintha a székes-egyház órája, mely tizenkettőt ütött, harsogtatná, s a csendes, halvány és méla éj könnyörülő lelke tanácsolná. »Mentsd meg gyermekedet« – mondák a lég parányai, s a rezgő holdsugarak, melyek egy ablakkarikán összegyűltek, és az árnyékba rejtett mécs helyett Endre vonalaira világítanak.» KEMÉNY, *A rajongók.*, 268.

⁴⁶⁵ Hovatovább övé „az egyetlen működőképes személyiségmodell”. BÉNYEI, „*El volt tévesztve egész életünk*”, 455.

Míg Laczkó imént vizsgált levele, késleltetve ugyan, de egységes egészében tárul az olvasó elé, addig a titkár Kassainak címzett levelét rendre megakasztják az ítélmester megnyilvánulásai, a levélolvasást kísérő egyidejű reakciók – például az arc elpirulása vagy a lap megfordítása, kézben való remegése stb. –, amelyek bár az olvasással párhuzamosan, nagyjából vele egy időben zajlanak, ám az elbeszélő művészet mégis csak egymásutániségében tudja őket megjeleníteni, itt ráadásul kommentárokkal megtoldva. Az egymásba ékelődő narratívák három szintje különböző idősíkon zajlik. Így az elbeszélés idejét a történet idejének két egymástól eltérő, a levél megírásának és olvasásának időpillanata függeszti fel, ezzel is a regényidőn belüli egyirányú, folytonos történetmondásnak szembeszegülve.

A titkár levelének kommunikációs helyzete egyértelműen jelölt, célja a történetektől távol, Gyulafehérváron lévő megbízójának tudósítása a kolozsvári és udvarhelyszéki eseményekről. A levélírás jelenéből analeptikusan elbeszéli a megíráshoz képest múltbeli eseményeket, a szombatosok vallásgyakorlását korlátozó intézkedések foganatosítását, és eközben prolepsziseiben számol a megíráshoz képest jövőbeli befogadással.⁴⁶⁶ Az a különös helyzet áll elő, hogy a levélolvasás megjelenítésében láthatóvá válik a felvezető proleptikus rész, feltehetően az eredeti szándékától eltérő értelmezése, hiszen míg a titkár alázatos hangnemben, kifinomult stílussal épp hűségéről, jó szolgálatairól és rátermettségéről kíván számot adni, aközben a címzett ítélmester megbízottjának hosszadalmasságán és ostobaságán dohog.

Igazán felfokozott intenzitású jelenetnek lehetünk tanúi, amikor az ítélmester a levél kétharmadánál felhagy az olvasással, hogy örömeinek hangot és időt adjon, mivel még azt hiszi, hogy bosszúja Pécsin a számára legmegfelelőbb módon teljesedik be. De az elbeszélő az avatott olvasójának már előrejelzi, hogy Kassai derűje elsietett, ugyanis a levél további része, a szombatosok és Pécsi megromló viszonyát taglaló sorok éppen terveinek kivitelezhetetlenségéről tanúskodnak. Kassai értelmezése jól végigkövethető részleteiben alakul át folyamatosan. A fragmentumaiban megjelenített értelmezés pedig éppen magát a megértés működését mintázza: az egy részlet megértése előrevetíti az egész értelmét, és az egésznek az értelmezése átalakul az egyes fragmentum értelemtulajdonításának fényében. A regényolvasót közvetkezésképpen összetett munka elé állítja a szöveg, mivel miközben a levél olvasásában a címzett befogadó reakciói és az elbeszélő megjegyzései megakasztják, szembekerül a narratívák rétegződésének rendszerével, ki kell ismernie magát az eltűnő és előtűnő szöveghatárok archi-

---

⁴⁶⁶ „Nagyságod tapasztalt bölcsességére bízom annak megítélését...” „Ebből is bölcsen beláthatja nagyságod...” KEMÉNY, *A rajongók*, 379; 382.

tektúrájában. Azzal a céllal, hogy figyelme így a textus teremtettségét hangsúlyozó értelmezési stratégiára, a szöveg felhívó struktúrájára⁴⁶⁷ összpontosuljon.

Több elbeszélői kiszólás előrejelzi, hogy a levélolvasó Kassai István a csatolmányban megküldött körlevélből nem a várt információkat kapja.⁴⁶⁸ Olvasói magatartásának módosulásáról már előre tájékoztatva vagyunk, így a levelet egyaránt olvassuk mind Pécsi Simon és a szombatosok dialógusában, mind pedig Kassai bosszútervének dugába dőlése fényében. Továbbá amennyiben kellő alaposággal tekintjük át a szöveget, figyelmünket nem kerüli el a fennálló harmadik értelmezési horizont, amelyet a levél utalásából⁴⁶⁹ és grammatikájából is kikövetkeztethetünk, ami végül a levélzáró aláírásban egyértelműsödik: jelesül, hogy a levél megszövegezője, valamint kigondolója nem azonos.

Miközben az aláírás a szöveg beszélőjének távollétében annak jelenlétét idézi meg a beszédről leválasztott írásban,⁴⁷⁰ Szőke Pista éppen azt hozza játékba, hogy önmagát mint a beszédet írássá alakító lejegyzőt, mint közvetítőt Pécsi és a szöveg közé állítja, az aláírás dokumentumot záró írás mivoltából adódóan ugyanis lejegyzőjében, nem pedig diktálójában jelöli meg az eredetét. Vagyis azáltal, hogy a levélen nem Pécsi kézjegye áll, az aláíró szombaton viaskodó magára vállalja a szöveg felelősségét, ezzel mentesítve Pécsit és magára vonva Kassai éktelen haragját.

Persze nem kerülheti el figyelmünket, hogy éppen a többször is nevet váltó szárdisi angyal aláírása jön játékba, amikor a szombatos felekezetben ráruházott többtagú nevével szignálja a körlevelet. Laczkónak ezzel az a célja, hogy az esetleg bekövetkező veszély következményeiben osztozzon Pécsivel, de Kassai a szignatúrát másként olvassa, számára nem az a lényeges, hogy Laczkó Istvánban jelölődik a dokumentum eredete, hanem az, hogy Pécsi mentesül a szombatosok gyűlésének összehívása alól, azaz Kassai a felcserélés (transzmutáció) alakzatának csak helyettesítő (immutatív) funkcióját látja.⁴⁷¹

---

⁴⁶⁷ A szöveg felhívó struktúrájához lásd Wolfgang ISER, *Die Appelstruktur der Texte* In: *Rezeptionsästhetik*, szerk. Rainer WARNING, München, Wilhelm Fink, 1975, 228–252.

⁴⁶⁸ „Sokáig engedett játékot érzéseinek, s általában a legkellemesebb estéje lett volna, ha a levél többi részét másnapra halasztja. De végceppig akarta az öröm poharát kimeríteni, s megint karszékbe helyezkedék, hogy folytassa az olvasást.” „Bosszankodása fokonként növekedék, amint a sorokon tovább haladott.” KEMÉNY, *A rajongók*, 381–382.

⁴⁶⁹ „Rendkívül neheztelnek Szőke Istvánra is, kit Pécsi Simon tanácsadójának vélnek, a fölszólítás színetlen szerkezetéért.” KEMÉNY, *A rajongók*, 382.

⁴⁷⁰ Vö. Jacques DERRIDA, *Signature Event Context*, ford. Samuel WEBER, Jeffrey MEHLMAN, In. J.D., *Limited Inc.*, Evanston, Northwestern UP, 1988, 20. Lásd még ANGYALOSI, *i. m.*, 13–29.

⁴⁷¹ „Ha Szőke soha Pécsi házába be sem lép, ez a kikelet első szombatján szintén összehívta volna tanácskozássra az új Jeruzsálem hívőit, mert a thyatirai papnak megígérte, s mert politikai tekintetből szükségesnek tartá. Csakhogy ekkor valószínűleg saját aláírásával ellátott és sokkal kompromittálabb irányú körlevélbe teszi vala.” Szőke, midőn Kassai fenyegetésének engedve, a gyűlésre fölszólítást kieszközlé, azzal is kívánta magát megnyugtanni, hogy ha e tettnek – minden óvatosság mellett – veszélyes következményei kimaradhatatlanok, akkor azok szintúgy fogják őt sújtani, mint az áldozatra szánt Pécsit.” KEMÉNY, *A rajongók*, 384–385.

Az aláírás és a tulajdonnév közös vonása, hogy hordozójának távollétében is funkcionál mindkettő, mivel ugyanoda mutatnak. Szőke Pista–Laczkó István esetében ez a megfeleltetés azonban nem egyértelmű. Laczkó személyiségének osztottsága tulajdonneveinek szóródásában jelenítődik meg. Mivel egyidejűleg több jelölő ugyanarra a denotátumra mutat, ezért neve(i) egyetlen központ híján rögzíthetetlen(ek) és ellenáll(nak) az egyértelmű azonosíthatóságnak, így miközben aláírása felidézi hordozójának jelenlétét, egyszerre el is bizonytalanít afelől. Laczkó tehát felismeri a helyzetet, amikor a bűn torkában az aláírás műveletével helyesen igyekszik cselekedni, és annyiban célt is ér, hogy Kassai Pécsi elveszejtésére szőtt elsőleges tervei kútba esnek.

A titkár dokumentumának csatolmányát, a Pécsi diktálta levelet nem szakítják meg a címzett megjegyzései, hanem jelölten cezúra választja el a levél szövegét és Kassai olvasói reakcióját. Az ok és az okozat késleltetve következik egymásra, közéjük egy elválasztó, megakasztó fejezetszám ékelődik. A megszakítás elsősorban dramaturgiaiailag indokolható, ezen éles váltás következtében ugyanis Kassai haragja és annak következményei nem mintegy közbeszúrva, hanem külön szcénában jelenítődnek meg, ezzel hangsúlyozva – a levél kiváltotta olvasói-érzelmi indulat jelentőségét. Másrésről a cezúra változást hoz a narráció terén is, Kassai magánbeszéde továbbra is hallható marad, Szőke egyéni hangja azonban elnémul, valamint a feladó és a címzett figuráját az elbeszélő külső nézőpontjából láthatjuk, és ebből a perspektívából avatódunk be az események előzményeibe, Laczkó múltbeli tetteibe és Kassai bosszútervének részleteibe, majd ezek összeomlásának következtében újonnan alakuló elképzeléseibe. Az elbeszélő azon a fikciós mezőn belül mozog, amely a levélpapírt, valamint az írás kézírásos jellegét feltételezi, és az arról való beszéddel, történetmondással közvetíti az írásnak az eredetét, melyet róla nyomtatásbeli formája leválasztott, így az írás a róla szóló beszéd diskurzusában értelmeződik.⁴⁷²

A regény történelmi és individuális horizontjában egyaránt meghatározó a törvény írott betűje és az azzal szembeni fellépés szerepe.⁴⁷³ Az ítélőmester Kassai politikai spekulációit ugyanúgy, mint személyes bosszújának végrehajtását hangsúlyosan a törvény betűihez szabja. Miközben többször is vét a morális előírások ellen, cselekedeteit a törvényesség – látzata –irányítja, abban az értelemben, hogy azokat a hatalom nyelvéhez, az írott szó hegemón-

⁴⁷² „Kassai kezébe fogta, megnézte a pecsétet, aztán a címet.” „A levél reszketett Kassai István kezében.” KE-MÉNY, *A rajongók*, 378; 381.

⁴⁷³ A szombatosok a vallási regulákkal szemben türelmetlenek, a Kassai által fogalmazott fejedelmi határozat viszont éppen a fennálló törvényekre hivatkozva fogatosít velük szemben intézkedéseket, Szőke Pista törvényt szeg azzal, hogy elszökik földesurától, Kassai pedig törvény adta jogait kívánja érvényesíteni, amikor a szombatos papot mint szökött jobbágyot családjával birtokára akarja visszavitetni, Pécsit az általa megalkotott *honestia custodia* joggyakorlatának következtében zárhatják börtönbe azonnal perbe fogatás nélkül stb. A *honestia custodia* forrásairól lásd bővebben: DÁN Róbert, *Péchi Simon letartóztatása 1621-ben*, ItK, 1974/1, 66–70.

niájához igazítja.⁴⁷⁴ Pécsi elleni tervének is lényegi eleme, hogy a szombatos pap bűnössége a fennálló rend előtt is bizonyíthatóvá, nyilvánvalóvá váljon, ezért nem elég számára a Pécsit elmarasztaló, vádló szóbeszéd, hanem szüksége van egy olyan tőle származó dokumentumra, amely igazolja, hogy a szombatos pap vét a törvény paragrafusa ellen. Ehelyütt tehát a szombatosokat gyűlésre invitáló körlevél materialitása külön kitüntetett szerepet kap, mivel az írás – épp anyagiságában – töltené be a Pécsi elleni bizonyíték szerepét. A levél anyagiséga oly módon is hangsúlyozódik, hogy rögzítettsége, vizuális létezése megengedi – a fikción belüli olvasás számára is – a felfüggesztést, az újrakezdést, hovatovább az ismétlést, az újraértelmezést, újraolvasást.

A titkár levelének és mellékelt csatolmányának Kassaira tett hatását a szereplő látószögéből és az elbeszélő nézőpontjából egyaránt végigkövethetjük. Klára első levélolvasását kívülről, Elemér nézőpontjából láttuk, így nem követhettük nyomon az első és a második olvasat viszonyát, nem figyelhettük meg az újraolvasás jelentette különbségeket, ez alkalommal azonban az olvasás és újraolvasás előttünk alakul, és a későbbi recepció jól láthatóan erőteljes jelentésmódosulásokat hoz.

Az újraolvasás új irányba tereli a korlátnok fondorlatos terveit. Éppen azokat a sorokat, amelyek első alkalommal a leginkább feldúlták, s amelyek a szombatosok körében Pécsi mérséklődő nézetei miatt népszerűségének csökkenéséről számolnak be, kezdi másodjára leginkább kedvelni, formálódó terveihez – miszerint szoruljon a szombatos pap két tűz, a szombatosok túlzóinak indulatai és a törvény fogatosítói közé – leginkább felhasználni. Ezek az információk Kassai második olvasatában új helyi értéket kapnak. Az egyes szövegrészek tehát a szemünk előtt értelmeződnek át, máshova helyezve ezzel a szöveg centrumát és egyúttal újabb szövegmódosulásokat létrehozva, ami leplezetlenül mutatja az olvasó tárgyához való viszonyának alakulását.

Kassai szokásával ellentétben nem deákjával olvastatja fel, hanem maga olvassa a titkár levelét, feltehetőleg azért, hogy a közvetítő felolvasót ne kelljen beavatni a levél bizalmas közléseibe. Illetéktelen közbeavatkozó híján tehát nem a felolvasott levélszöveg hallgatója

---

⁴⁷⁴ „Aztán Kassai, noha bosszúból törekvék Pécsi megbuktatására, állhatatosan hitte, hogy ellensége a bukást megérdemli a sértett törvények és a közérdek szempontjából is.” „Veszítsétek el eszeteket ti; én a szigorú törvényesség mellett maradok. Ítéljen az országgyűlés, törjön pálcát a bűnösök fölé! Mi, kik a törvény őrei vagyunk, hadd szolgáltsuk részrehajlatlanul az igazságot!” Néhány további példa: Belső magánbeszédében: „Pécsit gyűlölöm, de melyik törvényt áldoztam föl gyűlöletemnek? Melyik törvény büntetését olvashatják fejemre?” Az immáron halott Elemérnek címezve e szavakat: „Te ostoba voltál, midőn nem láttad be, hogy Pécsi Simon az ország törvényei szerint rég megérdemelte a halált, és az én bosszúm jogos volt.” Kívülről láttatva belső vívódását: „de ha Kassai mohón kapdos a Pécsi vagyona után, a fejedelemné még elhitetheti Rákóczi Györggyel, hogy nemcsak a törvény, de magánbosszú, magánérdek is járult Pécsi megbuktatásához.” KEMÉNY, *A rajongók*, 386; 388; 415; 474; 479.

van előttünk, hanem – belső olvasói hangon – néma olvasója. A titkár levelében a prosopopeia trópusa ad hangot a megszólítottnak, aki az olvasás folyamatába bevonódva olyan átéléssel teremti maga elé dialógusbeli partnerét, hogy még félhangos vitába is száll a megszólalóval.⁴⁷⁵ Kassai mindinkább a titkár – valamint Pécsi–Laczkó – írásának hatása alá kerül, és olvasói reakciói egyre felfokozottabbakká válnak. A válaszdadás igénye egyre hangozó megnyilvánulásaiban, élénkülő gesztusaiban jelentkezik. A szöveg újraolvasása következtében azonban fordulat áll be, az ítélmester fordít tervein, és az olvasói kommentároknál nyilvánosabb megszólalás igényével fellépve értesíti a főbíró a szombatosok gyűléséről, zaklatottságát így a levélírás aktusába oltva. A befogadói aktus itt túlmegy a pusztán dekódoló tevékenységen, hiszen a válaszdadás mint teremtődés – inszemináció – kerül színre.

Szöveg és olvasó interakciójának leszünk tanúi tehát, ahogy szövegek más szövegek és megnyilatkozások létrejöttét indukálják. A kommunikációs szerepek összekuszálódnak, a feladó szerepköre megkettőződik, diktálóra és lejegyzőre bomlik szét. A várt és jelölt címzett mellett feltűnnek a tolakodó odahallgatók – feltehetőleg az ítélmester beosztottja is olvassa a mellékelt felhívást –, hiszen Pécsi körlevélnek eredeti szándéka szerint címzettje a szombatos közösség, de lejegyzője, Laczkó István ismerve valamelyest Kassai terveit, számol a nem felekezeti, külső betolakodó olvasóval, ezért szignálja ő az iratot. Kassai pedig a titkártól kapott értesítések birtokában nem a beosztottjával lép dialógusba, hanem a főbíróhoz adresszálja sorait, amely irat még annyiban hordozza a válaszlevél attribútumait, hogy felismerhetőek benne a titkár leveléből merített információk, vagyis láthatóak azok a nyomok, amelyek a szöveget létre hívták. Kassai válasza tehát olvasói hozzászólásaiban, illetve egy máshoz írott levelében képződik meg, de ő a levélíró nézőpontjából nem mutatkozik meg, mivel – bár az eddigi leveleket közvetítés nélkül, idézőjelek között, a megszólaló hangján olvashattuk, de – ezt az iratot közvetítéssel mutatja be az elbeszélő.

A közvetített beszéden keresztül is felsejlik az ítélmester intrikus fondorlata, valamint a késleltetés, halmozás, fokozás, elhallgatás, körülírás retorikai eszközeivel kivitelezett célozgatásai, utalásai. Tárgyához szándékosan nem a legrövidebb úton jut el, a lényegi információközléssel kivár: a helyszín megnevezéséhez több állomáson keresztül közelít, ahogy a levél kulcsfigurájának nevét meg sem említi, hanem Bethlen Gábor alatt betöltött végrehajtó politikusi pozíciója révén írja körül.⁴⁷⁶ Az elbeszélő tehát diegetikus elrendezői szerepben lép

---

⁴⁷⁵ „– S ez az ember, ki az értelmes adatokból ily buta következtetést von, még levéltárnok akarna lenni, még előmenetelt sürget! – mérgelődött Kassai.” KEMÉNY, *A rajongók.*, 382.

⁴⁷⁶ „Némelyek a párttűtés helyéül Udvarhelyt, mások Kolozsvárt jelölik ki, de vannak olyanok is, kik a kikelet első szombatja körül Balázsfalván vélik az országháborítók találkozását végbemenendőnek. Csodálatos volna, ha éppen a fejedelem székvárosához ily közel szándékoznának a fölkelés zászlóját kitűzni, s éppen oly jeles főúr

fel, a történetmondás stafétabotját magához veszi, a levelet közvetített módon jeleníti meg, csak megidézi, de nem hallatja szereplője hangját. Ezeknek az eljárásoknak a következtében a szöveg teremtettségét hangsúlyozó határátlépések és a narratív szintek közötti komplex viszony feltárása a regény olvasóját komplex feladat elé állítja.

A főbíróhoz intézett levél a regény egésze szempontjából is lényeges, hiszen előidézöje a tragikumnak, annyiban, hogy e tájékoztatás következtében jelennek meg a hajdúk a balázsfalvi kastélyban, és keverednek nyílt összecsapásba a szombatosokkal, és erre alapozva lép fel a kormányzó főbíró Pécsi Simonnal szemben. Ahogy Klára, úgy Kassai olvasói pozícióját is tekinthetjük kicsinyített tükörnek, amely recepció során az értelemtulajdonítás működése jelenítődik meg, s ennek folytán felismerhetjük, hogy a megértés nemcsak előzetes információk alapján kialakított elvárások nyomán alakul, hanem részleteiben történik. Az egyes részlet megértése előrevetíti az egésznek az értelmét, majd az egész értelmezése átalakul az egyes fragmentum értelemtulajdonításának fényében. Miközben saját értelmezői tevékenységünk fókuszában a befogadás, a megértés és az újraértelmezés működésének jelenete áll, felismerjük, hogy egyetlen levél csak részesemény, a főszöveghez valamilyen – itt épp metonimikus – módon kapcsolódó szubtextus, amely által, mivel kibontása átszövi a regény egészét, az egészre vonunk le következtetéseket.

A Klárához és Kassaihoz érkezett levelek azért különösen fontosak, mivel elbizonytalanítják megszólítottjaikat addigi számításaik, terveik felől, gondolataikat új irányba terelik, valamint a figurákat tette ösztönzik, s cselekedeteik befolyással vannak a regény egészének alakulására. A szöveg és a befogadó interakciója során a szöveg az olvasóját arra készíti, hogy megváltoztassa szokásos diszpozícióját, felhagyjon addigi beidegződéseivel, elképzeléseivel, és helyettük újabbakat alkosson. E revíziós munka közben az olvasó tulajdonképpen saját képzeletére reagál, ő maga hozza mozgásba képzeletének a szöveg irányította sajátos interpretációját, és így válik képessé arra, hogy valami olyat értsen meg, ami saját horizontján kívül esik.⁴⁷⁷ Mindeközben az olvasót a szereplői interpretációk a saját értelmezői tevékenysége alakulásával szembesítik. Megbizonyosodhat afelől, hogy a szövegértelmezés nem jut nyugvópontra, mivel az újraolvasás újabb és újabb értelmezéseket létrehozva átrendezi korábbi feltevéseit és egykor volt értékítéleteinek felülvizsgálatára kényszerít.

***

---

kastélyában, ki szelíd, jámbor életéről ismeretes, s ki néhai Bethlen Gábor uralkodása alatt akkora szigorral üldözte a kihágásokat, hogy buzgósága miatt gyakran az ártatlanok is szenvedtek.” KEMÉNY, *A rajongók*, 389.

⁴⁷⁷ Vö. ISER, *i. m.*, 258.

Végül Kassai István titkárának Elemérhez küldött írásával foglalkozunk. Maga a levél konkrét szövege az olvasó számára nem hozzáférhető, ezért a befogadás mint az alkotási folyamat nyelvi nyomok mentén történő újrarájátszása, leépítése és újraépítése nem jön létre. Ezért a levélre nem mint textusra, hanem mint a cselekményszerveződés eszközére figyelmeztünk. A levél kézzelfoghatóságára összpontosítunk, ebből következően arra, hogy megérkezése, majd hiánya, illetve a megkerülésétől való félelem miként befolyásolja az eseményeket.

A – mindvégig meg nem nevezett – titkár nemcsak az ítélőmesterhez lojális, hanem túlbuzgósága következtében az egész Kassai családhoz, annak kontinuitásában felemelkedésének zálogát látja.⁴⁷⁸ Így a Kassai név és vagyon leendő örökösének kérését is teljesíteni igyekszik, előtte jó színben akarja feltüntetni magát, amikor Elemér kapitányi kinevezésének eltitkolt okát kifecsegi. Vagyis miközben jövője elrendezésén ügyködik, éppen vágyott karrierjétől vágja el magát, nemcsak a várva várt emelkedésről, a levéltárnoki kinevezésről kell lemondania, hanem még szolgálatát is kénytelen sokkal kedvezőtlenebbre cserélni. Menekülésének oka abban keresendő, hogy egyrészt megbízójának sem haragja, sem a levélíró felderítése utáni vágya nem csillapul, sőt a levél megtalálójának szánt jutalom összegét az addig fukar ítélőmester egyre magasabbra emeli, másrészt a titkáron eluralkodik az üldözési mánia, egyre erősebb félelmek és kényszerképzetek kínozzák. Minden őt körülvevő jelből tettének napfényre kerülését gyanítja, már nemcsak mások általi elárultatásától rettegve, hanem önmagában sem bízva. Írása tehát mint fenyegető dokumentum, eredeti tervének ellene mond, feladójával szembeszegül. Nemhogy emelkedésének, hanem hanyatlásának lesz az előmozdítója.

Elemér a kézhez kapott értesítést a feladó szándékától merőben eltérő módon értelmezi, és a levél következtében megítélése módosul mind Kassai, mind Pécsi tekintetében. Nagybátyja gonosz bosszúterve felől erősödő sejtései immáron bizonyosságot nyernek, ahogy a szombatos pap könnyelműsége is nyilvánvalóvá válik számára. A titkár levele szintén hozzájárul az események tragikus alakulásához, hiszen ennek hatására készül Elemér Balázsfalvára, hogy értesítse egykori jótevőjét. Ám azért nem indul rögtön a kastélyba, mert a közbeavatkozásra felszólító parancsot várja, és ennek késlekedése reményt kelt benne, hogy nagybátyja álnoksága felől elhamarkodottan ítelt. Míg Elemért a titkár értesítése cselekvésre sarkallja, addig a parancs késlekedése tétovázásra készíti, és ez a dichotómia okozza érkezésének – sőt a gyűlésterembe beléptének – szerencsétlen időzítését.

---

⁴⁷⁸ „Ismeri Kassai önagysága csekély érdemeimet, s ha a megjutalmazásban valahogy elkésnék, minek duzzogjak? Hisz itt van Elemér úrfi, s ha ő - miben semmi kétség - magas polcra emelkedik, meg fog emlékezni szolgálataimról. Jövendőm markomban, az előléptetés úgyszólván zsebemben van, csak idő kell hozzá és béketűrés.” KEMÉNY, *A rajongók*, 220–221.

A titkár levele utáni nyomozás és Poe 1843-ban írt sokat tárgyalt novellájának⁴⁷⁹ ellopott levele utáni kutatás közötti párhuzamra már utalt a szakirodalom.⁴⁸⁰ Az ismert detektív-történetben egy fontosnak tűnő levelet D. miniszter ellop címzettjétől, egy magas rangú hölgytől. A novella nem magára az amúgy szellemes lopásra összpontosít, mivel a rejtélyt a levél utáni kutatás sikertelensége jelenti. A francia rendőrség G. nyomozóval az élen ugyanis minden igyekezetét latba vetve keresi az ellopott levél rejtekét, de eredménytelenül. Dupin megoldásának nagyszerűsége abban áll, hogy felismeri, a kérdéses levél valójában mindig is hozzáférhető volt, a legnyilvánvalóbb helyen, a levéltartóban volt és maradt rejtve a rendőrség kutató tekintete előtt, mivel ott senki nem kereste. A *rajongókban* Kassai titkára az ítéldömszter megbízásából épp önmaga ellen kénytelen nyomozni, szándékuk a bűnügyi vizsgálat során ezért ellenkezőleg feszül egymásnak. Hiszen miközben Kassai egyre megszállottabban akarja előkeríttetni az Elemérhez küldött dokumentumot és annak szerzőjét, a titkár annál inkább kívánja titkolni annak kilétét, és bizakodik abban, hogy az okmány soha nem kerül elő. Poe novellájában Dupin következtetése azt mutatja, hogy a rejtély valójában nem képződik meg, hiszen az ellopott levél gazdát cserél ugyan, de nincs elrejtve. Kemény regényében a levél feltehetőleg elkallódik, ezért nem kerül elő, de a levélíró kiléte nem titok, sem a megtalálásával megbízott titkár, sem a beavatott olvasó számára. Az ellopott levél vagy a bűnös levélíró keresése eleve a bűnügy kontextusát feltételezi, ezért az elsődleges keresők, a párizsi rendőrség, illetve Kassai – megismerő tudatuk korlátozottságából adódóan – a bűnre utaló nyom keresésére összpontosítva nem feltételezik, hogy a keresett tárgy, illetve alany számukra elérhető közelségben, csupán karnyújtásnyira van. A nyomozás logikája azt diktálná, hogy valami olyat kell felkutatni, ami nincs jelen, így a jelenlevő utáni nyomozás ellentmondása, miközben megteremti a keresői aktust, le is bontja a folyamatot. Kassai egyre elszántabb nyomozása tehát azért nem vezet eredményre, mivel magának a nyomozás értelmének mond ellent az, hogy a nyomozással megbízott és a bűnösnek titulált személy egy és ugyanaz.

A levél, amely megnevezné a bűnöst (a felelőst Elemér haláláért), nem kerül elő, tartalmára sem derül fény a későbbiekben sem.⁴⁸¹ A regényolvasó ezért csak közvetett nyomok

---

⁴⁷⁹ Edgar Allen POE, *Az ellopott levél*, ford. PÁSZTOR Ádám; Jacques LACAN, *Szeminárium Az ellopott levélről*, ford. GÁNGÓ Gábor; Jacques DERRIDA, *Az igazság postása*, ford. GYIMESI Tímea; Barbara JOHNSON, *A vonatkoztatási rendszer: Poe, Lacan, Derrida*, ford. KOVÁCS Sándor sk. In: *Testes könyv II*: szerk. KISS Attila Atilla, KOVÁCS Sándor sk., ODORICS Ferenc, Szeged, Ictus – JATE Irodalomelmélet Csoport, 1997, 7–39; 141–192; 439–524.

⁴⁸⁰ BENKŐ, *i. m.*, 239.

⁴⁸¹ A Poe szöveget olvasó Lacan hívja fel a figyelmet arra, hogy a novellában az ellopott levél tartalma végig titokban marad, kitudódása ugyanis felszámolná mind a zsarolás, mind a nyomozások értelmét, tehát a levél szövege csakis elleplezettségében indukálhatja a cselszövések sorát és működtetheti magát a műszöveget. Vö. LACAN, *i. m.*, 7–39.

mentén tájékozódhat az elbeszélő összefoglalója, a levél kézhezvételének következtében alakuló cselekvések, illetve keresésének körülményei alapján. A levél így mint elhallgatott textus, mint üres hely működteti a regényt, nyitva hagyva a szöveg szegmentumainak összekapcsolódási lehetőségét, a szövegsémák kombinációjának munkáját a mindenkori olvasói képzeletre bízva.⁴⁸² Az okmányt kutató Kassai és a titkár számára lezáratlanul marad a levél hollétének kérdése, maga a nyomozás felderítésének szála a regényvilágon belül elvarratlanul áll, ahogy a levéltitok nyitjára kíváncsi olvasó érdeklődése sem nyer kielégítést. E dinamikus motívum tehát éppen a hiányával járul hozzá a történet alakulásához és a regény egészét jellemző lezáratlansághoz.⁴⁸³

---

⁴⁸² ISER, *i. m.*, 252–254.

⁴⁸³ A regény nyitottan hagyott befejezéséről lásd még: NEUMER, *i. m.*, 156. Az alacsony várhatóságú lezárásról: SZEGEDY–MASZÁK, *Az elbeszélő nézőpont összetettsége Kemény Zsigmond regényeiben*, 438.

8. A *Zord idő*ben megsemmisülő üzenet

A szakirodalom több helyütt összeveti Kemény első nyomtatásban megjelent és utolsó regényét, hiszen a két epikus alkotás témaválasztása, egy előzetes történeti munka forrásként való feltűntetése, a krónika viszonyában alakuló szövegteremtés eljárása,⁴⁸⁴ továbbá a műnemek keverése, a líraiság, drámaiság és az értekező nyelv megjelenítése, valamint a folytonos elbeszélés megszakításának eljárása, a betéteket, példázatokat és állatmeséket alkalmazó szerkesztési elv sokban hasonlít.⁴⁸⁵ Ugyanakkor persze több lényegi ponton is különböznek: a későbbi regényben az egységbe szerkesztett műfajok közötti átmenet zökkenőmentesebb,⁴⁸⁶ a folytonosság megszakításának módja,⁴⁸⁷ a történetek felfüggesztése, az előre és visszautalások rendszere bonyolultabb,⁴⁸⁸ egyúttal kevesebb az elbeszélői kitérő, magyarázat, és bár szó esik az elbeszélés idejéről,⁴⁸⁹ de az a történelmi regényeket jellemző módon⁴⁹⁰ itt mégsem konkretizálódik a megírás jelenére,⁴⁹¹ ezzel akkor és most egybevetését illetve szembeállítását feltételező múltreprezentációs értelmezésén túl, a regény allegorikus jelentésképzésre ösztönöz. Az allegorikus értelmezés lehetőséget ad arra, hogy „mindenkori történeti olvasója számára is megélhető legyen a kollektív közösségi tragikum katartikus tapasztalata.”⁴⁹²

A *Zord idő* motívumláncokból építkezik,⁴⁹³ és jól azonosítható mesei szerepkörökre és történetalakítási sablonokra támaszkodik,⁴⁹⁴ ám az események mégsem a mesékből ismert módon alakulnak. A szöveg architektúrája tehát miközben figuráinak kialakításában és a tör-

---

⁴⁸⁴ „Csodálatos, a krónika holt anyagai életműves erővel szövetkeznek, a kiszáradt adatok testet öltenek, s a nyomtatott könyv minden sorai – mint mesék országában a fák és kövek – nyilatkozni kezdenek. [...] A múlt idők följegyzett viszonyait – mint egy kiasott csonka szobort a művész keze – kiegészíti az élénk képzelődés.” KEMÉNY Zsigmond, *Gyulai Pál I.*, Szépirodalmi, Bp, 1967. 159; „Ami ezentúl történt, röviden meg van írva a krónikában.” „Legalább a krónikákban többé nevére nem találunk.” KEMÉNY, *Zord idő*, Szépirodalmi, Bp. 1968. 247; 340. Lásd erről: SZEGEDY–MASZÁK, *Kemény Zsigmond*, 2007. 220–223., 226–231; 237–238.; Szalay László, Verancsics Antal, Horváth Mihály történeti forrásainak felhasználásáról lásd még: BÉNYEI Péter, *A történelem és a tragikum vonzásában: a történelmi regény műfaji változatai és a tragikum kérdései Kemény Zsigmond írásművészetében*, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2007. 381.

⁴⁸⁵ SZEGEDY–MASZÁK, *Az elbeszélő nézőpont összetettsége Kemény Zsigmond regényeiben. MTA I. Osztályának Közleményei*, 1979. 435., 440.

⁴⁸⁶ SÖTÉR István, *Nemzet és haladás. Irodalmunk Világos után*. Akadémiai, Bp. 1963. 568.

⁴⁸⁷ SZEGEDY–MASZÁK, 1979. 437.

⁴⁸⁸ Elbeszélői és szereplői előreutalások és visszatekintések komplex architektúrájáról lásd bővebben: HITES Sándor, *Prognózis és anakronizmus. A Zord idő mint politikai példázat* In: H. S., *A múltnak kútja. Tanulmányok a történelmi elbeszélések köréből*, Ulpius-ház, Bp. 2004. 25–102; 42–61.

⁴⁸⁹ „Ami némileg ellentmondásos, mivel „az elbeszélő az eseményekhez képest hol egyidejűként, hol utóidejűként jeleníti meg magát.” HITES, 2004. 52.

⁴⁹⁰ SZEGEDY–MASZÁK, 2011. 214.

⁴⁹¹ BARTA János, *A pálya ívei: Kemény Zsigmond két regényéről. Jegyzetek a Zord időről* Akadémiai, Bp. 1985.; 5–44; 21.

⁴⁹² BÉNYEI Péter, *Reprezentáció és allegorizáció. [Kemény Zsigmond: Zord idő]. Alföld*, 2003/1. 60–78. 73.

⁴⁹³ BARTA, 1985. 38–39.

⁴⁹⁴ SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *A történet és az elbeszélés szereplői Kemény Zsigmond regényeiben. Irodalomtörténeti Közlemények*, 1978/4. 475–494.; 478–479.

ténetvezetés némely pontján egyszerre merít a mesei hagyomány konvencióiból, egyúttal le is építi, devalválja, deformálja azokat.⁴⁹⁵ A regény szövetébe a mesei struktúra helyébe az előremutatások játéka lép,⁴⁹⁶ vészjósló sejtések, jóslatok, előrejelzések teszik várhatóvá az első látásra váratlanok tűnő, többnyire tragikus fordulatokat. Ezek jelentős szerepeltetése ösztönzi a regény prognózisok felőli olvasását,⁴⁹⁷ ami megengedi annak feltételezését is, hogy a regény szövegszervező eljárása a maga a felszámolódást előrejelző nyelvi konstruktum, ami által a váratlanság motívuma várhatóvá válik.

Kemény utolsó regénye a nemzeti lét tragikumának azon fejezetét beszéli el, amikor a Mohácsi tragédia után két részre szakadt ország Buda 1541-es elfoglalásával három részre esik szét. A széthullás kezdete nem esik egybe a regény történetének kezdetével, hiszen akár a történelmi múlt, akár az egyéni és családi sorsokra visszatekintő részekből egy szintűgy széthulló, dehumanizálódott, borzalmas világ képei körvonalazódnak. A *Zord idő* regényvilága azt beszéli el, ahogyan ez a világ a még újabb tragédiák következtében még tovább bomlik. A regény a széthullás, megsemmisülés folyamatát ragadja meg: hiszen az ország két részről háromra szakad, ahogy a családjá tragikus pusztulását túlélő Elemér, illetve atyjának lemészároltatását és megaláztatását túlélő Barnabás, azaz e romba dőlt családok utódai is – többed magukkal – megsemmisülnek. A regény történetének jelenében tehát a világ további bomlásának, leépülésének leszünk tanúi,⁴⁹⁸ ami az egykoron még fennálló értékrendből továbböröklődő, a múltból továbbhagyományozódó normarendszer teljes devalválódását eredményezi.

A regény meghatározó kompozíciós elve az idő,⁴⁹⁹ mint ahogy azt címe⁵⁰⁰ is mutatja, kitüntetetten sokat foglalkozik az idő kérdésével.⁵⁰¹ A cím szemantikai kettőssége egyszerre ad lehetőséget a történelmi idő képzetének és természeti idő felforgató erejének egybejátsztatására.⁵⁰² A regény struktúráját elsősorban nem a cselekmények, hanem az idő múlása adja.⁵⁰³ Azt

---

⁴⁹⁵ Vö: BÉNYEI, 2007. 371–372. lásd még: EISEMANN György, *Elhallgatás, beszéd, szubjektum Kemény Zsigmond regényeiben. Iskolakultúra*, 2007/1. 41–47.; 45–46.

⁴⁹⁶ BARTA, 1985. 40–43.

⁴⁹⁷ HITES Sándor, *Prognózis és anakronizmus. A Zord idő mint politikai példázat* In: H. S., *A múltnak kútja. Tanulmányok a történelmi elbeszélések köréből*, Ulpius-ház, Bp. 2004. 25–102.

⁴⁹⁸ Már a váromokon seregszemlét tartó regénykezdő tájleírás képei is a letűnt múlt emlékeivel szembesítenek. Vö. Bényei Walter Benjaimnra hivatkozva a következőket állítja: „Rom és történelem allegorikus összekapcsolása tehát egy negatív történelmi víziót sejtet, de a rom képzete magára az allegorikus struktúrára is rávetül.” BÉNYEI, 2007, 396.

⁴⁹⁹ Vö: MARTINKÓ, 343–344.

⁵⁰⁰ A cím szókapcsolatának szemantikai elemzését lásd bővebben: IMRE László, *A regényvilág atmoszférakussága: színek és fények a Zord időben*. In: I. L., *Műfajok létfarmája XIX. századi epikánkban*, Kossuth, Debrecen, 1996. 285–291.

⁵⁰¹ Vö: BARTA, 1985. 21, SZEGEDY–MASZÁK, 2007. 216. HITES, 2004. 63–64.; BÉNYEI, 2007. 393.

⁵⁰² HITES, 2004. 63.

⁵⁰³ NÉMETH G. Béla, *Kemény Zsigmond*, In: N.G.B. *Türelmetlen és késlekedő félszázad*. Szépirodalmi, Bp., 1971. 131–139.; 132.

a zűrzavaros időt⁵⁰⁴ jeleníti meg, amikor múlt és jelen között olyannyira megbomlik a harmónia, a jelen eseményei olyannyira felbolydítják a világ működési módját, hogy az egymásra halmozódó történelmi tragédiák az ország végső széthullását és benne az egyén felszámolódását eredményezik.

A regény visszatekintéseiben még megjeleníti azt a közelmúltbeli időszakot, amikor múlt és jelen, sőt jövő között összefüggés mutatkozott, amikor az ismétlődés, az események körforgása kiszámíthatóvá, de legalábbis valamelyest bejósolhatóvá tette a jövő várható történéseit. A Deák-család például kalkulálni tudta, hogy Dorka minden év Szilveszterének éjjelen újraéli Barnabás nagybátyjának irtóztató rémtetteit, a diák atyjának megöletését és meggyalázását. Az egykori szörnyűségre való visszaemlékezés naptárilag mindig ugyanakkor ismétlődött meg, így a ház urai a vénasszony átmeneti zavarodottságának időszakára a házvezetés praktikus teendőit másra bízhatták.⁵⁰⁵

A regény jelenében azonban maga az átmenet beszélődik el, láthatóvá válik, amint a régi rend felszámolódik, de az még nem tisztán kivehető, hogy milyen új világ is következik. Azt követhetjük nyomon, hogy az átalakuló világban a korábbi világ modelljei működésüképtelennek bizonyulnak, de nem kapunk képet arról, hogy milyen magatartásminták lennének életképesek. Mint látni fogjuk a leginkább alkalmazkodni tudó renegáttá váló Barnabás kettős énje⁵⁰⁶ sem megoldás, hiszen az új világnak bár ideig-óráig ugyan kíméletlen produktív figurája, viszont kegyetlenkedéseinek nem tud megálljt parancsolni, és újonnan szerzett hatalmát korábbi életéből való sérelmeinek megtorlásául használja, ami végül bukását eredményezi. Tehát akár a lokális helyzetekre irányuló megoldások akár az ország megmentésére szőtt tervek dugába dőlnek, hiszen mindenki az addig ismert, gyakorolt megoldási módozatokkal, illetve azok valamilyen alakmásával próbálkozik.

---

⁵⁰⁴ A kizökent idő párhuzamát Szegedy-Maszák Mihály is észrevételezte tanulmányában: SZEGEDY–MASZÁK, 2007. 225.

⁵⁰⁵ „Pista bácsi a karácsonyi ünnepek körül már kezdi figyelmeztetni a családot és a cselédeket, hogy hagyjanak békét Dorkának, ne bosszantsák őt, ne háborgassák szobájában, vegyék el tőle a kamara kulcsát, igazítsanak helyette minden dolgot. Majd rendbe jön úgyis a kedve és egészsége s akkor kipótolja, amit mulasztott.” KE-MÉNY, *Zord idő*, 41.

⁵⁰⁶ Barabás alakja értelmezhető a romantikus én-hasadás jelképeként, Doppelgänger figuraként, hiszen rettentő énje folyamatosan ott kísért álmaiban, látomásaiban, s végül e személyisége kerekedik felül Hamza béggé váló átalakulásakor. Az átváltozás mitologikus és mesei hagyományokra egyaránt visszatekint, ugyanakkor lélektani ihletettségű is, hiszen az emberben lakozó többféle személyiség kérdését tükrözi vissza a tudat ellenőrzése alól felszabaduló tudattalan előtörése. A romantika az átváltozás következtében előálló, önálló életre kelő rettenetes szörnyeteg megjelenítésének gyakorta horrorisztikus színezetet kölcsönöz. Ernst GRABOVSKY, *Doubling, doubles, duplicity, bipolarity*. In: *Romantic prose fiction*. Ed.: Gerald ERNEST, Manfred ENGEL, Bernard DIETERLE, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 2008. 168–182; 168.

A megbolydult történelmi idő felforgatja a társadalom addigi berendezkedést is. Ennek szomorú tapasztalatát látjuk Izabella vagy Turgovics sorsában,⁵⁰⁷ ám e zivataros időszak változásai egyúttal lehetőséget teremtenek Elemér és Barnabás számára, hogy magukat a harcokban kitüntetvén megváltoztassák addigi státuszukat.⁵⁰⁸ A regény azonban koránt sem felemelkedésük diadalával, hanem mindkettejük bukásával zárul.

Az idő felforgató jellege azonban nemcsak múlt és jelen, hanem múlt jelen és jövő addig működőnek tapasztalat viszonyrendszerét is felszámolja. A regény szereplőinek bizonyos prognózisai épp azért lehetnek tévesek, mert azok az éppen letűnőben lévő világ kauzális logikájának alapján prejudikálják a jövő eseményeit.⁵⁰⁹ Azaz egy olyan kor rajza kezd körvonalazódni az olvasó előtt, amelyben a jelen megértéséhez, pláne a jövő megtervezéséhez a múlt ismeretei már nem szolgálnak támpontul. A regény kulcsfontosságú történelmi eseményének elbeszélése is jól mutatja, hogy a magyar főurak – még vészjósló előérzetük ellenére – sem tételezik fel Buda csellel való bevételét.

Az éppen változó világban a jelértelmezések szokásrendje is megváltozik. Ennek ékes példája – mint ahogy azzal majd részletesen foglalkozunk – Barnabás menetlevelének többféle értelmezhetősége. A világtól elzárt, tájékozatlan Barnabás személyisége sokkal alkalmasabbnak bizonyul, hogy ez új világ zavaros értékrendjéhez alkalmazkodjék, mint a politikában és hatalmi retorikában jártas Werbőczy, akinek előrejelzései épp azért lesznek tévesek, mert jövőre vonatkozó állításait múltbéli tapasztalatiból eredezteti, azaz az idő egykori eseményei és majdani történései között kontinuitást, ok-okozati összefüggést feltételez.⁵¹⁰ Egy letűnt világ rendjére és logikájára támaszkodva érvel egy olyan megváltozott helyzetben, ahol mindezek relevanciájukat veszítik. Werbőczy mind a mohácsi vész idején, mind a regény történetének jelenbeli kataklizmájában téves retorikát alkalmaz.⁵¹¹ A mohácsi vész idején ékesszólásával izgatta a tömegeket, míg a regény történetének jelenében törvénykönyvet fogalmaz és emlékiratot ír. Werbőczy nemcsak meggyőzőési technikája miatt válik komikussá, mivel az olvasó

---

⁵⁰⁷ Turgovics tragikus sorsáról, jelleméről lásd bővebben: SALAMON, 482–483; SÖTÉR István, *Világos után. Nemzet és haladás: Aranytól Madáchig*. Szépirodalmi, Bp., 1987. 538–540; SZEGEDY–MASZÁK, 2007, 229–232; BÉNYEI, 2007, 391–393.

⁵⁰⁸ Vö: BARTA, 1985. 26.

⁵⁰⁹ HITES, 2004., 43–44

⁵¹⁰ „Szolimán még eddig irányunkban soha kétszínű nem volt, s ha valaki ezentúlra ellenkezőt hisz felőle, vallja azt be következtetés helyett jóslatnak, s akkor mi meg fogjuk vizsgálni: hogy csakugyan próféta e, kinek szavát emberfölötti erő sugallja, s ki után a nép kérdezősködés nélkül indulhat?” KEMÉNY, *Zord idő*, 166–167. „Werbőczy esküdözött, hogy az nem fogja hitét megszegni és szabadságunkat tiszteletben tartandja. Szép jövődőlés! Látjuk, hogyan teljesedik.” KEMÉNY, *Zord idő*, 206–207.

⁵¹¹ „E tévedései közé nem számította be a legnagyobbat, hogy a mohácsi veszedelem előtt, népszerűségének hosszú pályája alatt, mint az ország leghatásosabb szónoka és igazgatója az elbizottság maszlagjával tartotta jól a nemzetet, még pedig oly korszakban, midőn ezt nyomorúságának érzetére és bűnbánó magábaszállásra kellett volna bírnia.” KEMÉNY, *Zord idő*, 255. Werbőczy retorikájáról részletesebben lásd még: HITES, 2004. 75–77.; BÉNYEI, 2007.,

számára nyilvánvaló, hogy érvei rendre elbuknak, és előrejelzései tévesnek bizonyulnak majd, hanem azért is mert a láthatólag változó, sőt felszámoló világban még naivan hisz a történetírás történelemalakító szerepében. S ezért a szultán számára, akiben az események – számára – váratlan fordulatának következtében mélységesen csalódott, mégis emlékiratot fogalmaz, amibe összegyűjti és lejegyzí az ország sérelmeit, ez írásműtől remélve a magyarok jogai ellen elkövetett vétségek jogorvoslatát. Werbőczy emlékirata azonban közel sem ér célt, címzettjéhez nem jut el, ugyanis Elemért épp akkor fogják közre a spáhik, amikor nála van a fordításra váró szöveg, és így az irat Werbőczy legfőbb vádlottjának, a budai főbasának a kezébe jut. Ugyanakkor – feltehetően a korabeli írásgyakorlat alapján – e szöveg eredetijét maga a szerzője semmisíteti meg, amikor halálos ágyán Turgovicstól annak elégetését kéri, mivel ez utolsó pillanatban a retorika teremtő erejébe vetett hitéről lemondva felismeri, hogy a nyelv immáron nem elégséges eszköz ez idegen világban török és magyar ellenséges viszonyának rendezésére.

A két világ átjárhatatlanságát bizonyítja az is, hogy az egyetlen lehetséges közvetítőt, Elemért a törökök fordítói képességei miatt ellenségnek, árulónak tekintik, és kommunikációs közvetítőeszközeinek megfosztására ítélik. Elemér viszont Hamza bég kegyetlen bosszújának következtében halállal lakol, halálát közvetve azonban a zsebében lapuló vádló okirat teszi a török hatalom előtt indokolhatóvá.⁵¹²

Az olvasót a személyes sorsok az egyén történelemalakító szerepének csekélységével szembesítik, mivel e történelmi tragédia nem írható le csupán emberi mulasztások következményeként, hanem e sorscsapás elkerülhetetlensége tételeződik, ami túlmutat az egyén felelősségén.

Az események időbevetettsége, akkor és most kérdése a regény számos pontján hangsúlyozódik, így színre vivődik a levelek szerepeltetésékor is, hiszen a levél egy időben későbbi pillanat számára fogalmazódik, és e körülmény visszahat magára az írásra, egyúttal az olvasás pillanata sem tudja megkerülni a megfogalmazás idejének felidézését. Az olvasás tehát visszatekint a megírás időpillanatára, amelynek tér- és idő-deixisei kimetszik a megírás és olvasás jelenének és terének különbözőségét, a megírás jelene múlttá, a jövője pedig jelenné változik. E műfaji betét tehát sajátosan és folyamatosan a figyelem középpontjában tartja az időbeliség kérdését.

---

⁵¹² „– Hamza bég – szolt a basa a hírnök távozásával, – igen hamar nyílt a szélső fölhatalmazáshoz. Elég lett volna Komiáthit elfogni.
– De akkor a nála talált iratot is vissza kellett, volna szolgáltatnunk – említé a rendőrség főnöke.” KEMÉNY, *Zord idő*, 434.

Mivel Kemény utolsó regénye épp az átmenetet, a változás idejét ragadja meg, ezért a levelek megírásának és befogadásának ideje között eltelt idő illetve az ez idő alatt bekövetkező események különös hangsúlyt kapnak. Csak néhány példát említve: Elemér búcsúlevele szándékoltan késleltetve ékezik a Dobokai várba, hogy az otthonhagyottakat az események visszafordításában megakadályozza,⁵¹³ ugyanakkor e küldetésvállalásról beszámoló írás akkor érkezik meg a címzett erdélyi urak kezébe, amikor már maga az elsődleges megbízás oka fogottá válik, hiszen a célállomás a sarmasági tábor már nem áll és Roggendorf ellenséges seregét a törökök már szétkergették. Deák Dániel bátyjának szóló levelének nemcsak örömhírei fordulnak tragédiába a megérkezésig, hanem maga a levélíró is életét veszíti, ahogy Dora eljegyzéséről tudósító írása is relevanciáját veszíti, a vőlegény, Elemér időközben bekövetkező erőszakos halála miatt.

E fentebb megidézett jelenetekben színre vivődik tehát, hogy a megírás idejében még – levélírára ösztönző, közlésre váró – meghatározó esemény a befogadás pillanatára hogyan válik érvénytelenné. Azaz láthatóvá válik, hogy e zord idő miként semmisíti meg az üzeneteket, azok temporális jellegükből adódóan miként veszítik relevanciájukat az idő múlásával.

Mivel az elbeszélő olyan kitüntetett szerepből beszél, amelyből ismeri az egyes események előzményeit sőt, következményeit is, így maga a levelek kalandozása is az elbeszélés tárgyává válhat⁵¹⁴ úgy, hogy közben előreutal az időközben bekövetkező fordulatokra.⁵¹⁵ Az elbeszélő tehát a közvetítés nehézségeiről is elmélkedik, még pedig úgy, hogy oppozicionálja akkor és most, azaz a regény történetének és az elbeszélés jelenének helyzetét.⁵¹⁶ Az elbeszélés jelenét szóba hozó történetmondói kiszólása a narratív rétegek hierarchiájának megsértésével határátlépést okoz, ezzel távlatot nyújtva ahhoz a felismeréshez, hogy Buda elestének

---

⁵¹³ „– Én – szolt akkor – jó uraimék előtt nem akarnék hitvány szökevényként tűnni fel. Értesíteni fogom tehát őket Budára menetelem előtt.

– Csak négy vagy öt napig ne! – esdeklett Dorca.

– Nem nyargalnának utánam, ha ma vennék is leveletem, de, Isten őrizzen, hogy kegyelmed akaratját megszegjem.” KEMÉNY, *Zord idő*, 56.

⁵¹⁴ Hasonló példát láthatunk erre *A szív örvényeiben*, amikor is Pongrác történeteivel, hírvivői, sőt küldönci szerepével egyaránt folyamatosan alakítja Anselm és Aghata egymáshoz való viszonyát. Az Agatha történetét tartalmazó ládikát például csak hat hét után adja át címzettjének, ezzel is mintegy a közlés, a megosztás, a beavatás időzítésével, dramaturgiájával saját (szöveget) teremtő, alakító szerepére irányítva a figyelmet. Pongrác szövegalkító szerepéről lásd még: BÉNYEI, 1997. 264.; Z. KOVÁCS, 2002. 172–174.

⁵¹⁵ „Mire elérkezik, Budavárában sokat nem talál úgy, ahogy kellene. Talán Mátyás király palotájába is idegenek költöztek. Talán a templomok is más hitet és imát tűrnek a szentek képeiből megfosztott boltívek közt. Talán maga Werbőczy István sem lesz többé Izabella királyné szolgálója, a csecsemő királyfinak gondnoka és Magyarország ügyeinek egyik fő intézője!” KEMÉNY, *Zord idő*, 118.

⁵¹⁶ „Az akkori közlekedés még béke idején is igen hiányos volt s a háború alatt majdnem legyőzhetetlen akadályokra talált. Erdélyben még az én gyermekkoromban sem volt szokatlan, hogy a földesúr a levéllel jobbágyát küldötte az ország egyik szélétől a másikig, még pedig gyalog. S ha ez megérkezett az illető helyre, néha egész hetekig pihent csendesesen, míg választ kapott, melyet hazavigyen. Akkor még kíváncsiságunk nem a percek, de a hetek teleséhez szabta magát s bár mint érzés nem bírt kevesebb ingerlő erővel, mint most, a távirdák korában, de kitoréseit mérséklé és megosztá a roppant időköz korlátja.” KEMÉNY, *Zord idő*, 117.

története egy lezárt, elbeszél, konstruált esemény, aminek felidézése a teremtett történeti világ sajátságosságára figyelmeztet.

Habár a regény kulcsjelenete, Buda elfoglalásának története az olvasó számára regényvilágon kívüli ismeretei alapján nyilvánvalóan tudott,⁵¹⁷ és a katasztrófa bekövetkeztére a regény szövetén belül is rengeteg előrejelzés történik, azonban maga a történelmi tragédia csak egyes részleteiben, különböző perspektívákon keresztül jelenítődik meg.⁵¹⁸ Az események végzetes fordulatáról nem az elbeszélő heterodiegetikus nézőpontján keresztül értesülünk, hanem egy váratlan perspektíván, egy mellékszereplő egyedi hangján és egyéni látószögén keresztül, hovatovább a két komikus festésű Deák fivér hitetlenkedő kommentárjainak és félreértéseiknek árnyalatában, az ő olvasási módjukkal folyamatosan szembesülve.⁵¹⁹ Kállay Menyhért levele azontúl, hogy beszámol a Budán történetekről és Werbőczy sorsának alakulásáról, nyitósoraiban hosszasan taglalja a Deák-testvérek Werbőczyhez címzett küldeményének kalandos célba érkezésének történetét is.

A hírvivés illetve a kézbesítésének kérdése a cselekmény részévé válik, sőt magának a küldeménynek is a témájává emelkedik, azaz öntükröző módon a levél miközben (a narratíva felől tekintve) mint perspektívaváltó a teichoszkópia eszközeként működik,⁵²⁰ magát a hírvivést illetve annak komplikált körülményeit beszéli el. Hovatovább a levél célba érkezésének akadályai, késlekedése, elakadása, idegen kézbe kerülése és megsemmisíthetősége hangsúlyosan az írás anyagszerűségére irányítják a figyelmet.

Példaként tekintsük Fráter György levelét, amelyben értesíti a budai főbíró körülményeinek megváltozásáról. Turgovics sorsának fordulópontját jelzi a Martinuzzitól érkezett levél. Hite elvesztésének, hatalom általi megcsalásának kezdőpillanata ez, s bár még belső ellenállásból szinte automatikusan tiltakozva s asszonya elől a vészterhes hírek eltitkolásának céljával darabokra tépi, majd pedig elégeti Fráter György levelét, de a benne foglaltaknak mégis eleget tesz. Tettei bár elsősorban a szöveg anyagszerűségének felszámolására irányulnak, az anyag immaterializálódása nem jelent(heti) magának az üzenetnek a megsemmisülését, és

---

⁵¹⁷ Salamon Ferenc korabeli kritikája azzal cáfolja a regény tragikus zárlatát, hogy egyfelől a regényben működő ismétlés logikájára hivatkozik, másfelől pedig mozgósítja az olvasó regényen kívüli, történelmi tudását. Állítása szerint Izabella minden fikción belüli prognózisa beigazolódik, ahogy végső jóslatát is verifikálja majd – a regény világon kívül – idő, a majdan bekövetkező valódi történelmi események, hiszen az olvasó tudja, hogy a trónjáról elűzött Izabella királyné bujdosása után visszatér [sőt fénykora, Fráter Györgytől szabadulván ekkora következik be]. SALAMON, 470.

⁵¹⁸ Vö: BÉNYEI, 2007, 380.

⁵¹⁹ Martinkó e megoldásban a közvetett feltárás esztétikumát látja. Vö. MARTINKÓ András, *Töredékes gondolatok Kemény Zsigmond palackpostájáról* In: M.A. *Teremtő idők*, Szépirodalmi, Bp., 1977, 328–386. 360.

⁵²⁰ MARTINKÓ, 360.

ezért Turgovics kénytelen a szöveg által – hangsúlyosan – előírt cselekvéseknek,⁵²¹ a jóindulatú tanácsoknak álcázott parancsoknak eleget tenni. Ez a magatartása metonimikusan előrejelzi későbbi sorsát is, ugyanis elsődleges szándékai hiába irányulnak az ellenállásra, mégis betölti a rá rótt szerepet. A széteső világban való létezés lehetetlensége (abszurduma) Turgovics személyiségének egységét is megbontja,⁵²² megtörve, meghasonulva, a végletekig kiábrándulva, de mégis teljesíti – a haza megsemmisülését, felszámolódását célzó – neki szánt feladatot, és mintegy öntudatlanul, de bevezeti a törököket Buda várába.⁵²³

A levél tehát nincs hordozója nélkül, maga e hordozó is jelentéssel bír, mint ahogy azt korábban láttuk például a *Gyulai Pál* c. regényben Sofronia billet doux-ának vándorlása közben vagy *A rajongók*ban Kassai titkárának Elemért értesítő levelének eltűnésekor.

Jelen regényben pedig különös figyelem szentelődik a levelek mediális jelenségeire, hiszen a hordozófelszín, amely azzal a céllal, hogy prezentálja a szöveget, alárendelődik valamely felületi nyomnak, mégis épp anyagiságának instabilitása, a papír sérülékenysége, felülírhatósága, megsemmisíthetősége miatt el is fedheti, örökre el is rejtheti azt, ami ráíródott. S mint ahogy azt majd alaposan szemügyre vesszük a levél anyaga itt hol részben, hol egészben megsemmisül. Így a figyelem fókuszába kerül a kérdés, hogy a médium elrejtése vagy a sérülékeny hordozó megrongálódása, esetleges felszámolódása, könnyel megjelölése vagy eláztatása mennyiben okozza a szöveg roncsolódását, fragmentálódását, illetve az üzenet törlésjel alá kerülését, átértelmeződését mitöbb megsemmisülését.

Eddig említésszinten foglalkoztunk Elemér búcsúlevelével, Fráter György Turgovicsot instruáló küldeményével, valamint Kállay Menyhért Deák-testvéreket felvilágosító beszámolójával. A továbbiakban megvizsgáljuk még Barnabás menetlevelét, Werbőczy Elemér kiváltását sürgető írását, illetve részletesebben tekintjük a Dobokai várban maradt Deák Istvánt Budáról tudósító három levelet.

***

A regény sokat foglalkozik a két kalandor, Elemér és Barnabás civil szakmájával. Dora Barnabástól tanulja az írás és olvasás mesterségét, míg Elemér a dalolás és lantjáték művészetével ismerteti meg. Barnabás kolostori munkája kéziratok tisztázásából, és a sokkal többet

---

⁵²¹ Mind a török császár előtti megjelenést, mind a tízezer tallér sarc beszolgáltatását követelő szövegrészt a latinból vett ellentmondást nem tűrő „*Secus non facturus*.” [Nem fogunk másként cselekedni.] mondat zárja.

⁵²² Turgovics jelleméről lásd még, SÖTÉR, 1987, 538–540; SZEGEDY-MASZÁK, 2007. 229–232; BÉNYEI, 2007. 391–393.

⁵²³ „S ő valóban ment Buda felé, s ez nem lehetett csalódás, nem az érzékek káprázolása, nem a forró láz álma... nem, az száraz és elvitathatlan tény volt.” KEMÉNY, *Zord idő*, 246.

hangoztatott kezdőbetűk rajzolásából áll. Jellemük különbözősége részben tehát abból is eredeztethető, hogy eltérő szóbeli illetve írásbeli hagyomány képviselői.

Az írás maga egy olyan mediális-archiválási módszer, ami ugyan nem képes közvetlenül leképezni a beszédet, ám a maga technológiájával alakítja a szemiozis hozzáférhetőségét. Barnabás elenyészően használja az írást a beszéd közléseseményének rögzítésére,⁵²⁴ ő inkább mint a szerzetesek kéziratos szövegeinek másolója tűnik fel. A scriptornak nem kell tájékozódnia a jelek szövedékében, a könyvben, dolga mindössze a kalligráfiák utánzása. Vagyis rajta e szövegek nem hagynak nyomot, mivel szöveggyakorlata nem az írás-olvasás dialógusában zajlik, hiszen feladata egy olyan írásaktus alkalmazása, ami egy mindig korábbi, ellenben sohasem eredeti gesztus utánzása.⁵²⁵

Másolói munkájánál őt a szöveg jócskán gyakrabban iniciálékészítő, kezdőbetű-díszítői szerepkörében tünteti fel, ő saját magára és mások is rá főként így hivatkoznak. S mikor kolostori munkájából felelevenít egy részletet, akkor is épp azt hangsúlyozza, hogy azért büntették meg, mert a másolandó szövegből mindössze a kezdőbetűt rajzolta meg.⁵²⁶

Az illuminator munkája részben hasonlít a másolóéra, hiszen a szöveget szegmentált materialitásában ragadja és jeleníti meg, ám az iniciálét a nagysága, díszítése, és pozíciója kiemeli a betűk rengetegéből, és – a középkori könyvművészetben – a szónak mintegy az ősi, képi jelentéséhez való visszatérését jelenti. Annyiban tehát különbözik is tőle, hogy nem pusztán szolgálai utánzást jelent, hanem a szöveg írása közben a képek számára üresen hagyott hely kitöltését, a betűk sematikus világa helyett a képi megjelenítés eszköztárának alkalmazását kívánja.

Barnabás életében a képi világ más oldalról is hangsúlyosan jelen van, hiszen álomlátásainak élménye, holtakkal és kísértetekkel folytatott párbeszédei meghatározó élményei életének, és jellemének is kulcsfontosságú tényezője. Sőt álomvilág és valóság között is a képi világ ábrázolástechnikájával teremt kapcsolatot, amikor álmaiban kísértő apja szellemét lerajzolja. A csupán álmokép ihlette rajzolat élethűségét az bizonyítja, hogy a hasonlóság láttán az apát még ismerő Dorka egészen megrendül.⁵²⁷

---

⁵²⁴ Barnabás ilyen típusú írástevékenységéről csak egyszer esik szó: „Hát én egész életemben kezdőbetűket fessek és a kolostor konyhaköltségeit jegyezgessem?” KEMÉNY, *Zord idő*, 93.

⁵²⁵ Roland BARTHES, *A szerző halála*. Ford: BABARCZY Eszter. In: R.B. *A szöveg öröme*. Bp., 1996. 50–55; 53.

⁵²⁶ „De, fájdalom, a szellemi lakoma árát koplalással kellett lefizetnem, mert a szerzetesek észrevevén, hogy a tisztázásra adott kéziratból hetek óta csak egy kezdőbetűt rajzoltam, elvonták tőlem nemcsak az ebédet, de még a vacsorát is.” KEMÉNY, *Zord idő*, 76.

⁵²⁷ „s íme a kísértet, ki atyámnak nevezi magát s akinek képét több példányban rajzoltam már le, szüntelen arra buzdít, hogy irtsam ki e rablókat. [...] rajzoltam le tehát atyámat, úgy amiként álomban szoktam látni. Tudta, hogy anyám velem volt viselő, midőn férjét, mint az ürüt, nyárson sütötték meg s hogy ő ennek arcképét hasztalan követelte vissza a zsvány testvértől. Megégettük a honarúlót képben is, volt a válasz... Uram, midőn Dorka

Barnabás miközben a kolostor írástudóihoz tartozik, mégis az írás igazságközvetítő szerepéhez (sőt az egész grafémikus világhoz) tagadólagosan viszonyul. Szélsőséges embergyűlöletének és lélektani deformációjának magyarázatára lelünk, akkor, mikor hányatatott sorsának históriáját megismerjük. Barnabás atyjának tragédiája, nemcsak az apa kegyetlen pusztulását jelenti, hanem az utód teljes jog és birtokvesztését is. Ugyanis hiába lép Dorka atyja Barnabás örökségének védelmére az írott jog nevében, Werbőczy *Hármas törvénykönyve* alapján is helytállón – amit az elbeszélte történetbe közbekotnyeleskedő Deák-fivérek meg is erősítenek – mivel a jog nyelvének csűrése csavarása következtében nemcsak hogy Barnabás neve és birtokai esnek a nagybáty ármánykodásainak áldozatul, hanem még Dorka atyja is perbe fogatik harcias közbeavatkozása végett, és birtokait elveszítvén családjával együtt földönfutóvá lesz. Barnabás nemcsak atyját és birtokait veszíti el, hanem neve is meggyalázódik, mivel apját az országgyűlés hazaárulónak minősíti, így a törvény betűje nemhogy védelmet nyújtana számára, hanem az ármánykodásokat és rémtetteket legitimálja.

A Barnabást nevelő Dorka rémmesékben hagyományozza tovább a szörnyűségek után született utódra a család szenvedésének borzasztó históriáját, amely emberi humánussal leszámoló kiábrándító történet Barnabás ráción túli kísértet- és látomásvilágában él tovább. Torzult lelkivilágának vízióiban apja szellemével és a sátán kísértő szavaival polemizál. Barnabás tehát okkal bizalmatlan az írott szóval (igazságával) szemben, számára a Dorkától hallott rémtörténet válik eminenssé, az emberi kapcsolatok viszonyítási pontjává, ahogy ezt Elemérrel kapcsolatos rokonszenvének alakulásakor többször hangsúlyozza is.⁵²⁸

Barnabás tehát mikor Deákék küldetésének következtében a kolostorból kiszabadul, és e zavaros új világban szerencsét próbálni indul tulajdonképpen – mint ahogy azt többször is hangsúlyozza – a betűk zsarnokságából szabadul. Amennyiben elfogadjuk, hogy „[e]z a zsarnokság alapvetően a test uralma a lélek fölött”⁵²⁹ akkor Barnabás a küldetés által, a nyelv anyagiságának, a test ellensúlyának kötélekeiből szabadul.

---

kívánságát hallám, rögtön a kolostorba mentem s elhoztam a tollrajzot, szeme elé tartottam. A vénasszony élesen fölsikoltott, fogai vacogtak s egész testében úgy reszketett, mintha csontjai is csupa kocsonya volna. Később azt állította, hogy a kép csak göndör nagy szakállá és vastag ajkai miatt látszott atyámhoz hasonlónak, de különben egészen idegen arcú és termetű. Léha beszédek. Esküszöm reá, hogy velem a magános éjeken atyám lelke vitatkozik a bosszú eszközei felől.” KEMÉNY, *Zord idő*, 121–122

⁵²⁸ „– Kegyelmed lány nevelést kapott, de nekem még a bölcsőm is tuskékkal volt kirakva. Míg te a henye törökknél szőnyegen heverészve pengtetted a lantot s ittad a sorbetet, én házról-házra jártam az alamizsnáért s az út szélein aludtam el, verőfényben, zivatarban; pedig apámnak várai voltak.” „– Nem csal meg! – mormogá... – De minek bízom az emberekbe? Miért gyűlölném kevésbé most, mint régen?... Nem csal meg... [...] Nem szegi meg esküjét.” KEMÉNY, *Zord idő*, 92; 202.

⁵²⁹ DERRIDA, Jacques, *Grammatológia*. Ford. MOLNÁR Miklós, *Életünk*, Magyar Műhely, 1991. 67.

Elemér az énekmondás, dalszerzés művésze. Ahogy Barnabás távollétéről az ékítetlenül álló betűk tanúskodnak,⁵³⁰ úgy Elemér hiányát az énekhang, a dal elnémulása jelöli. Ugyanis, amikor távollétében a Deák fivérek jelenlétét az általa tanított dallal kívánják megidézni, Dora, amikor a völegény hiányának felpanaszolásának részéhez jut, nem tud tovább uralkodni érzelmein, hangja elakad, s nem tudja tovább folytatni az éneklést.

Elemér énekmondói szerepére a *Hét vezér*be betértükkor is hangsúly kerül. A vén énekmondó *A török rab nótája*, *Hunyadiak kardjának hiteles története több szakaszban előadva* c. dalokkal szórakoztatja egyre lelkesültebb közönségét. A második szöveghez még magyarázatot is fűz, az áthallásokat a jelen helyzetre vonatkoztatja. Elemérben az első dal hallatán már kezd felébredni a gyanú, hogy a románcot még hajdanán, török rabságának idején ő maga írta az újlaki herceg fiatal apródjának szerencsétlen sorsáról, majd a Hunyadiak kardjának elvesztését megelevenítő ének után egyértelművé válik számára, hogy a költemény tőle származik, sőt még Dorának is megtanította.

A vén lantos azonban mindkét versetet egy a török ármánykodásának következtében ifjan elhunyt vitéz költőnek tulajdonítja, s az ő emlékének megőrzésére, sírhelyének állítására gyűjt némi adományt. Elemér, aki ugyan tisztában van az ámitással, mégis adakozik önmaga síremlékére. A közönség mindkét szerzeményt éljenzéssel és tapssal díjazza, s csak a szultán csapatainak fenyegető közelsége miatt nem tör ki nagyobb ovációban.

Mindkét versetet foglalkozik a név megszerzésének és fennmaradásának kérdésével, sőt olyannyira világos utalásokkal él, hogy ezeket még Barnabás is kiérti a szövegből, belőlük harc általi emelkedésük lehetőségét hallja ki.

A regényolvasónak ismét kitüntetett szituáció adataik, hiszen hely(zet)e alkalmas arra, hogy egybegyűjtse mindazokat a nyomokat, amelyekből az írás összeáll, azaz számára az írás – nem felejtve, hogy regényt olvas – a maga teljes létében mutatkozik meg, mint különféle kultúrák (és idők), többféle írása és írásértelmezésének komplex viszonyrendszere. Mivel bepillantását nyerhetett Elemér belső nézőpontú gondolataiba, ezért tisztában van a valódi szerző személyét illetően, sőt mivel látja, hogy a poézist többértelmű szavakból szőtték össze, amelyeket az egyes szereplők egyoldalúan fognak fel, így ő a hírnév fennmaradásának kérdésbe, a szerzői név fennmaradásának kérdését is beleért(het)i.

---

⁵³⁰ „Miatta minden kezdőbetű hetek óta ruházatlan, vagy csak félig van felöltöztetve; pedig már legalább kétharmadának egész mundurban kellene lenni.” KEMÉNY, *Zord idő*, 102.

Vagyis az a kacifántos helyzet áll elő, hogy mivel Elemér dalait nem transzponálja át az írás közegébe, ezért az irodalomnak alapvetően a verbális jellege érvényesül,⁵³¹ az akusztikusan felcsendülő, élő, jelen idejű, temporális és dinamikus térhez és időhöz kötött nyelvi megnyilatkozás, amit még nem rögzít és szabályoz a vizuálisan, tárgyi formába öntött nyelv. A szóbeliség auditivitása és illékonyága megengedi, hogy a megnyilatkozás épp aktuális itt és mostjában éljen, hogy a jelentés az adott itt és mostban feltűnjék, majd rögvest azután el is enyészzen. Vagyis mivel az énekmondás helyzete csakis első személyű és jelen idejű verbális forma lehet, ezért a megnyilatkozás a maga performatív aktusában áll elő. Így a szóbeliség az énekest egy olyan deszakralizált helyzetben mutatja meg, amikor a leírás gesztusa nem irányítja, veti alá valamely azonosító diskurzusnak illetve lejegyző-rendszernek és a szerző anonimitása, a szerzői név szöveghez rendelése nem köti meg a jelentést, így a megnyilatkozás eredete maga a nyelv lehet. A regényben azonban nem jön létre egy teljesen tiszta énekmondói helyzet, hiszen a vén dalnok célt rendel a szerepéhez, és azért, hogy közönsége előtt tetszést arasson, s őket adományozásra ösztönözze a szövegjelenségeknek egyértelmű jelentéseket tulajdonít, így a megnyilatkozásra új közleményeket, tartalmakat ruház. Miközben részint irányítja az értelmezést, aközben azáltal, hogy a szerzőség ódiumát magától elhárítja, a szöveg jelentését ugyan felcsillantja, de végpont és egyértelmű azonosíthatóság híján rögtön ki is oltja. Vagyis azzal, hogy a szöveg szerzőjét – elsődlegesen nyilvánvalóan öncélből – halottnak nyilvánítja, ezzel a szöveget leválasztja szerzőjéről s megnyitja a szöveget a szabad jelentésképzés lehetőségének, mivel azzal, ha szerzőt rendelünk egy szöveghez, valamiféle végpontot jelölünk ki számára, a szerző megragadása, néven nevezése az írás valamiféle végső lezárást jelenti.

A vén lantos – a korabeli anonimitás hagyományának megfelelően – a szöveg szerzőjéhez nem rendel tulajdonnevet, nem alkalmazza tulajdonnév megjelölő, rámutató funkcióját, így Elemér szerzőségét rajta kívül, csak az olvasó ismeri, s Elemér belemegy a játékba, s magát nem leplezi föl. Így a nyelvi megnyilatkozás tökéletesen működik anélkül, hogy valamely személlyel azonosíthatna, maga a folyamat épp akkor siklik félre, amikor Elemér mint szerzői személy az énekmondó közvetítői szerepébe áll, s mint szerző saját költeményét adja elő – míg a másik két szöveg teljes terjedelmében hozzáférhető az olvasó számára, úgy e harmadik nyilván nem véletlenül elhallgatódik –. Elemért azonban a dal befejeztével valamiféle rosszérzés keríti hatalmába, hogy dalával – aminek szövegéről az elbeszélőtől úgy értesülünk,

---

⁵³¹ A múltban játszódo regények gyakorta énekel a fogással, hogy költeményeket betétként alkalmaznak a szóbeliség utánzására és hitelességük alátámasztására. Vö: SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *Szó, kép, zene*. Kalligram, Pozsony, 2007. 19–20.

hogy: „[i]zgató volt, a nélkül, hogy éppen nyílt harcra ösztönözne. Ostromolta a gyávaságot [...] A török a dalban mégse volt említve, de a *Hét vezér* minden vendége érté a célzatot...”⁵³² – nem ért célt. Azzal, hogy szerzőként a szövege élére áll valamiféle diskurzust rendel hozzá, ami a szövegnek kijelöli egy bizonyos státuszát és befogadási módját, ami azonban a jelen befogadói közegben nem érvényesül, nem teljeseedik be, s ezen ellenállásra érez rá Elemér. Mivel mint szerző értelmezi saját szövegét, célt tulajdonít neki, valamiféle végső jelöltet rendel hozzá, azonban azt kell tapasztalnia, hogy a szöveg valójában tőle függetlenül működik, hiszen az auktori intenció a harcra, összefogásra buzdítás és a befogadó közönség reakciója (már) nincs összhangban.

Azzal, hogy Elemér a szerző személyében alakot ölt (hiposztazál), a szöveg és az ő személye egymáshoz rendelődik, a fikció helyére az ő személyes hangja kerül, s szövege az írói testtel azonosíttatik. Mivel mi olvasók ezt a helyzetet egy kitüntetett pozícióból látjuk, ezért végigkövethetjük, hogy majdnem egyazon pillanatban, amikor megtapasztalja, hogy a szövege róla leválik, azon nyomban, mint a szövegéért szavatoló szerző felelősségre vonhatóvá válik⁵³³. A szerző és szöveg között fennálló kapcsolat megkerülhetetlen, Elemérre, mint szerzőre rámutat saját szövege, aminek következtében Elemért, mint török ellen izgatót letartóztatják.

Nem kerülheti el figyelmünket, hogy a katasztrófa után újonnan alakuló világban írásos és orális hagyomány is felcserélhetővé válik, hiszen a betűrajzoló Barnabás helyére a klostorba az imént említett vén lantos kerül, aki a szövegeknek sohasem kiötlője, csupán közvetítője. Ebben a szerepében tűnik fel többször is. Először a *Hét vezérben*, ahonnan a veszélyhelyzetet időben felismerve távozik, ezzel Elemérnek adva át az énekmondás stafétáját, majd ő lesz az, aki magát Dora előtt szintén az Eleméرتől származó dallal gondolja kitüntetni, sőt a regény tragikus zárlatában az országát elhagyni kényszerülő Izabella és kísérelője Dora elé álló idős dalnok sem más, s tőle akkor az immáron valóban halott Elemér dala hangzik fel. Azaz így válik idővel igazzá a kenyérszerzést megkönnyítő hazugsága az ifjú lantos halálát illetően. Elemér dala azonban még holtából megszólítja egykor volt kedvesét, írás és halál archaikus koncepciója alapján így nyújtva szerzőjének halhatatlanságot, vagy legalábbis a halálon túli megszólalás lehetőségét.⁵³⁴

---

⁵³² KEMÉNY, *Zord idő*, 229.

⁵³³ Történetileg még abban az időben járunk, amikor a normaszegő diskurzus mint cselekvés a szerző büntetethezőségét vonta maga után. Vö: Michel FOUCAULT, *Mi a szerző?* Ford. ERŐS Ferenc és KICSÁK Lóránt In. M.F., *Nyelv a végtelenhez*. Latin Betűk, Debrecen, 1999. 119–145; 127.

⁵³⁴ FOUCAULT, 1999, 122–123.

Elemér egyúttal ifjúkori raboskodásának következtében a török és a magyar kultúra és nyelv jó ismerője s fordítója. A regényben e két világ ellenségesen feszül egymásnak, azaz a köztük közvetítés szerepe, a másik megértése akár létfontosságú is lehet, mint ahogy erre rengeteg példát is láthatunk a regényben. Zülfikár és Werbőczi párharcában a regény színre viszi a fordítás korlátait, az ellenséges érzelmek és indulatok fordíthatatlanságát, valamint a tolmácsolás temporalitását, miszerint a beszéd itt és mostjának átadása közben a tolmácsolás maga is kiköveteli az idejét, s az ezzel szembeni türelmetlenség csak még tovább fokozza a két fél ellenséges indulatait.

Elemért fordítói helyzete, a két nyelv ismerete különleges pozícióba helyezi, egyfelől szószerinti értékét megnöveli a törökök között, másfelől, mivel Werbőczi nagy szüksége van képességeire, ennek következtében kulcsot jelent a börtönből való meneküléshez. Elemérnek továbbá nem egyszer lehetősége nyílik többlettudás megszerzésére, s az így birtokába jutott információk részben vagy egészben történő elhallgatására. Gondoljunk csak arra, amikor helyzetével visszaélve⁵³⁵ a börtönben jobbnak látja Barnabás elől elhallgatni az aga szavait a rabok későbbi sorsáról, megkínzásukról illetve felemelkedésükről.

Maga a fordítás eredendően előfeltételezi a szöveg megértését, értelmezését tehát nem pusztán utánpótlás, hanem újratemtés. Forrás- és a célszöveg szükségszerűen nem lehet azonos, a közöttük lévő különbség elkerülhetetlen. A fordítás mivel az átültetés közben leválasztja a jelentőt jelentettől, mindenképpen hasadást eredményez, hiszen az eredeti szövegben a jelentő szerkezete olyan jelentést hív életre, amely csakis ebben a szerkezetben állhat elő. Vagyis a fordítás egyidejűleg megsemmisít és újratemt, megszünteti a közlés eredetét és egy új közegbe lényegíti át.⁵³⁶ Elemér tehát nemcsak mint dalnok, hanem mint tolmács is eminens szövegalkakítóként lép föl. Nem véletlen, hogy az egyre ellenségesebbé váló török világ majd épp közvetítői szerepe miatt bélyegzi árulónak, és ítéli nyelvétől valamint ujjaitól, azaz testének kommunikációs eszközeitől való megfosztásra.

Jól komponált jelenetek teszik még hangsúlyosabbá hős és ellenhős figurájának eltérő vonásait.⁵³⁷ Elemér és Barnabás épp az otthon maradtak értesítésének helyzetében találkoznak össze, és míg az ifjú Komjáti úgy érzi, hogy távozása miatt magyarázattal tartozik jótévőinek, addig a rendház írástudóihoz tartozó diák nem látja szükségét az őt felnevelő Dorkát értesíteni. Elemér búcsúlevelének szövegét ugyan nem ismerjük, viszont fogadtatásának reme-

---

⁵³⁵ Vö: SZEGEDY–MASZÁK, 2007. 234.

⁵³⁶ A fordítás megszüntető eljárásairól lásd: KITTLER, *Dicourse Networks, 1800/1900*. Stanford University Press. Stanford, California, 1990. 70–76.

⁵³⁷ Vö: SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *A történet és az elbeszélés szereplői Kemény Zsigmond regényeiben. Irodalomtörténeti Közlemények*, 1978/4. 475–494. 479. lásd még SZEGEDY–MASZÁK, 2007. 217.

kül scenírozott jelenetébe betekintést nyerünk. A levelet a címzett Deák-fivérek Dora és Dorka jelenlétében olvassák. Mindenki titkol valamit, Deákék azt, hogy ők küldték hadba Barnabást, Dorka azt, hogy ő bocsájtotta útjára Elemért, Dora pedig Elemér iránti vonzalmát, így az együtt olvasás mindegyikükre veszélyes lehet, hiszen bármelyikük lelepleződhet. Az egymás mellett futó és elfutó közlés kitűnő szituációjából míg Dora számára világossá válik, hogy a lovagi küldetés ürügyével Dorka távolította el mellőle Elemért, addig a Deák-testvérek egymás szavába vágva, hőzöngve vitatják, hogy vajon ki fegyverezhette fel Elemért, és küldhette őt harcba, és ezzel a halál torkába. S nemcsak, hogy nem ismerik fel, hogy az oly igen keresett tettes épp előttük áll,⁵³⁸ hanem még a Dora előtt lelepleződő, s így a lelkiismeret-furdalás következtében összeeső Dorka eszméletvesztését is tévesen a durva szavak erejének tulajdonítják.

Összetalálkozásukat követően hamarosan a harcba küldöttek számára is világossá válik, hogy küldetésük helyszíne azonos. Rögvest rövid polémiába keverednek megbízásuk célját illetően. Barnabás egy rövid passzus erejéig megidézi a szerződést, amellyel Deákék harcba küldték. E szcena azontúl, hogy előrejelzésként szolgál, láthatóvá teszi – a Kemény regényeiből már jól ismert helyzetet –, hogy a szöveg értelme az értelmezőjétől függ. A vitára az ad okot, hogy a Barnabás menetlevelét fogalmazó Deák fivérek olyannyira magától éretetődő tekintették, hogy a diákot Izabella seregébe küldik, hogy a szerződésbe e passzust bele sem fogalmazták.

Barnabás e helyütt kolostori munkája során magáévá tett szövegértelmezői gyakorlatot alkalmazza. A nyomtatás előtti időkben – és bár a regény történetének idejében létezik már a könyvnyomtatás, de Barnabást munkája mégis kéziratokhoz köti – a kéziratokban a hangsúly a képeken, az oldal díszítésének szépségén volt, a Barnabás munkáját jelentő iniciálé, amely mind méretében, mind megjelenésében eltért a szöveg többi karakterétől, mindig díszítve a fejezet vagy a paragrafus élén állt. Barnabás szövegismerői tradíciója szerint tehát a szöveg nem egységes egészként létezik, hanem egymástól elkülöníthető szegmentumaiban, mint díszítésre váró különálló betűk halmaza. Ezért a szerződés vonatkozó részletét közegéről leválasztva, abból kiemelve, összefüggési rendszere, és – a mások számára egyértelmű – viszonyítási pontjai nélkül tekinti. Hovatovább nem, mint a szövegek másolója, azaz a szöveg új értelem nélküli újraelőállítója lép fel, hanem a fenntartott üres helyeket szabadon értelmezi, azon szo-

---

⁵³⁸ E helyzet sokban hasonlít *A rajongók* azon jelentére, amikor Kassai épp Elemért a balázsfalvi összeesküvésről értesítő titkárral nyomoztatja egyre megszállottabban, hogy ki volt e levél fogalmazója, és Elemér halálának felelőse, ezzel a titkárt a végső kétségbeesésbe üldözve, aki végül ambiciózus terveiről lemondva inkább menekülés-szerűen elhagyja a Kassai-házat. A jelenlévő utáni nyomozás helyzetével *A rajongókat* tárgyaló fejezetben már részletesebben foglalkoztunk.

kás alapján, ahogy a scriptor a szöveg írása közben a képek számára üresen hagyta helyet (ahová időnként odaírták a kép tárgyát, vagy megrajzolták a kontúrokat). S mint ahogy arról a gvardián panaszából értesülünk, Barnabás hiányát épp e már körvonalazott, de még díszítetlen, mezítelen betűk jelzik. A diák a szerződést a feladó és a jelentésmódosítástól elborzadó Elemér számára egyértelműnek tételezett jelentést felforgatva, a szöveget szavaira szétesve, sajátosan érti, s így Buda ostromának válságos helyzetéből saját emelkedésének lehetőségét olvassa. Miközben pedig egyfelől kiforgatja a menetlevél tételezett jelentését, aközben másfelől a benne foglaltakat beteljesíti, hiszen – az előírttal épp ellenkező módon, de – valóban kitünteti magát.

A mesei motívum, hős és ellenhős összetalálkozását követően Elemér és Barnabás útja egy ideig egymás mellett halad, s útközben megnyilatkozó személyiségük kölcsönösen befolyást gyakorol a másikra. Bár a vészjósló előjelek előre sejtetik az események tragikus fordulatát⁵³⁹, ám az őszintén előtárulkozó Barnabás megnyilvánulásai, és lassacskán alakuló viselkedése pillanatokra ugyan, de mégis némi reménnyel kecsegtet a diák démoni jellemének fejlődésére nézvést.

Elemér ráérez, sőt felismeri Barnabás természetének infernalis jellegét, de ugyanakkor feltárnak előtte a diák a személyiségében rejlő, ám eleddig megmutatkozni nem tudó emberi jellemvonások is.⁵⁴⁰ Szóbeli meggyőzéssel és példaadással egyaránt normakövető magatartásra igyekszik nevelni a hánytatott sorsának következtében faragatlan diákot.

Barnabás a hasonló sorsúnak tételezett Elemérrel közös kalandjaik során lépésről lépésre kerül ki addigi deformált világából, gyanakvása fokozatosan háttérbe szorul és egyre inkább bízni kezd útitársában. Jól jelzi ezt, ahogy fokról fokra leszámol a babonáság világával s kiveti zsebéből az ifjú Komjáti bűneit számláló lajstromot, vagy amikor látomásában a sátán ékesszólásával a templom kegytárgyainak és az imádságok felgyújtására – azaz az írás megsemmisítésére – buzdítja, Barnabás elnyomja magában e démonikus erőt. Sőt sem a törökök fenyegetésére, sem pedig a nagyhatalmú renegátok elősorolásával áttérésre buzdító beszédre nem hallgat, és nem tér át, hanem az Elemérrel vállalt közös sorshoz ragaszkodik. Barnabás Elemérben bízva, megszakítja kötelékeit az addig rajta uralkodó szellemvilág kísértetivel, és helyettük az Elemér mutatta társadalmi, etikai normákhoz igyekszik alkalmazkodni.

A mesei struktúrából az utazás kalandjai és próbatételek közben kibontakozó figura jellemfejlődésének és küldetésének sikere, megváltásának története lenne várható, itt azonban

---

⁵³⁹ Elemér és Barnabás viszonyában a vészjósló előrejelzések sokaságáról lásd bővebben: HITES, 2004, 67.

⁵⁴⁰ „Mily fékezhetetlen, mily korlátlan Barnabás szenvedélye. A tengernek vannak határai, de az ő szívének sötét hullámain nem köti határokhoz sem az értelem, sem az önbecsülés, sem a törvény, sem az erkölcs!” KEMÉNY, *Zord idő*, 316.

ellenkező fordulat áll be. És nem is a rosszra hajló Barnabás tér le a közös útról, mivel ő a maga botor módján olyannyira tartja magát ígért szavához, hogy egy teljesen alkalmatlan pillanatban siet Elemér megmentésére, amivel verekedést indukál, s amely kocsmai összetűzés miatt börtönbe kerülnek.

Werbőczitől a börtönbe érkező, Elemér kiváltását kieszközölni igyekvő levél azonban fordulatot hoz, az egymás mellé rendelődött figurákat szétválasztja. Werbőczi elsődleges szándéka Elemért kiváltani börtönéből, ugyanis a fiú fordítói képességeire szerfelett szüksége van. Levelében továbbá megidézi a Deákéktól kapott küldemény némely passzusát, amely Dora szomorúságát Elemér távozásával köti össze, valamint a fogolytárs bárdolatlanságának jellemrajzát adja.

A levél utolsó sora maga a levél közvetítésének kockázatos körülményei miatt az irat megsemmisítését kéri címzettjétől. Elemér bár felismeri, hogy nem hallgathatja el bajtársa elől a főúrtól érkezett üzenet tartalmát, ezért Barnabás iránti kíméletből annak csak részleteit közli. És már éppen sikerülne meggyőznie a diákot a veszélyek felől, melyből más, mint a Werbőczi javasolta szabadulási megoldás nincs, a diák Werbőczi levelét kéri az állítások alátámasztásának bizonyosságául. Elemér azonban, ahelyett, hogy átadná a levelet, hogy szóbeli érvelését az írás erejével is alátámassza, Werbőczi felszólításának tesz eleget, és mivel más megsemmisítési mód nem áll rendelkezésére a papírt darabokra tépi. Barnabás azonban a heves dulakodás következtében megszerzi a levél némely részeit, és ezekből a fecnitöredékekből állítja össze saját értelmezését.⁵⁴¹ A szöveget annak összetartó közege nélkül grafémákra szét-esve, (ismét) középpont híján értelmezi. A szöveg hiátusait Barnabás – a fennebb már tárgyalt értelmezői gyakorlata alapján – sajátosan kipótolja, és belőle cserbenhagyásának és elárultatásának történetét olvassa ki. Elemér hiába próbálja meggyőzni, hogy a diák tudtában megképződő kényszerképzetes jelentés független az eredetitől, beszéde alulmarad az írás illetően fel-forgató erejével szemben.

Barnabást Werbőczi levele ismét az írás zsarnokságának helyzetébe kényszeríti, ugyanis – az addigi tapasztalatai során egyedüli bajtársának, talán barátjának tételezett – Elemér hűségében csalódnia kell, mivel együtt emelkedésüket és soha szét nem válásukat ígérő adott szavát, a kancellártól érkezett írás parancsa felülírja.

Barnabást az írás kezdődő jellemfejlődéséből visszafordítja, csalódása olyannyira megrendíti, hogy nem pusztán a korábbi bizalmatlan, paranoid létállapotába kerül vissza, ha-

---

⁵⁴¹ A (levél)szöveg és személyiség transzmutációjának összefüggéseiről részletesebben lásd: EISEMANN, 2007, 46.

nem lefojtott indulatai teljesen elhatalmasodnak rajta, s a benne korábban is lakozó, de kordában tartott démonikus erő maga alá gyúri.

E fordulat után Elemér hiába igyekszik a diák kiváltása miatt vissza a börtönbe, nem találja ott egykori társát, Barnabás ezután hosszú időre eltűnik az olvasói szem elől is, és csak jóval később derül fény Hamzsa béggel való azonosságára. Mivel a diák nem akar korábbi helyzetébe visszatérni, ezért a Deákéktól származó írás hatalmi szavával szembefordulva (azt dekonstruálva), az Elemérrel azonosított értékrendet megtagadva, renegátnak áll. Az inszripció hatalma elől kitérni vágyó Barnabás személyiséget vált, és a teoretikusan íráskövető mohamedán világhoz csatlakozik,⁵⁴² annak kegyetlen, vérengző, gyilkos figurája lesz.

Elemér tehát kudarcot vall Barnabás jó útra terelésének ügyében, így a diák metamorfózisának terhe részben az ő vállát nyomja, amivel ő maga is tisztában van. Ugyanakkor helyzete koránt sem egyszerű, hiszen hiába vállalta e véletlenül mellérendelődő zavaros pszichéjű figura megjobbítását, ne felejtsük el róla, hogy Elemért kötik a társadalmi korlátok, hiszen Werbőczinek nem pusztán pártfogoltja, hanem hűséggel és engedelmisséggel tartozó szolgája⁵⁴³, ezért szükségszerű, hogy az írás hegemoniájának – ahogy Turgovics is tette – kénytelen alávetni magát.

Írás és test párhuzamát mintázza, hogy a levél széttépetése megsemmisülésük allegóriája lesz: ⁵⁴⁴ kapcsolatuk szétszakításának és sorsuk szétválásának nyitánya, Barnabás átalakulásának gyújtópontja, s egyben végzetes, utolsó összetalálkozásuknak, borzalmas pusztulásuknak előidézője. Hiszen, ahogy Elemér a levél széttépetésével szétszórta, decentarlizálta a szöveget, úgy Hamzsa bég bosszúja is majd testének középpontjától fosztja meg az ifjú Komjátit, amiért ő is hasonló módon, fővesztéssel fizet, s levágott feje majd végzetes üzenetként jön működésbe, amikor címzettje, Werbőczy helyett, annak Budára látogató erdélyi rokona, Deák Dániel tekint az egykor volt kolostori diák halott szeméibe.

---

⁵⁴² A muszlimok Allah kinyilatkoztatott parancsának Mohamed által lejegyzett szövegét, a Korán szavát előírónak tekintik, azonban a regényben a törökök vezére ez előírásokhoz nem mindig alkalmazkodik, erről árulkodik a jelenet, amikor a díszvacsorán a mohamedánok számára tiltott nedűt, bort szolgáltat fel. Az írás megszegésének – nagyszerűen komponált – jelenetét az elbeszélő a történeti forrásra való hivatkozással hitelesíti, miközben külső nézőpontból is láttatja, az egyik – parancskövető mellékszereplő – janicsárvezér megrökönyödésén és döbbsentén keresztül. „Ha Verancsics Antal püspök nem írta volna meg, alig hinnők, hogy a Korán rendelete ellenére Szolimán basa fényes terítékű és ízletes étkekkel ellátott lakomáján sok pohár bort ürttetett a török császár jólétéért és különösen a magyar nép boldogságáért, A basa köszöntött Werbőczire, Werbőczy a basára – csak a janicsársapat vezére, mint ódivatú török, forgatta csodálkozással szeméit a víg cimborákon s míg a hevítő bor helyett sorbetet szörpölgetett, a világ végét legalább ezer évvel hitte közelebbnek, mint tegnap, az atyja sírjára mert volna esküdt lenni, hogy az ítélet napján Szolimán basa, a beretvavékony hídon, mely a pokol felett függ, az első lépéssel le fog siklani.” KEMÉNY, *Zord idő*, 446–447.

⁵⁴³ „– Én szolgája leszek Werbőczy István uramnak, ki a fogságból drága pénzen váltott meg, – sóhajtá Elemér.” KEMÉNY, *Zord idő*, 126.

⁵⁴⁴ Vö: „[Elemér] Werbőczy levelének eltépésekor klasszikus értelemben a hamartia útjára lép;” BÉNYEI, 2007, 379.

A két ellenségesen egymásnak feszülő világban még Barnabás kettős énje sem tud hosszú távon érvényesülni. Sorsa test és lélek, írás és beszéd hasadását példázza, életútja során folyamatosan egymásnak feszül orális hagyomány és írott szó hatalma. Az inskripció kifordul, elveszíti igazságközvetítő, előíró szerepét, Barnabás a grafémikus világot többszörösen is megtagadja. De az adott szóba vetett bizalma is megrendül, ám rajta végül Dorka átkával az oralitás démonikus ereje diadalmaskodik. A racionális és szellemvilág kettősében vergődő figura Dorka átkának következtében ismét visszakerül a halott látó, kísértetvilágba, és apjának szellemével valamint Elemér levágott fejével vitatkozik, örült beszédével az immáron holt testet továbbra is diskurzusban tartva.

Ebben a zavaros, zord időben s fejvesztett világban nemcsak a – fordítás következtében közegéből kiemelt, és új közegbe átültetett – jel, hanem maga a test is decentralizálódik, ahogy templomát és várát is elveszíti a város,⁵⁴⁵ és így központját, „fővárosát” az ország is, vagyis e regényben az egyéni és közösségi sorsokban egyaránt egy középpont nélküli világ kudarca reprezentálódik.

***

A Budáról érkező levelek megírását Werbőczy sürgeti, ő sarkallja Deák Dánielt és Dórát, hogy az otthonmaradt Deák Istvánt az események örömteli fordulatáról tudósítsák. Werbőczy azért ösztönzi a beszámoló megírását, mert az erdélyi rokon értesítésének alkalmát arra akarja felhasználni, hogy emlékiratát Erdélyen keresztül Szolimánhoz eljuttassa.

Deák Dániel bátyjának szóló levelét nem ismerjük, annak közlendője közvetített beszédből, szóbeli megnyilvánulásként jelenítődik meg.⁵⁴⁶ A levélírás helyzetét külső nézőpontból figyelhetjük meg, ahogy az öreg a záró passzust háromszor is fennhangon elszavalja, de az írás közegébe transzponálást nem követhetjük nyomon, viszont összevethetjük a címzett befogadó reakcióival.

Több nézőpontból is hangsúlyozódik, hogy Deák Dániel fájós kezének gondot jelent az írás művelete maga, ezért is küldi Werbőczy Dorát segítségül apja szobájába. Az öreg azonban visszautasítja lánya ajánlatát és egyedül vállalja a kalligrafálás fáradalmait. A görcsös kéz szabálytalan írásképét a küldő kéz ügyetlenségét ismerő báty rögtön felismeri, azaz

---

⁵⁴⁵ Budát a városbíró egy lelkétől megfosztott holttesthez hasonlítja: „Budának lelkét, életét kiűzték a janicsárok. Mi egy holttestemben élünk.” KEMÉNY, *Zord idő*, 265. E motívumlánc elemzésére sajnos nincs módunk kitérni, erről részletesebben lásd: BARTA, 1985. 38–39.

⁵⁴⁶ Itt érdemesnek tartjuk megjegyezni, hogy e szóbeli közlés az összes kiadástól eltérően a Magyar Helikon 1959-es kiadásában idézőjelek között jelent meg, e jelölés így rögzítettségre módosítja a közlés jellegét, ezzel megváltoztatva annak medialitását. Vagyis e szövegváltozat felmutatásával közvetve (ismét) egy hiteles szövegkiadás mellett érvelünk.

itt ismét test és írás összhangjával találkozunk, hiszen az írás morfológiája, az amorf, szabálytalan betűk visszatükrözik az idősödő test deformációját.

A Deák-fivérek komikus stílusárnyalatú jellemrajzát folyamatos és kölcsönös polemizálásuk árnyalja. A testvérek a jelentől elzárkózottan élnek, s az újonnan alakuló világ eseményeit értetlenül, csodálkozva, máskor félreértve konstatálják:⁵⁴⁷ sem Elemér búcsúlevelének melankóliáját, sem a levélolvasás szituációjában lelepleződő, és a büntudattól előttük összecsukló Dorka testnyelvét, sem Kállay Menyhért budai tudósításának utalásait – Dániel jelen fogalmazványa épp alkalmat ad a Werbőczy szerepkörét illető félreértés tisztázására is – nem, illetve nem a helyén értik. Ezt erősíti az, hogy Deák István miközben épp azon morgolódik, hogy Flórián páter nem tudja pótolni a fivére hiányát hiába az egyházfi minden igyekezete, hogy Deák Dániel polemizáló stílusát mímelje, szerepük mégsem felcserélhető, aközben Pista bácsi az öccsétől érkezett levélben szereplő János diákot mindössze titulusuk egybeesése miatt Barnabással azonosítja. Annál inkább hangsúlyos, hogy míg a jelen világ jelei számára kibogozatlanul, idegenül állnak, addig a fivérével közös világ rendjét jól ismeri, s annak útmutatásait az írtakhoz hűen teljesíti. Sőt a levélírás szituációjában a kettejük közötti kommunikáció teljesen hézagmentesen működik, ugyanis a levél fogalmazója a befogadás pillanatában már halott, azaz írása már eredet nélkül áll, így a szöveg megszólalóját a megszólítottnak kell megalkotnia. István tehát az immáron halott bátyjára sikeresen ruházza vissza a beszéd képességét, amikor írásának útmutatásai alapján az ünneplés előkészületeihez fog. A régimódi ünneplési szokás, a kapuk kinyittatása, és az ünnepi lakomára való invitálás azonban tragikomikussá válik, ugyanis az olvasó beavatottja a levél születése óta bekövetkezett tragikus eseményeknek, vagyis tudja, hogy a készülődés immáron okafogyottá vált, s a régmúlt világában megrekedt erdélyi úrnak a nász örömeinek ceremóniája helyett gyászszertartásra kellene készülnie.

A Werbőczy hajlékában tartózkodó Deák Dánielt ugyanis Elemér halálhírére szélütés éri. Itt találja a budai pasa követe, aki egy letakart tálcán Elemér gyilkosának, Barnabásnak a levágott fejével közelít feléje. Félreértések sokasága idézi elő a végzetes szituációt. A török követ Werbőczy rokonát a főkádival cseréli fel, s annak menekülésszerű hátrálását valamiféle szertartásnak véli, s bókokkal kísérve igyekszik átadni csomagját, amely testnyelvet – hogy a jelenet végképp a groteszkbe forduljon – a jelenlevő tolmács mozdulatról mozdulatra – majomhúséggel – elismétel. Deák végül Werbőczy íróasztala mögé, annak karosszékebe hátrál, s ekkor lelepleződik fel előtte a küldemény, Barnabás levágott feje. Így okozza Werbőczy tör-

---

⁵⁴⁷ PÉTERFY Jenő, *Báró Kemény Zsigmond mint regényíró* In: P. J. *Válogatott művei*, Bp., Szépirodalmi, 1983, 550–585, 579.

vénykező szerepköréhez való ragaszkodása, és annak bizonyítására kikövetelt jogos megtorlás igénye a szerepek sokaságának összecserélődése folyamán az öreg rokon halálát. A Deák-fivérek halálának párhuzamosságára már a szakirodalom is rámutatott,⁵⁴⁸ Barnabás levágott feje és Turgovics tragédiákról beszámoló levele hasonló módon – tálcán érkezve – megsemmisíti címzettjét. S bár a szituáció alapstruktúrája hasonló, de a két testvér reakciója nem azonos. Dániel nem címzettje a budai basa „ajándékának”, hanem a felcserélés következtében közvetlenül saját kíváncsiságának, közvetve pedig könnyelmű tettének lesz áldozata, így végzetessé torzítva harcba küldő és harcba küldött összetalálkozását, szerkezetileg kifordítva ezzel a próbatétel-teljesítés mesei struktúráját. Deák István azonban – a Kemény regényekből már ismert módon⁵⁴⁹ – úgy rendelkezik, hogy ne törjék fel a neki szóló küldemény pecsétjét, az idegen kézírásából⁵⁵⁰ kikövetkezteti az események végzetes fordulatát, s azokról való részletes beszámolóval nem akar szembesülni, inkább elzárkózik előlünk, s eltávozik az evilágból. Vagyis ehelyütt nem a halott arcába tekintés, a szörnyűséggel való szembenézés okozza a Deák-fivér halálát, hanem épp a gyászos hírek elkerülésének megismerése előli menekülés.

Másfelől azonban Deák István visszautasító magatartása ellenére mégis adekvát választ ad Turgovics levelére, hiszen a halál üzenete túllép az ellipsis retorikáján, és a gyász jegyében íródó írás, a hordozó materián mégis felidézhetővé teszi tárgyát, s ennek felismerése megöli megszólítottját, ezzel teljesítve a szöveg elvárásait, ugyanakkor felszámolva a halálról szóló diskurzus lehetőségét.⁵⁵¹

Dorát is Werbőczy sarkallja levélírássra, a lány leveléből sem sokat, mindössze végső sorának egy töredékét ismerjük: „mindnyájan boldogok vagyunk”.⁵⁵² Dora a Kemény-regényekben gyakran feltűnő nemesi erkölcsű, de tragikus sorsra ítéltetett női figurák körébe tartozik.⁵⁵³ A tragikus fordulat előérzetéből következik, hogy a jegyben járás örömhíréről nagybátyjának beszámoló levelének utolsó, mindenki boldogságát állító zárókövét könnyeivel

---

⁵⁴⁸ EISEMANN, 2007. 46–47.

⁵⁴⁹ Vö: *A szív örvényeiben* a romantikus, titkokra éhes Anselm döntése, amikor nem nyitja fel az Aghata életének rejtélyeire választ adó ládikát. Z. Kovács Zoltán a szekrénykét a regény megalkotottságának bizonyosságaként olvassa. A ládikát a történet visszatükrözéseként, tematikus ismétléseként értelmezi, miszerint azt az írást rejti, amit az olvasó – épp a regény lezárultával – megismer. Z. KOVÁCS, 173–174. Szegedy–Maszák szerint e záró mozzanat az értelmezői aktus középpontba állításával arra enged következtetni, hogy *A szív örvényei* az értelmezés nehézségeiről szól. SZEGEDY–MASZÁK, 2007, 115.

⁵⁵⁰ „Az öreg homályosodó szemei még észrevették, hogy az idegen kéz írása (a Turgovicsé volt)...” KEMÉNY, *Zord idő*, 462. A zárójelbe tett megjegyzés az olvasónak szól, ami az olvasó és a szereplő eltérő tudását utközteti idegenség illetve ismerősség vonatkozásában.

⁵⁵¹ Egy olyan regényben, amit előre-és visszautalások rendszere sző át, s amelynek komplex forikus rendszere valójában csak többszöri olvasás után tárulhat fel (Vö: HITES, 2004, 65.), a mindenkori olvasó egy diskurzustagadó, -elkerülő olvasói magatartással szembesül, mintegy saját értelemtulajdonító munkájának torz tükörképével. Ezzel a regény a felfüggesztés és ismétlés lehetőségét egyaránt felkínálja.

⁵⁵² KEMÉNY, *Zord idő*, 428.

⁵⁵³ BARTA 1987. 194–200.

jelöli meg, azaz a nagybácsi megnyugtatószólásul szánt derűlátó sorokat megírásuk pillanatát követően nyomban át is értelmezi.

A levél hordozó anyagának jellegéből adódóan megőrzi az írás vizuális karakterére hulló könnycseppet, ami így a szöveg anyagában akaratlanul is elmossa, felülírja annak közlendőjét, vagyis Dora mintegy – megérezve az események tragikus fordulatát – önkéntelenül törlés jel alá teszi saját a közlendőjét.

Dora írásban való megszólalása a levélszöveg kompozícióját adó háromféle idődimenzió egymásra hatását és egymásra vonatkoztatottságát jeleníti meg. Hiszen a levél a megírás rögzített időpontjában marad, s múlt és a jövő ebből a pillanattól, mint origóból válik közvetítetté. Dora a levélírás jelenéből (feltehetően) analeptikusan elbeszéli az eljegyzést, ami a megíráshoz képest múlt, és eközben intuitív nyomszerű prolepsziseiben számol a megíráshoz képest jövővel, vagyis a befogadás idejével.

Az elbeszélő e könnycsepp jelentőségét igencsak túlhangsúlyozza,⁵⁵⁴ és a történetmenetében bekövetkező gyászos fordulatoknak mintegy előrejelzésül használja, így Dora sejtését a regényvilág visszaigazolja. Ellenben a címzett befogadóhoz az üzenet másodlagos jelentésrétege nem jut el, az interakció tehát annyiban sikertelen marad, hogy maga az örömhír elbeszélésének lehetetlenségét megjelenítő közlés visszavonó aktus nem dekódolódik.

A feladó bármily befolyást is igyekszik tenni a befogadás módozatira, az adott szövegtest értelmezése itt is küldőjétől függetlenül alakul: Deák István Dora hangját leveléből nem hallja ki, a könnycseppet – a proleptikus, nem nyelvi transzlokációt – észre sem veszi, mivel a jó hírek látását elhomályosítják, s könnyeivel a lapot annyira szétáztatja, hogy azon az eredeti könnycseppnek már nyomát sem lehet látni. Örömkönnyeivel tehát egyszerre ünnepli a család vélt boldogságának bekövetkeztét, valamint semmisít meg egyidejűleg az örömhírről beszámoló üzenet hordozóanyagát, ezzel semmissé téve annak üzenetét, amivel egyben felszámolja a boldog beteljesülés lehetőségét, s egyszer s mind be is teljesíti a regényben előre jelzett és bekövetkező tragikus fordulatot, csatlakozva ezzel a felszámoló gyakorlatához.

Deák Dora levele tehát remekül bemutatja, hogy a megírás és befogadás közt eltelt idő közben az üzenet megváltozik, az írás jelei befogadáskor már nem ugyanoda mutatnak, mint lejegyzésük idején, s nem vonatkozhatnak a világ ugyanazon alanyaira és tárgyaira, mivel jel és jelentette ki van téve e (zord) idő okozta változásnak.

---

⁵⁵⁴ Bár nem célunk bíráló alá venni a szövegformálás artisztikumát, de ehelyütt valóban némileg túlmagyarázottak találjuk e megoldást, mert nemhogy nem marad dolga az olvasónak, de e szándékoltság némileg alá is ássa a szöveg esztétikai hatóerejét. Vö. MARTINKÓ, 366–367.

Összegzés

Kemény regényeinek levelekre összpontosító újraolvasása során tehát azt igyekeztünk alátámasztani, hogy a levelek tanulmányozása olyan a regények egészét érintő lényegi kérdéseket vetnek fel, amelyek Kemény poétikai elgondolásainak és regényalakítási eljárásainak korszerűségét bizonyítják. Jelesül, hogy a főszövegbe ékelt levélszövegek újraolvasása újrendezheti, netán felforgathatja az addig tételezett hierarchiát központi és marginális, lényeges és lényegtelen szövegrészek viszonyában.

Figyelemmel kísértük, amint a leveleket nyomon követő regényolvasó figyelmét a folytonosság megszakítása, az állandóan jelölődő szöveghatárok és fragmentumok a szöveg felkínálta értelmezési stratégiára, a megalkotottságot fókuszba állító felhívó struktúrára irányították. Megtapasztaltuk, amint a *Gyulai Pál* szövege egyrészt teljesíti elvárásainkat: a cselekményszálak a romantikus történetvezetésre jellemző módon összetalálkoztak, a titkokra fény derült, a bosszú beteljesült, az arra kiválasztott elbukott, másrészt azonban a történetvezetés jelölten szembement a linearitással, az elbeszélés és történet ideje, tere, kettősségének különbsége minduntalan kiemelődött, hovatovább e romantikus labirintusban az eligazodásban segítségének látszó elbeszélői kommentárok az orrunknál fogva tévútra vezettek. E két eljárás párhuzamosan és egyidejűleg működött, a romantikus történetképzésben és valóságközeliségben a világszerűség elemeire ismertünk, míg az eseménymondás és a megalkotottság hangsúlyos szerepében pedig a szövegszerűség korszerű⁵⁵⁵ jellemzőit láttuk érvényesülni. Ahogy a *Férj és nőben* vagy *A rajongókban* a közvetített illetve az elhallgatott levelek szintúgy nem hagyták feledni a szöveg konstruált jellegét, azt, hogy a szövegtest bizonyos közlői, illetve szelekciós eljárások, beavatkozások következtében jött létre.

A leveleket volt alkalmunk a feladó és a címzett perspektíváján keresztül egyaránt megvizsgálni. Az írások egyrészt tehát megmutatkoztak az alkotás nézőpontja felől. A megírás látószögének kitüntetettsége volt, hogy arra szolgált a *Gyulai Pálban*, hogy segítse az olvasói azonosulást a levélíró szereplővel, míg a *Férj és nőben* a szövegben megmutatkozó szubjektum önreprezentációjának, az én elbeszélhetőségének problémáját emelte a kérdés-horizontunkba. Másrészt olvashattunk a megszólított látószögen keresztül, vele együtt, sőt ezzel egyidejűleg akár értesülhettünk a befogadó reakcióiról is. *A rajongókban* például a címzett befogadó reakciói és az elbeszélő megjegyzései a narratívák rétegződésének rendszerével szem-

---

⁵⁵⁵ Amennyiben elfogadjuk, hogy a modern regény két alapvető ismérve a mélyreható lélektaniségben és az önképező, önreflexiós eljárások alkalmazásában áll. A jelenkori irodalom domináns típusa az explicit önreflexióval bíró, metanyelvet használó metanarratív vagy önreferenciális regény. Viktor Zmegac, *Der europäische Roman. Geschichte seiner Poetik*. 2. unveränderte Auflage. Max Niemeyer, Tübingen, 1991. 253–284.

besítettek, s az egymásba ékelődő narratívák különböző idősíkjai a regényidőn belüli egyirányú, folytonos történetmondás lehetőségét függesztették fel, míg a *Zord időben* az üzenetek temporalitása emelkedett ki, mikor azt követhettük nyomon, hogy a megírás és olvasás között eltelt idő alatt miként változott meg, számolódott fel az eredeti üzenet. De akár arra figyeltünk, hogy a levélírói szubjektum miként reprezentálja magát a másik számára, hogyan beszél el, tárja fel, illetve hallgattatja el önmagát, akár a levélolvasói szemponttal azonosultunk, amit némelykor az elbeszélői perspektíva váltott, azt tapasztaltuk, hogy egy rögzített centrumból, azaz egyetlen szereplő nézőpontjából egy másik figura története hézagmentesen nem hozzáférhető. Azaz több felől is szembesültünk a megismerő én korlátozott horizontjával és elvezettünk a felismerésig, miszerint a másik alteritásában ellenszegül a megismerhetőségnek.

Az összetett, egymásba ékelődő narratív struktúrák következtében láttuk, hogy megváltozik a szereplők beszélői illetve hallgatói státusza, a történetmondói szerepek és nézőpontok megsokszorozódnak. Végigkövettük, amikor az elbeszélők némelykor megbízhatatlannak, máskor elfogultnak mutatkoznak, ami ismételten hangsúlyossá tette az általuk megalakított különböző históriák teremtettségét.

A szereplői tudatokkal gyakorta ütköztetett kitüntetett értelmezői szituációból módunkban állt a regényvilág némely történéseit többféle perspektívából tekinteni, így ugyanaz esemény más-más diszkurzívában is elének tárult. A több helyütt is színre vitt receptív magatartások és olvasói tükörijelenetek pedig rámutattak arra, hogy a recepció színre vitele nem csupán a fiktív befogadói helyzettel, s a művön belül megképződő megértéshorizonttal szembesít, azaz nemcsak a szövegjelenségek megértési technikájának megjelenítésére szolgál, hanem játékba hozza az (ön)megértés ontológiai jellegét is.

A szövegek textuális működéseinek hangsúlyozódása valamint a *mise en abyme* önreflexív konstrukciója úgy tapasztaltuk, megváltoztatja az olvasóval szembeni elvárásokat is, s mindez aktív befogadói jelenlétet követel, s létrehoz egy olyan olvasási módot, ami magyarázza, hogy e regények a jelen érdeklődésére folyamatosan számot tartanak, mivel szövegként fogadhatók be.⁵⁵⁶

---

⁵⁵⁶ Vö: ANGYALOSI Gergely, *Az intertextualitás kalandjai. Helikon*, 1996/1–2. 3–9; 5.

Bibliográfia

- A jókai-olvasás esélyei az ezredfordulón.* Szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, Ráció, Bp., 2005.
- ALCOFORADO, Mariana, *Portugál levelek.* (Ford. SZABÓ Magda) Helikon, Bp., 1959, 2002.
- ALTMAN, Janet Gurkin, *Epistolarity. Approaches to a form.* Ohio University Press, Columbus, 1982.
- ANGYALOSI Gergely, *Az intertextuálitás kalandjai.* Helikon, 1996/1–2. 3–9.
- ARISZTOTELÉSZ, *Poétika és más költészettani írások.* (Ford. RITOÓK Zsigmond a kötetet szerk. és a jegyzeteket összeáll. BOLONYAI Gábor), Pannon Klett, h.n., 1997.
- ASBÓTH János, *Álmok álmodója.* Osiris, Bp. 2009.
- ASSMANN, Jan, *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* (Ford. HIDAS Zoltán) Atlantisz, Bp. 2004.
- BÄCHER Iván, *Levéltregegy.* Kozmosz Könyvek, Bp. 1990.
- BAHTYIN, Mihail Mihajlovics, *Dosztojevszkij poétikájának problémái.* In: M.M.B., *A szó esztétikája.* (Ford. KÖNCZÖL Csaba) Gondolat, Bp. 1976. 29–147.
- BAHTYIN, Mihali, *A szó Dosztojevszkijnél,* (Ford. HETESI István és HORVÁTH Géza), Helikon, 1999/1–2., 61–89.
- BAL, Mieke, *Megjegyzések a narratív beágyazásról.* (Ford. JABLONCZAY Tímea) In: *Narratívák 6. Narratív beágyazás és reflexivitás.* Vál., Szerk. BENE Adrián, JABLONCZAY Tímea, Kijárat, Bp., 2007. 55–78.
- BAL, Mieke, *Narratology: introduction of the theory of narrative.* University of Toronto Press, Toronto/Buffalo/London, 1997.
- BALÁZS Mihály, *Forráskezelés és esztétikum: megjegyzések Kemény Zsigmond A rajongók című regényéről, Irodalomtörténeti Közlemények,* 2010/4. 315–345.
- BÁLINT Péter: „Azzá válni, ami az ember” (*Töprengések a levélírásról*). *Nagyvilág* 2000/1–2.
- Báró Kemény Zsigmond hátrahagyott munkái.* Sar. PAPP Ferenc, Franklin, Bp. 1914.
- BARTA János, *A pálya ívei: Kemény Zsigmond két regényéről.* Akadémiai, Bp. 1985.
- BARTA János, *Kemény Zsigmond mint esztétikai probléma.* In: B.J., *A pálya végén,* Szépirodalmi, Bp., 1987. 218–277.
- BARTA János, *Ködképek a kedély láthatárán – egy különös Kemény-regényről.* In: B.J., *A pálya végén,* Szépirodalmi, Bp., 1987. 164–185.
- BARTA János, *Sorsok és válságok. Kemény Zsigmond tragikus emberalakjai.* In: B.J., *A pálya végén,* Szépirodalmi, Bp., 1987. 186–217.
- BARTHES, Roland, *A szerelmes levél.* (Ford. ALBERT Sándor) In: R.B., *Beszédtrövedékek a szerelemről.* Atlantisz, Bp., 1997. 191–193.
- BARTHES, Roland, *A szerző halála.* (Ford. BABARCZY Eszter) In: R.B., *A szöveg öröme.* Osiris, Bp. 1996. 50–56.
- BEEBEE, Thomas O. *Epistolary fiction in Europe 1500-1850.* University Press, Cambridge, 1999.
- BENCE Erika, *Báthori Zsigmond arcképe: festmény és esszé Kemény Zsigmond Gyulai Pál című regényében,* *Híd,* 2007/5. 67–73.
- BENCZIK Vilmos, *Nyelv, írás, irodalom kommunikációelméleti megközelítésben.* Trezor, Bp. 2001.
- BENJAMIN, Walter, *A műalkotás a technikai sokszorosíthatóság korszakában.* In: W.B., *Kommentár és prófécia.* (Ford. BARLAY László, BERCZIK Árpád), Gondolat, Bp. 1969. 301–334.

- BENKŐ Krisztián, *A „napló” mint alakzat. Változatok a prozopopeiára XVIII-XIX. századi irodalmunkban. Irodalomtörténet*, 2002/2. 206–218
- BENKŐ Krisztián, *Szinekdoché és önkívület. Apokalipszis-értelmezések Kemény Zsigmond A rajongók című regényében*. In: B.K., *Önkívület. Olvasónapló a magyar romantikához*, Kalligram, Pozsony, 2009. 192–239.
- BENVENISTE, Émile, *Problems in general linguistics*. (transl. by Mary Elizabeth MEEK) University of Miami, Florida, 1971.
- BÉNYEI Péter, *A Kemény-regények drámaságának és tragikumának kérdései – kritikátörténeti kontextusban*, *Studia Litteraria*, 2005, XLIII, 66–114.
- BÉNYEI Péter, *A szerelem élete. A Kemény-elbeszélések világképe és poétikája* In: *Kemény Zsigmond: Kisregények és elbeszélések*. Debrecen, Kossuth, 1997. 258–260.
- BÉNYEI Péter, *A történelem és a tragikum vonzásában: a történelmi regény műfaji változatai és a tragikum kérdései Kemény Zsigmond írásművészetében*, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2007.
- BÉNYEI Péter, *A történelmi regény műfajkonstituáló tényezőinek meghatározási kísérlete* *Studia Litteraria*, 1999, XXXVII. 55–89.
- BÉNYEI Péter, *Drámaiság és történelmi regény*. [Kemény Zsigmond: *Özvegy és leánya*] *Irodalomtörténet*, 2002/4, 533–560.
- BÉNYEI Péter, *Elbeszélések a személyiség identitásvesztéséről*. [Kemény Zsigmond: *Ködképek a kedély láthatárán*]. *Studia Litteraria*, 2000. Tomus XXXVIII. 65–83.
- BÉNYEI Péter, *Reprezentáció és allegorizáció*. [Kemény Zsigmond: *Zord idő*]. *Alföld*, 2003/1. 60–78.
- BÉNYEI Péter, „*El volt tévesztve egész életünk*”. *Esztétikai alapú létértelmezési kísérlet a történelmi regény műfaji konvenciói alapján* [Kemény Zsigmond: *A rajongók*] *Irodalomtörténet*, 1999/3, 441–465.
- BENYOVSZKY Krisztián, *E nyomokkal színültig teli világ maga, Kész regény. Gabriely György és Poletti Lénárd levelezését közreadja: Németh Gábor és Szilasi László. Új Forrás*, 2006/2. 65–77.
- BLACK, Frank Gees, *The epistolary novel in the late eighteenth century : a descriptive and bibliographical study*. University of Oregon, Eugene, 1940.
- BÓDI Katalin, *A valóság poétikája a francia és magyar levélregényekben*. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2003/4–5. 483–503.
- BÓDI Katalin, *Egy műfaj apológiája. A XVIII. századi magyar levélregény és kontextusai*. PhD-disszertáció, Debrecen, 2005.
- BÓDI Katalin, *Könny és tinta : a magyar levélregény és heroida történeti és poétikai háttere*, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2010.
- BÓDI Katalin, *Narrato-poétikai vizsgálódások az érzékenység magyar napló- és levélregényirodalmában*, *Irodalomtörténet*, 1999. 530–555
- BOOTH, Wayne C., *The Rhetoric of Fiction*. University of Chicago Press, Chicago–London, 1983.
- BORBÉLY Szilárd, *Műfaji minták a Fanni hagyományaiban* *Studia Litteraria*, 1998/26. 171–185.
- BURAI Erzsébet, *Motívumok és témák a császárkori görög erotikus és mimetikus fiktív levélgyűjteményekben*. PhD-dolgozat, Debrecen, 2008.
- CALAS, Frédéric, *Le roman épistolaire*. Paris, Nathan, 1996.
- CAVALLO, Guglielmo, CHARTIER, Roger, *Bevezetés*. In: *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Szerk. Guglielmo CAVALLO, Roger CHARTIER, Balassi, Bp., 2003. 9–43.
- CHASE, Cynthia, *Arcot adni a névnek. De Man figurái*. (Ford. VASTYÁN Rita, Z. KOVÁCS Zoltán) *Pompeji* 1997/2–3. 108–147.

- CHATMAN, Seymour, *Story and Discourse. Narrative Structure in Fiction and Film*. Ithaca, London, 1978.
- COHN, Dorrit, *Áttetsző tudatok*. (Ford. GÁCS Anna, CSERESNYÉS Dóra) In: *Az irodalom elméletei II*. Szerk. THOMKA Beáta, JPTE –Jelenkor, Pécs, 1996. 81–193.
- COHN, Dorrit, *Erlebte Rede im Ich-Roman. Germanisch-Romanische Monatsschrift*, 19., 1969. 305–313.
- COOPER, Thomas, *Zsigmond Kemény's Gyulai Pal. Novel as a subversion of form. Hungarian Studies*, 2002. (16.) 29–50.
- CULLER, Johnathan, *Dekonstrukció, Elmélet és kritika a strukturalizmus után*. (Ford. MÓDOS Magdolna), Osiris, Bp., 1997.
- D. SCHEDEL Ferenc újra kiadja és bevezette: *Kármán József írásai és Fanni hagyományai*, Hartleben, Pest, 1843.
- DÄLLENBACH, Lucien *Reflexivitás és olvasás*. (Ford. BENE Adrián), In: *Narratívák 6. Narratív beágyazás és reflexivitás*. Vál., Szerk. BENE Adrián, JABLONCZAY Tímea, Bp., Kijárat, 2007. 39–54.
- DAY, Robert Adams, *Told in letters, Epistolary fiction before Richardson*. Ann Arbor, The University of Michigan Press, 1966.
- DE MAN, Paul *Allegória (Julie)*. (Ford. FOGARASI György), In: P.D.M., *Az olvasás allegóriái*. Magvető, Bp. 2006. 220–256.
- DE MAN, Paul *Az önéletrajz, mint arcrongálás*. (Ford. FOGARASI György), *Pompeji*, 1997/2–3. 93–107.
- DELEUZE, Gilles – GUATTARI, Félix, *Rizóma*. (Ford. GYIMESI Tímea), *Ex-Symposion*, 1996. 1–17.
- DEMETER Tamás, *A hangos olvasás problémája. Világosság*, 1998/11. 47–57.
- DÉRCZY Péter, *C' est la vie. Jelenkor*, 2007/10. 1078–1084.
- DERRIDA, Jacques, *A disszemináció*. (Ford. BOROS János, CSORDÁS Gábor, ORBÁN Jolán), Jelenkor, Pécs, 1998.
- DERRIDA, Jacques, *A papír (a)vagy én, tudják...* (Ford. BÓNUS Tibor) In: *Intézményesség és kulturális közvetítés*. Szerk. BÓNUS Tibor, KELEMEN Pál, MOLNÁR Gábor Tamás, Ráció, Bp., 2005. 381–415.
- DERRIDA, Jacques, *A struktúra, a jel, és a játék az embertudományok diszkurzusában*. (Ford. GYIMESI Tímea), *Helikon* 1994/1–2. 21–34.
- DERRIDA, Jacques, *Az igazság postása*. (Ford. GYIMESI Tímea), In: *Testes könyv II*. Szerk. KISS Attila Attila, KOVÁCS Sándor sk, ODORICS Ferenc, Ictus és JATE, Szeged, 1997. 41–140.
- DERRIDA, Jacques, *Grammatológia*. (Ford. MOLNÁR Miklós), *Életünk, Magyar Műhely*, 1991.
- DERRIDA, Jacques, *Mnémoszüné*. (Ford. SIMON Vanda) In: J.D., *Mémoires Paul de Man számára*. Józsoveg Műhely, Bp., 1998. 19–59.
- DERRIDA, Jacques: *A mémoires művészete* (Ford. SIMON Vanda) In: J.D., *Mémoires Paul de Man számára*. Józsoveg Műhely, Bp., 1998. 61–105.
- DERRIDA, Jacques: *Két kérdés aláírásokat értelmezve (Nietzsche/Heidegger)* (Ford. SZŰCS Tamás és SOMLYÓ Bálint) *Literatura*, 1991/4. 322–335.
- DEVESCOVI Balázs, *Eötvös József, 1813-1871 – Magyarok emlékezete sorozat*. Kalligram, Pozsony, 2007.
- DIETERLE, Bernard, *Wertherism and the Romantic Weltanschauung*. In: *Romantic prose fiction*. Ed.: Gerald ERNEST, Manfred ENGEL, Bernard DIETERLE, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 2008. 22–41.
- DIRINGER, David – MINNS, Ellis *The Alphabet: A Key To The History Of Mankind*. New York, 1948.

- DOBOS István, *Az én színrevitele. Önéletírás a XX. századi magyar irodalomban*. Balassi, Bp. 2005.
- DOSZTOJEVSZKIJ, Fjodor Mihailovics, *Szegény emberek*. (Ford. DEVECSEKINÉ GUTHI Erzsébet) In: F.M.D., *Elbeszélések és kisregények*, Magyar Helikon, Bp., 1973. 5–149.
- ECO, Umberto, *Hat séta a fikció erdejében*. (Ford. SCHÉRY András), Európa, Bp., 1995.
- ECO, Umberto, *Nyitott mű*. (Ford. DOBOLÁN Katalin) Európa, Bp., 1998.
- EISEMANN György, „Elmondom, ahogy megértem” *A forradalom elbeszélése Jókai Mór A kőszívű ember fiai című regényében*. In: *Az elbeszélés módozatai*. Szerk. JÓZAN Ildikó, KULCSÁR SZABÓ Ernő, SZEGEDY–MASZÁK Mihály, Osiris, Bp. 2003. 173–213.
- EISEMANN György, *A folytatódó romantika*. Orpheusz Könyvek, 1999.
- EISEMANN György, *Elhallgatás, beszéd, szubjektum Kemény Zsigmond regényeiben*. *Iskolakultúra*, 2007/1. 41–47.
- EISEMANN György, *Mikszáth Kálmán*, Korona, Bp., 1998.
- EISEMANN György, *Politikum, nyelv médium a romantika nyelvében*. *Kalligram*, 2008/12. 81–86.
- ELISTRATOVA, A., *Epistolary Prose in the Romantic Period*. In: *European Romanticism*, Ed.: Sötér István and I. Neupokoyeva, Akadémiai, Bp., 1977. 347–387.
- Ernst GRABOVSKY, *Doubling, doubles, duplicity, bipolarity*. In: *Romantic prose fiction*. Ed.: Gerald ERNEST, Manfred ENGEL, Bernard DIETERLE, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 2008. 168–182.
- ERŐS Ferenc, *Önéletrajz, napló, levelezés*. In: *Írott és olvasott identitás. Önéletrajzi műfajok kontextusai*. Szerk. MEKIS D. János, Z. VARGA Zoltán, L’Harmattan – Pécsi Tudományegyetem, Bp. 2008. 134–144.
- ÉRSOK Nikoletta Ágnes, *Szóbeliség és/vagy írásbeliség*. *Magyar Nyelvőr*, 2006. 165–176.
- FIELDING, Henry, *Shamela / Joseph Andrews*. Penguin Classics, 1999.
- FODOR Péter, *A mechanizáció kiazmusa. Bevezetés Marshall McLuhan médiaelméleti kutatásaiba*. In: *Történelem, kultúra, medialitás*. Szerk. KULCSÁR SZABÓ Ernő, SZIRÁK Péter, Balassi, Bp., 2003. 191–201.
- FONTANE, Theodore, *Effi Briest*. (Ford. VAS István), Európa, Bp., 1981.
- FORGÁCH András, *Zehuze*. Magvető, Bp. 2007.
- FOUCAULT, Michel *Mi a szerző?* (Ford. ERŐS Ferenc és KICSÁK Lóránt) In: M.F., *Nyelv a végtelenhez*. Latin Betűk, Debrecen, 1999. 119–145.
- FOUCAULT, Michel, *Megírni önmagunkat*. (Ford. KICSÁK Lóránt) In: M.F., *Nyelv a végtelenhez*. Latin Betűk, Debrecen, 1999. 339–343.
- FRIED István, *Élet és Irodalom a „Fanni hagyományai”-ban*. In: *Hagyomány és ismeretközlés*. Szerk. KOVÁCS Anna, Salgótarján, 1988. 71–79.
- FRYE, Northrop, *A kritika anatómiája. Négy esszé*. Ford: SZILI József. Helikon, Bp., 1998.
- FÜZI Izabella – TÖRÖK Ervin, *Bevezetés az epikai szövegek és a narratív film elemzésébe*. <https://christal.elte.hu/curriculu2/> (2009. december)
- GADAMER, Hans–Georg, *Igazság és módszer*. (Ford. BONYHAI Gábor), Osiris, Bp., 2003.
- GENETTE, Gérard *A fikció aktusai*. (Ford. SZEKERES András) *Literatura*, 1999. 81–94.
- GENETTE, Gérard, *A szerzői név*. (Ford. SALY Noémi) *Helikon*, 1992/3–4. 523–535.
- GENETTE, Gérard, *Az elbeszélő diskurzus*. (Ford. LOVAS Edit, SEPEGHY Boldizsár) In: *Az irodalom elméletei I*. Szerk. THOMKA Beáta, Jelenkor-JATE, Pécs, 1996. 61–98.
- GENETTE, Gérard, *Die Erzählung*. Hrsg. von Jochen VOGT (aus dem Franz. von Andreas KNOP), Wilhelm Fink Verlag, München, 1998.
- GENETTE, Gérard, *Metalepszis*. (Ford. Z. VARGA Zoltán), Kalligram, Pozsony, 2006.
- GENETTE, Gérard, *Narrative Discourse. An Essay in Method*. (Transl. Jane E. LEWIN) Cornell University Press, Ithaca, 1980.

- GENETTE, Gérard, *Paratexts. Thresholds of Interpretation*. (Transl. Jane E. LEWIN), Cambridge University Press, Cambridge, 1997.
- GENETTE, Gérard, *Transztextualitás*, (Ford. BURJÁN Mónika) *Helikon*, 1996/1–2. 82–89.
- GERGYE László, *Kazinczy Ferenc kiadatlan Werther-fordítása. Irodalomtörténeti Közlemények*, 1994/3. 411–419.
- GOETHE, Johann Wolfgang, *Werther szerelme és a halála*. (Ford. SZABÓ Lőrinc) In: *Goethe válogatott művei*, Európa, Bp., 1983. 5–131.
- GOODMAN, Nelson, *Az újraalkotott valóságról és a képek hangjairól*. (Ford. HABERMANN M. Gusztáv) In: *A sokarcú kép*. Szerk. HORÁNYI Özséb, Typotex, Bp. 2004., 41–101.
- GOODY, Jack –WATT, Ian, *Az írásbeliség következményei*. (Ford. TURI László) In: *Szóbeliség és írásbeliség: A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*. Szerk. NYÍRI Kristóf, SZÉCSI Gábor, Áron, Bp. 1998. 111–128.
- GÖNCZY Mónika, *Az Özvegy és leánya szövegvilágai. Studia Litteraria*, 2000. Tomus XXXVIII. 84–113.
- GYÁRFÁS Endre, *Édes Öcsém! Mikes néneinek levelei.*, K.u.K., Bp., 2002.
- HAJNAL István, *Írásbeliség és fejlődés. Replika*, 1998/30. 195–210.
- HARGITTAY Emil, *Régi magyarországi misszilisek retorikai elemzése*. In: *Levél, író, irodalom*. Szerk. KICZENKÓ Judit, THIMÁR Attila, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba, 2000. 22–31.
- HAVELOCK, Eric, *Előszó Platónhoz*. (Ford. OLAY Csaba) In: *Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*. Szerk. NYÍRI Kristóf, SZÉCSI Gábor, Áron, Bp., 1998. 89–107.
- HAVELOCK, Eric, *The Literate Revolution in Greece and its Cultural Consequences*. Princeton University Press, Princeton, 1982.
- HEIDEGGER, Martin, *Lét és idő*. (Ford. VAJDA Mihály et al), Osiris, Bp., 2004.
- HERMANN Zoltán, „*mint Völegénynek, úgy mégyek a' Halál' Angyalának elejébe*” (*Hamupipőke és Fanni*). *Palimpszeszt*, 24.
- HITES Sándor, „*még dadogtak, mikor ő megszólalt*”: *Jósika Miklós és a történelmi regény*. Universitas, Bp. 2007.
- HITES Sándor, *Prognózis és anakronizmus. A Zord idő mint politikai példázat*. In: H. S., *A múltnak kútja. Tanulmányok a történelmi elbeszélések köréből*. Ulpius-ház, Bp. 2004. 25–102.
- HOLZBERG, H Niklas, *Der griechische Briefroman: Versuch einer Gattungstypologie*, Gunter Narr Verlag, Tübingen, 1994.
- HOPP Lajos, *A magyar levélműfaj történetéből* In: *Irodalom és felvilágosodás*, Szerk. SZAUDER József, TARNAI Andor, Akadémiai, Bp., 1974. 501–566.
- HORVÁTH Andor, *A naplóíró Én. Műfajelméleti vázlat*. *Korunk*, 2008/3. 49–59.
- HORVÁTH Károly, *A romantika értékrendszere*, Balassi, Bp. 1997.
- HÖLDERLIN, *Hüperión vagy a Görögországi remete*. (Ford. SZABÓ Ede) In: *Uő: Versek – Levelek, Hüperión – Empedoklész*. Magyar Helikon, Bp. 1961. 97–252.
- IAN, Jack, *The Epistolary Element in Jane Austen*. *English Studies Today*, Second Series 1961. 173–186.
- IMRE László, *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1996.
- INGARDEN, Roman, *Az irodalmi műalkotás*. (Ford. BONYHAI Gábor) Gondolat, Bp. 1977.
- ISER, Wolfgang, *Az olvasás aktusa. Az esztétikai hatás elmélete*. (Ford. HÁRS Endre) In: *Testes könyv I*. Szerk. KISS Attila Atilla, KOVÁCS Sándor sk, ODORICS Ferenc, Ictus és JATE, Szeged, 1996. 241–264.
- ISER, Wolfgang, *Az olvasó szerepe Fielding „Joseph Andrews” és „Tom Jones” című regényeiben* (Ford. SZ. ZEHÉRY Éva), *Helikon*, 1980/1. 132–157.

- ISER, Wolfgang, *Generic Control of the Esthetic Response*. In: W.I., *The Implied Reader. Patterns of Communication in Prose Fiction from Bunyan to Beckett*, John Hopkins University Press, London, 1974. 57–80.
- ISER, Wolfgang, *Im Lichte der Kritik*. In: *Rezeptionsästhetik*. Hrgs. Rainer WARNING, Wilhelm Fink Verlag, München, 1994. 325–342.
- JAKOBSON, Roman, *Hang –jel–vers*. (Ford. BARCZÁN Endre et al) Gondolat, Bp., 1969.
- JAUSS, Hans Robert, *A költői szöveg az olvasás horizontváltásában*. (Ford. KULCSÁR–SZABÓ Zoltán) In: H.R.J., *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*. Osiris, 1997. 320–372.
- JAUSS, Hans Robert, *Az irodalmi posztmodernség*. (Fordította: KATONA Gergely), *Literatura*, 1994/2. 121–138.
- JAUSS, Hans Robert, *Az irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja*. (Ford. BRENÁTH Csilla) In: H.R.J., *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*. Osiris, Bp., 1997. 36–84.;
- JAUSS, Hans Robert, *Horizontszerkezet és dialogicitás*. (Fordította, KULCSÁR–SZABÓ Zoltán) In: H.R.J., *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*, Osiris, 1997. 271–319.
- JAUSS, Hans Robert, *Idő és emlékezés Marcel Proust Az eltűnt idő nyomában című regényében* (Ford. HORVÁTH Károly) In: *Az irodalom elméletei II*. Szerk. THOMKA Beáta, JPTE – Jelenkor, Pécs, 1996. 5–79.
- JOHNSON, Barbara, *A vonatkoztatási rendszer: Poe, Lacan, Derrida*. (Ford. KOVÁCS Sándor. s.k.), In: *Testes könyv II*. Szerk. KISS Attila Atilla, KOVÁCS Sándor sk, ODORICS Ferenc, Ictus és JATE, Szeged, 1997. 141–192.
- JONAS, Karl, *Modelling and suicide: a test of the Werther effect*. *British Journal of Social Psychology* 1992/31. 295–306.
- KÁLMÁN C. György, *Gérard Genette, Narrative Discourse. An Essay in Method*. *Helikon*, 1983/3–4. 469–473.
- KALÓ Krisztina, *A levélforma Henry de Montherlant A lányok című regényciklusában*. In: *Correspondance – Kapcsolatok. Hommage á Martonyi Éva*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba, 2006. 259–267.
- KATONA Gábor, *Sidney poétikájának művészetfilozófiai előzményei*. *Studia Litteraria*, 1992 (30.) 47–61
- KAZINCZY Ferenc, *Bácsmegyeynek össze-szedett Levelei*. In: KAZINCZY Ferenc, *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig. Önállóan megjelent Fordításkötetek*. Sar. BODROGI Ferenc Máté, BORBÉLY Szilárd, Debrecen Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2009. 115–191.; 779–796.
- Kemény Zsigmond naplója*, Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi BENKÓ Samu, Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1960.
- Kemény Zsigmond Összes művei*. Közrebocsátja GYULAI Pál. I–XII. kötet. Franklin-Társulat, Bp. 1896–1908.
- KEMÉNY Zsigmond, *A rajongók, Zord idő, A rajongók szövegét* NAGY Miklós, a *Zord idő* szövegét TÓTH Gyula gondozta, a jegyzeteket GYÓRI János állította össze, Szépirodalmi, Bp., 1975.
- KEMÉNY Zsigmond, *A rajongók*. Szerk. TÓTH Gyula. Szépirodalmi, Bp. 1969.
- KEMÉNY Zsigmond, *Eszmék a regény és a dráma körül*. In: K.Zs., *Élet és Irodalom*. Szépirodalmi, Bp., 1971. 191–212.
- KEMÉNY Zsigmond, *Férj és nő*, KEMÉNY Zsigmond összes munkái III. Közrebocsátja GYULAI Pál, Franklin Társulat, Bp. 1896.
- KEMÉNY Zsigmond, *Férj és nő, Ködképek a kedély láthatárán, Szerelem és hiúság*. Szerk. TÓTH Gyula. Szépirodalmi, Bp. 1968.
- KEMÉNY Zsigmond, *Férj és nő, Ködképek a kedély láthatárán*, Unikornis, Bp. 1996.

- KEMÉNY Zsigmond, *Férj és nő*, Pest, Emich és Eisenfels, 1852.
- KEMÉNY Zsigmond, *Férj és nő*, Szerk. RÁTH Mór, Kiadja a Kisfaludy Társaság, Bp. 1878.
- KEMÉNY Zsigmond, *Gyulai Pál I–II.*, Sar., a jegyzeteket és az utószót írta: DOBÁS Kata, Napkút, Bp. 2011.
- KEMÉNY Zsigmond, *Gyulai Pál I–II.*, Szerk. TÓTH Gyula. Szépirodalmi, Bp., 1967.
- KEMÉNY Zsigmond, *Gyulai Pál I–IV.*, Hartleben, Pest, 1847.
- KEMÉNY Zsigmond, *Rajongók. Regény.* MÓRICZ Zsigmond átírásában. NÉMETH László bevezetésével. Athenaeum, Bp., 1940.
- KEMÉNY Zsigmond, *Zord idő. Történeti regény.* Kriterion, Bukarest, 1975. A szöveget gondozta és a jegyzeteket összeállította KATONA Ádám
- KEMÉNY, *Zord idő*, Szerk. TÓTH Gyula. Szépirodalmi, Bp. 1968
- KISFALUDY Sándor, *Két Szerető Szívnek Története.* In: *Kisfaludy Sándor Szépprózai művek* (Sar. DEBRECZENI Attila), Kossuth, Debrecen, 1997. 119–183.
- KITTLER, Friedrich A. *Discourse Networks 1800/1900.* (Transl. Michael METTEER with Chris CULLEN) Stanford University Press, California, 1990.
- KOCZTUR Gizella, *Regény és személyiség. Az angol regény születése Defoe – Richardson – Fielding.* Akadémiai, Bp. 1987.
- KOVÁCS Sándor s.k., „Alamuszi macska nagyot ugrik...” In: *FANNI hagyományai* ~~DEKON~~FERENCIA II. Szerk. ODORICS Ferenc, SZILASI László, Ictus és JATE, Szeged, 1995. 5–15.
- KOZOCSA Sándor, *A Kármán József kiadások története (Az író születésének 200. évforduló-jára), Országos Széchenyi Könyvtár Évkönyve, 1968–1969.* 331–336.
- KREISSMANN, Bernard, *Pamela-Shamela*, University of Nebraska Press Lincoln, 1960.
- KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Arc és kánon. Az önértelmezés (nyelvi) eseményei az Ember és szerepben.* In: *Az elbeszélés módozatai* Szerk. JÓZAN Ildikó, KULCSÁR SZABÓ Ernő, SZEGEDY–MASZÁK Mihály, Osiris, Bp. 2003. 348–366.
- KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Költésztörténet és mediális kultúrtechnikák.* In: *Történelem, kultúra, medialitás.* Szerk. KULCSÁR SZABÓ Ernő, SZIRÁK Péter, Balassi, Bp. 2003. 15–30.
- KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Törvény és szabály között (Az elbeszélés mint nyelvi poétikai magatartás a harmincas évek regényeiben).* In: K.Sz.E., *Beszédmod és horizont.* Bp., Argumentum, 1996, 61–99
- KUNKLI Enikő, *A közösségi narratívák és egyéni önnarratívák összehangolásának esélyei Kemény Zsigmond Férj és nő című regényében., Studia Litteraria, 2005, Tomus XLIII.* 115–143.
- LABÁDI Gergely, *A magyar episztola a felvilágosodás korában. Műfaj és médiatörténeti elemzés.* L'Harmattan, Bp., 2008.
- LABÁDI Gergely, *Az irodalom közegváltásai a felvilágosodás idején: az episztola példája* In: *A látható könyv. Tanulmányok az irodalom medialitás köréből.* Szerk. HÁSZ–FEHÉR Katalin, Tiszatáj könyvek, Szeged, 2006. 19–54.
- LACAN, Jacques, *Szeminárium Az ellopott levélről.* (Ford. GÁNGÓ Gábor) In: *Testes könyv II.* Szerk. KISS Attila Atilla, KOVÁCS Sándor sk, ODORICS Ferenc, Ictus és JATE, Szeged, 1997. 7–39.
- LACLOS, Choderlos de, *Veszedelemes viszonyok.* (Ford. ÖRKÉNY István), Magvető, Bp., 2007.
- LÉCES Károly, *A pesti magyar olvasó kabinet megalapítása és könyvállománya, Magyar Könyvszemle, 1959.* 345–356.
- LEJEUNE, Philippe *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatás Philippe Lejeune írásaiból.* (Ford. Z. VARGA Zoltán at al) L'Harmattan, Bp., 2003.
- LOTMAN, Jurij, *A szó és a nyelv a felvilágosodás századának kultúrájában* (Ford. SZOMOR Kornélné) *Helikon, 1989/2.* 212–220.

- LOTMAN, Jurij, *Szöveg a szövegben*, In: *Kultúra, szöveg, narráció*. Szerk. KOVÁCS Árpád, V. GILBERT Edit, JPTE, Pécs, 1994. 57–82.
- LŐRINC Csongor, *Medialitás és diskurzus* In: *Történelem, kultúra, medialitás*. Szerk. KULCSÁR SZABÓ Ernő, SZIRÁK Péter, Balassi, Bp., 2003. 156–173.
- LUHMANN, Niklas, *Az írás formája*. (Ford. OLÁH Szabolcs), In: *Intézményesség és kulturális közvetítés*. Szerk. BÓNUS Tibor, KELEMEN Pál, MOLNÁR Gábor Tamás, Ráció, Bp. 2005. 431–454.
- MAÁR Judit, *A drámai és az elbeszélő szöveg szemantikai vizsgálata*. Bp., Akadémiai, 1995.
- MANDELKOW, Karl Robert, *Der deutsche Briefroman. Zum Problem der Polyperspektive im Epischen*. *Neophilologus*, 1960. 200–208.
- MARÓTH Miklós, *Egy görög levél-regény és az arab prózairodalom kezdete*, In: *Levél, író, irodalom* Szerk. KICZENKÓ Judit, THIMÁR Attila, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba, 2000. 12–21.
- MARTINKÓ András, *Töredékes gondolatok Kemény Zsigmond palackpostájáról* In: *M.A Teremtő idők*, Bp., Szépirodalmi 1977, 328–386.
- MÁRTONFFY Marcell, „...most az egyszer írásba foglaltatom”. *A késlettett személyesség szövegtére Rilke leveleiben*. In: *Levél, író, irodalom* Szerk. KICZENKÓ Judit, THIMÁR Attila, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba, 2000. 325–344.
- MCHALE, Brian, *Kínai-doboz világok* (Ford. KUCSERKA Zsófia) In: *Narratívák 6. Narratív beágyazás és reflexivitás*. Vál., Szerk. BENE Adrián, JABLONCZAY Tímea, Kijarat, Bp., 2007. 181–208.
- MCLUHAN, Marshall, *Gutenberg galaxis. A tipográfiai ember létrejötte*. (Ford. KRISTÓ NAGY István) Trezor SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *Az első szótól az utolsóig. Regényművészet és íráskultúra*. *Filológiai Közlöny*, 2011/1. 5–28.
- MIKES Kelemen, *Törökországi levelek és misszilis levelek*. Sar. HOPP Lajos, Akadémia, Bp. 1966.
- MIKES Kelemen, *Törökországi levelek*. In: *Mikes Kelemen összes művei I. Törökországi levelek és misszilis levelek*. Sar. HOPP Lajos, Akadémiai, Bp., 1966.
- MONTESQUIEU, Charles–Louis, *Perzsa levelek*. (Ford. RÓNAY György), Európa, Bp. 1981.
- MOTSCH, Markus, *Die poetische Epistel*. Herbert Lang, Bern, Frankfurt/M, 1974.
- NÉMEDI Lajosné, *Kazinczy és Bácsmegyeije, Fordítás vagy „teremtés”?* In: *Könyv és Könyvtár*. A Kossuth Lajos Tudomány Egyetem Könyvtári Évkönyv, Debrecen, 1967. 171–196.
- NÉMETH G. Béla, *Kemény Zsigmond*, In: *N.G.B. Türelmetlen és késlekedő félszázad*. Szépirodalmi, Bp., 1971. 131–139.
- NÉMETH Gábor, SZILASI László, *Kész regény. Gabriely György és Poletti Lénárd levelezése*. Filum, Bp., 2000.
- NEUHAUS, Volker, *Typen multiperspektivischen Erzählens*. Böhlau, Köln/Wien, 1971.
- NEUMER Katalin, *Gondolkodás, beszéd, írás*. Kávé, h.n., 1998.
- NEUMER Katalin, *Kemény Zsigmond három regényének értelmezése, Irodalomtörténeti Közlemények*, 1986/1. 147–161.
- NEUMER Katalin, *Ongon innen és túl*. In: *Kép, beszéd, írás*. Szerk. NEUMER Katalin, Gondolat, Bp., 2003. 7–22.
- NEUMER Katalin, *Wittgenstein könyve – hangosan és magukban olvasva*. In: *Kép, beszéd, írás*. Szerk. NEUMER Katalin, Gondolat, Bp., 2003. 236–263.
- NYILASY Balázs, *A románc és Jókai Mór*. Eötvös, Bp. 2005.
- NYILASY Balázs, *Romance-nézőpontból Kemény Zsigmond történelmi regényeiről, Irodalomtörténeti Közlemények*, 2009/6, 709–727.
- NYÍRI Kristóf, *Idő és kommunikáció. Világosság*, 2007/4. 33–39.

- ONDER Csaba, *A klasszika virágai*, Kossuth, Debrecen, 2003.
- ONG, Walter J., „Látom, amit mondasz” – az értelem érzékanalógiái. (Ford. SCHREINER Orsolya) In: *Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*. Szerk. NYÍRI Kristóf, SZÉCSI Gábor, Áron, Bp., 1998. 167–188.
- ONG, Walter J., *Nyomatás, tér, lezárás*. (Ford. Szécsi Gábor) In: *Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*. Szerk. NYÍRI Kristóf, SZÉCSI Gábor, Áron, Bp., 1998. 245–267.
- ONG, Walter J., *Nyomatás, tér, lezárás*. In: *Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*. Szerk. NYÍRI Kristóf, SZÉCSI Gábor, Áron, Bp., 1998. 245–267.
- ONG, Walter J., *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word*. Methuen, London – New York, 1982.
- ORAVECZ Imre, *Kedves John [Levelek Kaliforniába]*, Helikon, Bp. 1995.
- ORBÁN Jolán, *Derrida írás-fordulata*, Jelenkor, Pécs, 1994.
- PAPP Ferenc, *Báró Kemény Zsigmond*. I–II. kötet. Akadémia, Bp. 1922.
- PARKERS, Malcom, *Olvasás, írás, interpretálás. A kora középkor szerzetesi gyakorlata*. (Ford. SAJÓ Tamás) In: *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Szerk. Guglielmo CAVALLO, Roger CHARTIER, Balassi, Bp., 2003. 98–135.
- PICARD, Hans Rudolf, *Die Illusion der Wirklichkeit im Briefroman des 18. Jahrhunderts*. Winter Verlag, Heidelberg, 1971.
- PLATÓN, *Az Állam*. (Ford. JÁNOSY István), Gondolat, Bp. 1970.
- POE, Edgar Alan, *Az ellopott levél*. (Ford. PÁSZTOR Árpád) In: E.A.P., *A kút és az inga*. Kriterion, Bukarest, 1989. 67–86.
- PÓLYA Tibor, A narratív perspektíva határa és az elbeszélő személy észlelése. In: *Az elbeszélés és az élmények kulturális és klinikai elemzésében*. Szerk. ERŐS Ferenc, Akadémiai, Bp. 2004. 89–107.
- PÓLYA Tibor, *Miről informál az élettörténet narratív perspektívája?* In: *A reprezentáció szintjei*. Szerk. LÁSZLÓ János, KÁLLAI János, BEREZKEI Tamás, Gondolat, Bp., 2004. 341–355.
- POZSVAI Györgyi, *Visszanéző tükörben. Az Álmodó ezredvégi olvasata*. Argumentum, Bp. 1998.
- RICHARDSON, Samuel, *Pamela: Or, Virtue Rewarded*. Ed. Peter SABOR; with an introd. by Margaret A. DOODY, Penguin Classics, 1985.
- RICHARDSON, Samuel, *The History of Sir Charles Grandison*, BiblioBazaar, 2008.
- RICHARDSON, Samuel, *Clarissa: Or the History of a Young Lady*, Penguin Classics, 1985.
- RICOEUR, Paul, *A szöveg és az olvasó világa*. (Ford. JENEY Éva) In: P.R., *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Osiris, Bp. 1999. 310–352.
- RICOEUR, Paul, *Az én és az elbeszélt azonosság* (Ford. JENEY Éva) In: P.R., *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, Osiris, Bp. 1999. 373–413.
- RIFFATERRE, Michael, *Az intertextus nyoma*. (Ford. SEPSI Enikő) *Helikon* 1996/2. 67–81.
- RIFFATERRE, Michael, *Szimbolikus rendszerek a narratívában*. (Ford. MÁTHÉ Andrea) In: *Narratívák 2. Történet és fikció*. Szerk. THOMKA Beáta, Kijarat, Bp., 1998. 61–85.
- ROMBERG, Bertil, *Studies in the narrative technique of the first person novel*. Almqvist and Wiksell, Stockholm, 1962.
- RON, Moshe, *The Restricted Abyss – Nine Problems in the Theory of Mise en Abyme*. *Poetics Today* 8. 1987. 417–438.
- ROSSBACH, Sabine *Mirroring, abymization, potentiation (involution)* In: *Romantic prose fiction*. Ed.: Gerald ERNEST, Manfred ENGEL, Bernard DIETERLE, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 2008. 476–495.

- ROUSSEAU, Jean-Jacques, *Julie, or the New Heloise: Letters of Two Lovers Who Live in a Small Town at the Foot of the Alps*. (Transl. Philip STEWART and Jean VACHE) University Press of New England, Hannover, 1997.
- SASHEGYI Oszkár, *A Werther útja Magyarországon*. EphK, 1943. 394–403
- SCHERPE, Klaus, *Werther und Wertherwirkung. Zum Syndrom bürgerlicher Gesellschaftsordnung im 18. Jahrhundert*. Verlag Dr. Max Gehlen, Bad Homburg, 1970.
- SCHLEGEL, Friedrich, *Levél a regényről*, (Ford. TANDORI Dezső) In: August Wilhelm SCHLEGEL, Friedrich SCHLEGEL, *Válogatott esztétikai írások*, vál. jegyz. utószó. ZOLTAI Dénes, Bp., Gondolat, 1980.
- SENECA *Erkölcsei Levelek. I–II.*, (Ford. KURCZ Ágnes) Európa, Bp. 1975.
- SIPOS Lajos, *A levél mint műfaj* In: S.L., *Új klasszicizmus felé...*, Argumnetum, Bp., 2002. 167–171.
- SMOLLETT, Tobias, *Humphry Clinker kalandozásai*. (Ford. SZOBOTKA Tibor), Európa, Bp. 19671.
- SÖTÉR István, *Nemzet és haladás. Irodalmunk Világos után*. Akadémiai, Bp. 1963.
- SÖTÉR István, *Világos után. Nemzet és haladás: Aranytól Madáchig*. Szépirodalmi, Bp., 1987.
- SPITZER, Leo, *Überzeitliche Perspektive in der neueren französischen Lyrik. (Anredelyrik und evokatives Präsens)*. In: L.S., *Stihtudien II*. München, 1961. 50–83.
- SPITZER, Leo, *Zum Stil Marcel Proust*. In: L.S., *Stihtudien II*. München. 1928. 365–497.
- STACKELBERG, Jürgen *Der Briefroman und seine Epoche. Briefroman und Empfindsamkeit. Romantische Zeitschrift für Literaturgeschichte*, 1977.
- STANZEL, Franz K., *Theory of Narrative*. (Transl. Charlotte GOEDSCHE) Cambridge University Press, Cambridge, New York, 1984.
- STIENING, Giedon – VELLUSI, Robert, *Gattungspoetik des Briefromans. Medien- und wissensgeschichtliche Perpektiven* http://www.uni-graz.at/germwww_expose_poetik_briefromans.pdf (2010. március)
- SVENBRO, Jesper, *Az archaikus és klasszikus Görögország. A csöndes olvasás feltalálása*. (Ford. SAJÓ Tamás) In: *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Szerk. Guglielmo CAVALLO, Roger CHARTIER, Balassi, Bp., 2003. 44–97.
- SZAJBÉLY Mihály, *Jókai Mór*. Kalligram, Pozsony, 2010.
- SZAUDER József, *A kassai „Érzelmek iskolája”*. In: Sz.J., *A romantika útján: tanulmányok*. Szépirodalmi, Bp., 1961. 90–114.
- SZÁVAI János, *Irodalom, fikció, autofikció*. In: Írott és olvasott identitás: Az önéletrajzi műfajok kontextusai. Szerk.: MEKIS D. János és Z. VARGA Zoltán. Bp., 2008, L' Harmattan, 25–32; 25–26.
- SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *A magyar irodalmi romantika sajátosságai*. In: SZ.M.M., *Minta a szönyegen. A műértelmezés esélyei*. Balassi, Bp., 1995. 119–128.
- SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *A romantika: világgép, művészet, irodalom*. In: *Romantika: világgép, művészet, irodalom*. Szerk. SZEGEDY–MASZÁK Mihály, HAJDÚ Péter, Osiris, 2001. 7–20.
- SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *A történet és az elbeszélés szereplői Kemény Zsigmond regényeiben. Irodalomtörténeti Közlemények*, 1978/4. 475–494.
- SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *Az elbeszélő és a szereplő viszonya Kemény Zsigmond regényeiben. Literatura*, 1978/1. 3–25.
- SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *Az elbeszélő nézőpont összetettsége Kemény Zsigmond regényeiben. MTA I. Osztályának Közleményei*, 1979. 411–441.
- SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *Az irodalmi mű alaktani hatáselméletéről*. In: SZ.M.M., *Minta a szönyegen*. Balassi, Bp., 1995. 24–66.

- SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *Az újraolvasás kényszere. (A rajongók)*. In: SZ.M.M., *Irodalmi kánonok*. Csokonai, Debrecen, 1998. 72–93.
- SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *Figures, I–III*. Helikon, 1973/2–3. 393–396.
- SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *Idő és tér Kemény Zsigmond regényeiben*. *Literatura*, 1976/3. 53–79.
- SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *Irodalomtörténeti elképzelések a New Literary History című folyóiratban* In: *Az irodalomtörténet esélye* Szerk. VERES András, Gondolat, Bp. 2004. 213–231.
- SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *Kemény Zsigmond*. In: SZ.M.M., *Világkép és stílus*. Magvető, Bp. 1980. 287–318
- SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *Kemény Zsigmond*. Kalligram, Pozsony, 2007. (1. megjelenés: Szépirodalmi, 1989.)
- SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *Kosztolányi Dezső*. Kalligram, Pozsony, 2010.
- SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *Megfordított időrend*. In: *A magyar irodalom története*. Szerk. SZEGEDY–MASZÁK Mihály, VERES András, Gondolat, Bp. 2007. 482–490.
- SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *Műfajok a kánon peremén. (Levél és napló Kosztolányi életművében)*. In: SZ.M.M., *Irodalmi kánonok*. Csokonai, Debrecen, 1998. 156–169.
- SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *Műfajok a kánon peremén: napló és levél*. In: SZ.M.M., *A megértés módozatai*. Akadémiai, Bp., 2003. 45–51.
- SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *Nem hallott dallamok és nem látott festmények: társzművészek a romantikus szépprózában*. In: SZ.M.M., *Szó, kép, zene*. Kalligram, Pozsony, 2007. 155–176
- SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *Színhagyomány és irodalom: Kapcsolat vagy ellentét?* In: *Folklór és irodalom*. Szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Akadémiai, Bp. 2005. 27–39.
- SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *The Life and Times of the Autobiographical Novel*. *Neohelicon*, 1986. 13/1. 83–104.
- SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998,
- SZILÁGYI Márton, VADERNA Gábor, *Az ész csele: a történelmi regény ismeretelméleti perspektívája, (Kemény Zsigmond: Rajongók)* In: *Magyar irodalom*. Főszerk. GINTLI Tibor, Akadémiai, Bp., 2010. 568–572.
- T. SZABÓ Levente, *Mikszáth, a kételkedő modern. Történelmi és társadalmi reprezentációk Mikszáth Kálmán prózai poétikájában*. L'Harmattan, Bp. 2007.
- TÁTRAI Szilárd, *Az ÉN az elbeszélésben. A perszónális narráció szövegtani megközelítése*. Argumentum, Bp. 2002.
- TENGELYI László, *Élettörténet és önazonosság*. In: T.L., *Élettörténet és sorseseemény*. Atlantisz, Bp. 1998. 13–48.
- THOMKA Beáta, *Életrajzi fikció, biotext, a szerző mint metalepszis*. In: *Írott és olvasott identitás. Önéletrajzi műfajok kontextusai*. Szerk. MEKIS D. János, Z. VARGA Zoltán, L'Harmattan – Pécsi Tudományegyetem, Bp. 2008. 223–230.
- TINYANOV, Jurij, *Az irodalmi tény*. (Ford. KÖNCZÖL Csaba), Gondolat, Bp. 1981.
- TODOROV, Tzvetan, *Die Kategorien der literarischen Erzählung*. (Übersetzung von *Les catégories du récit littéraire*. In: *Communications* 8. 1966., 125–151, übersetzt von Irmela REHBEIN) In: *Strukturalismus in der Literaturwissenschaft*. Hrsg. Heinz BLUMENSATH, Kiepenheuer & Witsch, Köln 1972, 263–294..
- TOMASEVSZKIJ, Borisz, *Irodalomelmélet* (Ford. SZÁNTÓ Gábor András) In *A modern irodalomtudomány kialakulása.*, Szerk. BÓKAY Antal – VILCSEK Béla, Osiris, Bp. 1998. 268–287.
- Újragondolni a romantikát. Konceptciók és viták a XX. században*. Szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, Kijárat, Bp., 2003.

- VOSS, Ernest Theodor, *Erzählprobleme des Briefromans, dargestellt an vier Beispielen des 18. Jahrhunderts*. Diss, Bonn, 1960.
- VOSSKAMP, Wilhelm *Dialogische Vergegenwärtigung beim Schreiben und Lesen. Zur Poetik des Briefromans im 18. Jahrhundert*. *Deutsche Vierteljahrsschrift*, 45. 1971.
- WATT, Ian, *The Rise of the Novel: Studies in Defoe, Richardson and Fielding*. University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1957.
- WEEBERY, David E., *Az írás külsődlegessége*. (Ford. KÓS Krisztina) In: *Intézményesség és kulturális közvetítés*. Szerk. BÓNUS Tibor, KELEMEN Pál, MOLNÁR Gábor Tamás, Ráció, Bp. 2005. 416–430.
- WITTMANN, Reinhard, *Az olvasás forradalma a 18. század végén?* (Ford. SAJÓ Tamás) In: *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Szerk. Guglielmo CAVALLO, Roger CHARTIER, Balassi, Bp., 2003. 321–347.
- Z. KOVÁCS Zoltán, „*De e vágyam teljesülése egyedül a történettől függ*” *A/a szív örvényei. Irodalomtörténet*, 1995/4. 542–554.
- Z. KOVÁCS Zoltán, *Példázatosság és (romantikus) irónia Kemény Zsigmond három regényében (A szív örvényei, Férj és nő, A ködképek a kedély láthatárán)*. In: Z.K.Z., „*»Vanitatum Vanitas« Maga is a humor*” *Az irónia (korlátozásának) változatai a magyar romantika irodalmában*. Osiris, Bp. 2002. 139–186.
- Z. VARGA Zoltán, *Előszó a válogatás elé. Az önéletírás*. In: Philippe LEJEUNE, *Az Önéletírás, élettörténet, napló*. L'Harmattan, Bp. 2003.
- ZASZKALICZKY Gergely, *Hangvételek, harminc évre, Beszélő*, 2007./11.
- ZILAHY Károly, *Hölgyek lantja. Magyar költőnők műveiből*, Heckenast, Pest, 1865.
- ZMEGAC, Viktor, *Der europäische Roman: Geschichte seiner Poetik*, 2. unveränderte Auflage, Max Niemayer, Tübingen 1991.
- ZMEGAC, Viktor, *Történeti regényepoétika. A huszadik századi regény alapvető kettősség*. (Ford. RAJSLI Emese) In: *Az irodalom elméletei I*. Szerk. THOMKA Beáta, Jelenkor, Pécs, 1996. 99–170.